

EMBERSÉG A JÖVŐ SODRÁBAN •
A KOMMUNIZMUS ANTROPOLÓ-
GIAI MEGALAPOZÁSA • AZ EM-
BERI LÉNYEG MARXISTA FEL-
FOGÁSA • KORSZERŰ ANTRO-
POLÓGIA • HEIDEGGER MA •
NYELV ÉS ERKÖLCS • A CÉLHOZ
VEZETŐ ÚT • AZ ELŐREJELZÉS-
RŐL • JÖVŐKUTATÓK A MŰLT
SZÁZADBAN • DE GAULLE EM-
LÉKIRATAIBÓL • A VIDÉKI ÉR-
TELMISÉG KÖRNYEZETRAJZA •

1971 | 2

KORUNK

E SZÁM MUNKATÁRSAI

BUKAREST

Niculescu, Dumitru
Tertulian, Nicolae

KOLOZSVAR

Angi István
Balázs Sándor
Bretter György
Csép Sándor
Csetri Elek
Deák Tamás
Engel Károly
Farkas László
Gáll Ernő
K. Jakab Antal
Jordáky Lajos
Kántor Lajos
Kohn Hillel
Nagy Károly
Semlyén István
Varga Ibolya

KOVÁSZNA

Fábián Ernő

MAROSVÁSÁRHELY

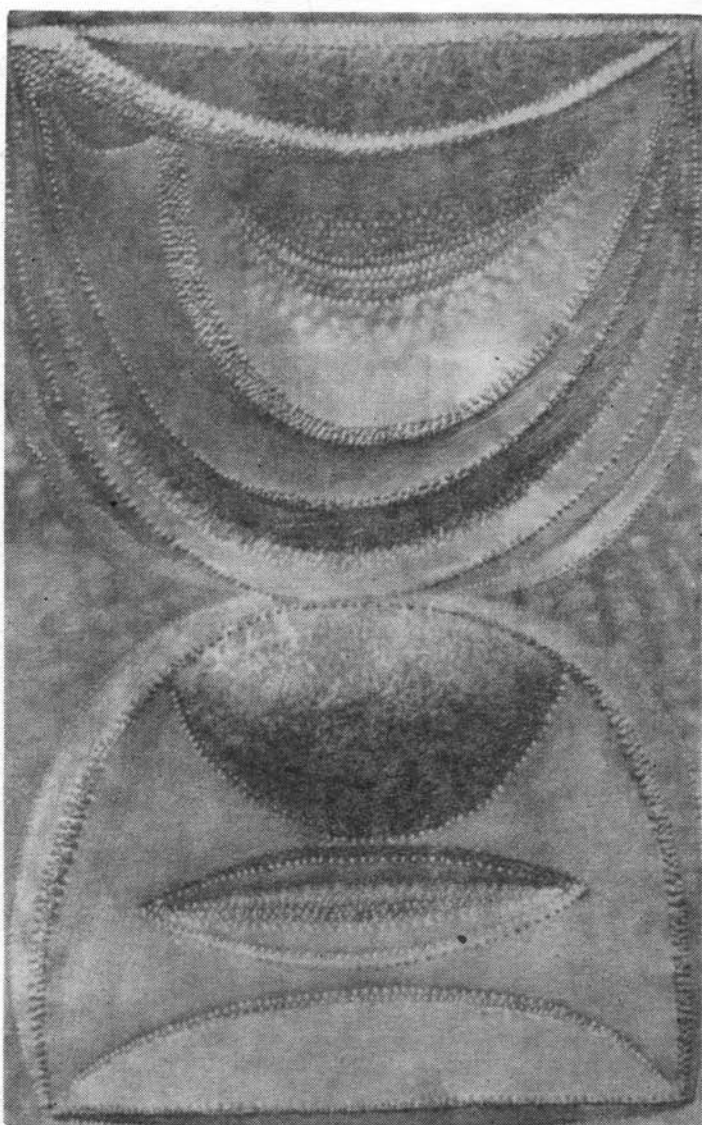
Béres András

NAGYBÁNYA

Pusztai János

KÜLFÖLDI SZERZŐK

Eörsi István
Heidegger, Martin
Luporini, Cesare
Wolandt, Gerd

Kozma István: Homokóra (fémdomborítás)

**50
1921
1971**

A szocializmus legszebb ékessége az emberség. Következetes, emberközpontú politika nélkül nem épülhet fel a nagy történelmi mű: a magasrendű társadalom. A Román Kommunista Párt megalakulásának pillanatától kezdve, immár 50. esztendeje töretlen forradalmi lendülettel küzd, hogy az ember e tájakon kizsákmányolástól, gyűlölködésektől felszabadultan, anyagi és szellemi jólétben bontakoztathassa ki személyiségét, békés munkára fordíthassa alkotó energiáit.

A párt kezdeményezte, sikerrel teljesített ötéves tervek és az elkövetkezők is mind ezt a humánumot szolgálják. Csak az elmaradottságot felszámoló, gazdaságilag felfelé ívelő társadalomban virágozhat ki az emberség össznépi szinten. Az például, hogy az elmúlt öt évben iparunk átlagosan évi 11,8%-os ütemben fejlődött, nemcsak több termelőeszközt, több fogyasztási cikket jelent, hanem oly nélkülözhetetlen jó társadalmi közérzetünk, tudatalakulásunk anyagi feltételeinek gazdagodását is jelzi. A művészet és művelődés dolgozóival történt találkozása alkalmával a párt főtitkára méltán hangsúlyozta: „... az országunkat gyarapító és megszépítő eredmények mellett a legnagyobb, a legértékesebb eredmény az új ember kialakulása, a munkások, parasztok és értelmiségiek — románok, magyarok, németek és más nemzeti-ségűek — haladó öntudatának kialakulása, mindazokénak, akik valamennyi nemzeti értékünket és kincsünket megteremtették... Éppen ezek az új emberek kell hogy írjunk, művészeink műveinek főhősei legyenek, ezeknek az embereknek a számára kell írni, komponálni, festeni, szobrot alkotni.“

A szocialista társadalom építése nem spontán módon megy végbe, megvannak a maga áthághatatlan törvény-

szerűségei. A forradalmi bátorsággal párosult tudatosság és tudományos felkészültség nélkül nem irányíthatjuk e rendkívül összetett folyamatot. A társadalomvezetés e bonyolult kérdéseit fejtegette Nicolae Ceaușescu elvtárs a februári plenáris ülésen mondott beszédében. A szakszervezetek szerepéről és hatásköréről szólva a többi között leszögezte, hogy e szervezeteknek „aktívan küzdeniük kell a társadalmi méltányosság és igazság elveinek meghonosításaért a társadalmi életben, határozottan fellépve bármilyen visszaéléssel szemben, minden új és haladó serkentéséért, azoknak az alkalmazottaknak erkölcsi és anyagi jutalmazásáért, akik értékesen hozzájárulnak vállalatuk és intézményük tevékenységének tökéletesítéséhez“.

A szakmai képzettség szüntelen növelését, a társadalomvezetés tudományának elsajátítását objektív szükségességnek nevezte pártunk főtitkára. S ezzel állandó tanulásra, a tudományos ismeretek gyarapítására hívta fel a párttagságot, az egész népet.

E felhívást a Korunk munkaközössége már azért is lelkesen köszönti, mert lapunk több évtizedes fennállása során éppen a marxista—leninista pártpolitikától ihletve mindig is az emberközpontúság eszményeiért szállt síkra. Most és ezután is az elkötelezettség szellemében szolgálja magyar nemzetiségünk történelmi, kulturális és szociológiai önismeretének ügyét, ama meggyőződéssel, hogy így a román néppel való testvéri közösségben a szocializmus etikai arculatának tökéletesítéséhez hatékonyan járulhat hozzá. A pártévforduló megünneplésére is e mély gyökérzetű eltökéltséggel készülünk.

KORUNK

havi szemle

GÁLL ERNŐ	Emberség a jövő sodrában	175
CESARE LUPORINI	A kommunizmus antropológiai megalapozása	180
BÉRES ANDRÁS	Az emberi lényeg marxista felfogása	186
GERD WOLANDT	Korszerű antropológia	193
BRETTER GYÖRGY	A nyelv és az erkölcs	201
NICOLAE TERTULIAN	Heidegger ma	207
MARTIN HEIDEGGER	Az ittlét elemzéstanáának tárgya	213
CSÉP SÁNDOR	Vázlat Böhm Károly embertanához	220
BALÁZS SÁNDOR	A célhoz vezető út	224
VARGA IBOLYA	Előrejelzés — fogalmak és konkrétumok	230
SEMLYEN ISTVÁN	Jövőkutatók a múlt században	236
EÖRSI ISTVÁN	Közök, Bekerítve, Vallomás (versek)	244
PUSZTAI JÁNOS	Zsé birtoka (regényrészlet)	246
DE GAULLE	Emlékirataiból	253
HAZAI TÜKÖR		
FÁBIÁN ERNŐ	A vidéki értelmiség társadalomrajzához	262
JEGYZETEK		
* * * *	Követjük Kacsó Sándort	272
NEMZETKÖZI ÉLET		
JORDÁKY LAJOS	Változatok a politikai előrejelzés témájára	273
TECHNIKA ÉS TÁRSADALOM		
DUMITRU NICULESCU	A minőség öt éves terve	278
DOKUMENTUMOK		
KOHN HILLEL	Emlékezés a harmincas évek kommunis- táira	284

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

CSETRI ELEK Karlista volt-e Teleki Sándor? 288

IFJÚSÁG — NEVELÉS

NAGY KÁROLY A nevelélmélet néhány időszerű kérdése 296

SZEMLE

KÁNTOR LAJOS Az irodalomtudomány ígérete (Kövek) 304

ANGI ISTVÁN Esszé és filozófia 308

ENGEL KÁROLY Perújítás a régi magyar irodalomban 313

TÉKA, LÁTÓHATÁR, A KORUNK HÍREI

*Műmellékleten Bortnyik György fotója, Józef Halas
olajfestménye és tusrajza*

*Aranyossy György, Arkossy István, Florián A. Milán, Papp Gábor és Paulovics
László grafikái, Asztalos Sándor, Kabay Béla, Kovács J. Attila és Szabó Tamás fotói*

Gépelte kéziratokat kérünk
Kéziratokat nem őrzünk meg

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926). **SZERKESZTETTE** Gaál Gábor (1929—1940)

Postacím: Cluj, căsuța poștală 65, Republica Socialistă România.

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5. Telefon: 1 14 68, 1 38 05.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (főszerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtitkár), Lázár József, Szabó Sándor. Bukaresti szerkesztő: Aszódy János.

Bd. Hristo Botev 26. Telefon: 56 09 22.

EMBERSÉG A JÖVŐ SODRÁBAN

Kant szerint három nagy kérdés sarkallta évszázadokon át a filozófusokat: mit ismerhetünk meg, mit remélhetünk és mit kell tennünk? Ma úgy látjuk, hogy a königsbergi bölcselő megállapítása alapvető kiegészítésre szorul. Választ keresünk ugyanis arra a bennünket újra és újra nyugtalanító problémára, hogy mi tulajdonképpen az ember. Kant és a német idealizmus nagyjai, Fichte, Hegel és Schelling, a Szellem régióban elmélkedtek az emberről, s e vonatkozásban idegen maradt számukra az antropológia. Napjainkban viszont sokan úgy érzik, hogy maguk a kanti kérdések veszítették el fontosságukat. A megismerés fejlődését egyértelmű derülátással megítélő pozitívizmust és a hatékonyságot legfőbb értéknek tekintő technokráciát egyre kevésbé foglalkoztatja a remény és a kellés. A megfelelő eszköz kiválasztása kiküszöböli — képviselőik szerint — e kategóriák közvetítette erkölcsi problematikát. Iring Fetscher kissé pesszimista (vagy talán realista?) véleményét tolmácsolva, világunk azonban mind tökéletesebb eszközöket bocsát rendelkezésünkre mind kevésbé átgondolt célok szolgálatában. A pozitívizmus és a pragmatizmus nem tette tehát fölöslegessé a Kant sürgette feleleteket, amelyeket viszont nem fogalmazhatunk meg az ember lényegét érintő, változatlanul időszerű válasz nélkül.

Innen az élénk érdeklődés a bölcséleti antropológia iránt. E hiány felismeréséből is fakadnak az antropológia létjogosultságát, szerepét taglaló szenvedélyes viták — mind a marxizmuson belül, mind rajta kívül. Persze, e polémiákat nem csupán s talán nem is elsősorban az említett kérdések vagy a különböző kutatási ágak egymás közti viszonyát rendező kísérletek fűtik. A marxizmuson belül például biztos, hogy az ifjú Marx, a szocialista humanizmus, az emberi lényeg és az elidegenedés körül zajló csatákat csak a dogmatizmus áttörésére és felszámolására irányuló törekvések összefüggésében értelmezhetjük hitelesen. Kétségtelen, hogy az ötvenes évek ideológiai összecsapásainak mély motivációját abban a fordulatban kell keresnünk, amely — éppen a marxi humanizmus jegyében — kínál kivezető utat a társadalmi-eszméi stagnálásból. Az emberre összpontosuló megsokszorozott figyelemben az autonóm, sokoldalú személyiség kibontakozása iránt jelentkező jogos igény, ama gond és kutatás fejeződik ki, hogy megtaláljuk és kidolgozzuk a szabad, önmagát alakító egyéniségnek kedvező humanizáló közösség modelljét.

Mellőzhetetlen tényező a különböző nem marxista nézetekkel, irányzatokkal való szembesítés, s az a jövőös kívánság, hogy e párbeszéd során valósítsuk meg az e téren is szükséges kritikai összegezést, a marxista filozófiai antropológia lemaradásának felszámolására, a XX. század második felében élő emberiséget gyöttrő dilemmák megoldásának jegyében.

A 2000 felé közeledő homo sapiens ugyanis egyre több aggodalommal vizsgálja önmagát. Mind riogatóbbá válnak azok a hangok, amelyek — egy szédületesen fejlődő tudomány és technika eufóriát sugalló ütemében — megkérdőjelezzik

a ráció hegemoniájába vetett korlátlan bizalmat (Heidegger). Freud bizonyos tekintetben újra redivivus lett: a marxista gondolkodás sem elégszik meg a róla régebben kimondott sommás elmarasztaló ítéleteivel. Meggondolkoztató, bár erősen vitatható nézetekkel jelentkeznek biológusok és lélekbúvárok (Lorentz, Koestler) az emberben rejlő ősi, romboló ösztönök hatékonyságáról. Egyre gyarapodnak a műszaki és az erkölcsi fejlődés ellentmondását bizonygató elméletek (Jaspers, Toynbee, Szent-Györgyi). A homo faber önelégültsége léket kapott. A leigázott természet és a meghódított távoli égitestek okozta büszkeségét beárnyékolják a mégis megzabolázhatatlan elemi erők csapásai, illetve a megfertőzött, pusztuló környezet ártalmi kiváltotta szorongások.

Mi az élet értelme? Mire való a megfeszített, lázas munka és kutatás? Vajon a termelés és a fogyasztás válik embervoltunk egyedüli meghatározójává a játék, a szépség s az alkotás rovására? A küszöbön álló harmadik évezred távlátában válassza vár a kérdés: mit és kit tekintünk követendő eszménynek? Vállaljuk-e jövőnként a homo ciberneticus? Belenyugodhatunk-e abba, hogy a legtökéletesebb műszaki eszközök birtokában animal laborans-okká (Arendt) torzuljunk? És mihez kezdünk a növekvő szabad idővel?

Mennyi kérdés. Mindegyikben elválaszthatatlanul fonódik össze a múlt, a jelen s a jövő. És mindegyikben ott feszül a jövő talánya. Igen, a holnapok és a holnaputánok perspektívája egyre jobban izgatja az új évtizedbe lépő kortársainkat. Kevés tudományág futott be oly gyors és tüneményes karriert, mint a jövőkutatás. Világszerte hatvan futurológiai központ foglalkozik már a lehetséges jövők felderítésével.

Új divattal, valamilyen kérészéletű kísérlettel van dolgunk? Ernst Blochnak köszönhetjük annak tudatosítását, hogy az embertől elválaszthatatlan az a vágyakozás, amelyben két lényegi vonása ötvöződik egybe: az elégedetlenség és a remény. Az ember, amióta valóban emberré lett, sohasem zárkózott be a jelen szűk bőrtönébe. Mindig megelőzte önmagát és önnön útját. Proféták, váteszek és utópista gondolkodók jövőt idéző látomásaiban gyakran érvényesült együtt a múlt s a jelen bírálata a beteljesülés holnapjának ígéretével. Az utópia — ezek szerint — az ember jellegzetes nembeli megnyilvánulása lenne. Bloch — a keresztény eretnekek, a husziták és albigensek örökségét éltetve — a reményre hivatkozik, amikor a konkrét utópia nélkülözhetetlen társadalmi, emberi szerepét hirdeti. Az utópiának ez a válfaja nem paradoxon, hanem a valóságban rejlő tendenciákra építve, a világ átalakítását hivatott szolgálni.

A mai jövőkutatás tehát nem előzmények nélküli. Ha akarjuk, korszerű változata a konkrét utópiának. Népszerűségét, felfokozott időszerűségét pedig annak köszönheti, hogy napjaink embere a tudatosság magasabb szintjén szembesíti magát többértelmű jövőjével; inkább rendelkezésére is állanak e jövők előrelátásához és formálásához szükséges eszközök. A huszadik század utolsó három évtizedének küszöbén a jövőtervezés és a jövőalakítás a tömegek ügyévé válik. Kikerül rajongó emberbarátok, illetve önös hatalmi csoportok hatásköréből, hogy a demokratizálódó tájékoztatás és a hatékony participáció révén a forradalmi cselekvést ösztönözze.

A tömegekbe hatoló konkrét utópiát az a marxi prométheizmus táplálja, amely merészen anticipálva a fejlődés kitapintható erővonalait, a jövőt a maga meghatározottságában is nyitottnak látja, humanizmusával pedig megakadályozhatja, hogy egy fetiszizált jövő oltárán nemzedékeket áldozzanak.

A jövőjét kutató és alakító lényként tételezett emberről szóló felfogás, valamint eddigi utalásaink az előrelátás antropológiai vonatkozásaira is jelzik már, hogy a prognosztika és a bölseleti embertan szerves egységet alkot. Valóban, a marxi

antropológia szolgáltatja jövőkutatásunk bölcséleti alapját. Ez az antropológia, amely Marx egész életművére támaszkodik (az ontológiát is beleértve) és a marxizmus gondolatvilágát elejétől végig átható humanizmusból merít, végre polgárjogot nyert. Elhallgatnak a szkolasztikus aggályoskodók, akik akárcsak a szociológia létjogosultsága körüli vitában, ez esetben is azzal érveltek, hogy nincs szükség új, önálló kutatási ágra, mert a hagyományos történelmi materializmusban immár több mint száz esztendeje rendelkezésünkre áll az a társadalomelmélet, amely magába foglalja Marx nézeteit az emberről. Igaz, a marxizmus elsősorban társadalmi lényként határozza meg az embert, és sohasem téveszti szem elől az egyén és a közösség dialektikus egységét. Igaz, számunkra az ember problémája főként társadalmi problémaként jelentkezik. Ezt az összefüggést fejezi ki egyébként az ismert marxizmus tétel arról, hogy az ember lényege „a társadalmi viszonyok összessége”. Ennyiben, s csakis ennyiben, a marxizmus tényleg szakított az ember változatlan, örök lényegére hivatkozó elvont antropológiával, legyen az idealista vagy naturalista fogantatású. Ha azonban ezt a fordulatot olyan „cezúráként” értelmezik (Althusser), amely után Marx végérvényesen hátra fordított volna mind a humanizmusának, mind ifjúkori írásai antropológiai érdeklődésének és fogalmainak (például az ember lényege s az elidegenedés kategóriáinak), akkor hangsúlyozottan figyelmeztetnem kell arra, milyen központi helyet foglalnak el a problémák például A tőke legfontosabb elem-munkálataihoz tartozó Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie című marxizmus műben. (A közelmúltban Jorge Semprun bizonyította meggyőzően a Grundrisse alapvető jelentőségét a marxista antropológia szempontjából.) Továbbá, ha a hatodik, Feuerbachról szóló tézisre való hivatkozás csak arra szolgál, hogy parlagi szociologizmussal helyettesítsék az egyént, a személyiséget bonyolult, gazdag totalitásként felfogó marxista embertant, s egy olyan intézményesített rendet igazoljanak, amelyben az egyén teljesen alá van rendelve a csoportnak, akkor nyomatékosan emlékeztetni szeretnék arra, hogy Marx számára a legfőbb cél mindig a szabad személyiség sokoldalú fejlődése maradt. A marxista antropológia nem csupán társadalmi terméknek tekinti az embert, hanem olyan önmagát szüntelenül meghaladó lénynek, aki maga alakítja társadalmi viszonyait, történelmét és — jövőjét.

Az emberformáló munka marxista meghatározásában megtaláljuk az emberrel mint teleologikus lényről, mint új-valóság-teremtő, a még-nem-létezőt előzetesen gondolatilag megfogalmazó — vagyis jövőalakító lényről szóló felfogásunk csiráit, vagy ha úgy tetszik, elméleti alapjait. „A munkafolyamat végén oly eredmény következik be — írja Marx —, amely megkezdésekor a munkás elképzelésében, tehát eszmeileg már megvolt.” Az ember az egyetlen olyan lény, aki célszerű akarattal rendelkezik, aki célra irányuló tevékenységet fejt ki és képzelőerejével előre megtervezi azt, amit a valóságban létrehoz. E képességei különböztetik meg az állatoktól, és szavatolják nem csupán természetmódosító munkásságát, hanem jövőt-anticipáló, a holnapot kigondoló, a holnaputánokat előrelátó és előkészítő praxisát. Milan Kangra és Danko Grlić szerint ez a szélesebb értelemben felfogott emberi gyakorlat sohasem alkudhat meg az adott (természeti vagy társadalmi) helyzettel. Lényegileg viszont nem más, mint maga az alkotás; a természet, a társadalom és önmagunk szüntelen megváltoztatása.

Mai praxisunk — ebben az értelemben — nem törekedhet valamilyen végleges állapot előidézésére. Mindig csak a jövő gyakorlatának vonzásában bontakozik ki. Mai tevékenységünkkel készítjük elő ugyanis a holnapot, amely alapjává, előzményévé lesz a holnaputáninak. A jövő csirái a mában rejlenek. Jövönket, hogy az valóban a mienk lehessen, magunknak kell — itt és most — megálmodnunk, kifürkészünk és mindennapos cselekedeteinkkel megalapoznunk. Így válik e jövő —

a reális szabadságot hordozó gyakorlat gyümölcse — az emberség jellegzetes dimenziójává. Az ember: jövő s lény. Embernek lenni és emberként élni csak a jövő ígésében lehetséges. A jövő felé forduló autentikus ember éppen ezért sohasem mondhat le a jelen kritikájáról. A jövő számára nyitott, a jövő iránt fogékony ember mindig forradalmár volt és mindig forradalmár marad.

•

Korszerű szocialista nemzetiségű tudatunk az új társadalom építésének feltételei között bontakozik. Elsősorban az új valóságot, az új etnikumközi viszonyokat fejezi ki. Nem nélkülözheti azonban sem a múlt birtokbavételét, még kevésbé a jövő alternatíváinak feltárását. Történelmi tudat s a holnap perspektíváinak tudatosítása nélkül elkerülhetetlen lenne ama szűk praktícizmus, amely nem csupán az egyént, hanem minden társadalmi csoportot is fenyeget a hétköznapi nehézségeivel és feladataival való küszködés közepette. E hármas orientáció legkedvezőbb belső összefüggéseinek és arányainak kimunkálása viszont megkülönböztetett figyelmet, felelősségteljes gondot követel.

Ami a történelmi tudatot illeti, nyugodtan állíthatjuk, hogy — főként az utóbbi időben — sok mindent tettünk teljes örökségünk újraértékelésére. Sőt. A különböző évfordulók és más alkalmi megemlékezések gyakorisága egyesekben már-már a telítettség érzetét kelti, szinte maximálisan igénybe veszi újra és újra gerjesztett emlékeztűnket, valahol mégiscsak véges befogadóképességünket.

A kevesebb e tekintetben talán több lenne?

Úgy érzem, a választ nem szabad csupán mennyiségi viszonylatban keresnünk. Nehéz is lenne valamilyen tökéletesebb matematikai számításal vagy szigorúbb rostálással megoldani a dilemmát. Nyilvánvaló, hogy nem mellőzhetünk senkit, aki maradandó érték s akinél feleleteket találhatunk mai gondjainkra. Nem felejtethünk el senkit, aki napjaink kérdéseinek megválaszolásában segíthet.

Csak faggatni kell tudnunk őket.

Nem a centenáriumok, a kerek vagy kevésbé kerek évfordulók száma okoz problémát. Csak a formális, pusztán protokolláris kötelezettségként „kipipázott“ megemlékezések fászsztóak és meddők. Csupán az egykori nagy újítók tömjénező kanonizálása torzulhat a ma s a holnap társadalmi-művelődésbeli kezdeményezéseinek kerékkötőjévé. A múlttal folytatott párbeszédeink azonban tanulságosak és termékenyítőek lesznek mind a jelen szempontjából, mind pedig a jövő távlataiban, ha — többek között — az élő nemzedékek hiteles igényei szerint fogalmazzuk meg őket. Minden generáció megtalálhatja az elődök műveiben és példájában azt, amire égetően szüksége van, amire különös érzékenységgel reagál.

Nem holmi rosszlelkű konjunkturalizmusról van szó. Ezt visszavonhatatlanul felszámoltuk, az örökségünk tényleges értékeivel szemben tanúsított szektás, nemzetietlen közömbösséggel együtt. A fenntartás nélküli elismerés viszont éppoly hamis és ártalmas lehet, mint a szűkkeblű, sommás elutasítás. A maiak dialógusa a tegnapiakkal csak akkor válhat a holnapiak számára is gondolatébresztővé, ha vitát provokál és bírálatra sarkall.

Nem a kritika a kegyeletstörtő. Nem a reális értékskálát alkalmazó „demitizálás“ a bomlasztó. A történelmi múlt nagyjai méltó örökösöknek csak azokat tekinthetjük, akik történelmiségében fogják fel életművüket, akik el tudják választani a maga idejében érvényest az idők meghaladta tétélektől s a tévedésektől, hogy híven hagyatékuk lényegéhez, újrafogalmazzák, amit újra kell gondolni, és ott folytassák, ahol ők abbahagyták.

Ebben a felfogásban, az alkotó marxizmus szellemében értelmezetten bizonyul majd sajátos hagyományápolásunk is olyan tényezőnek a romániai magyarság mű-

velődésében, amely sohasem taszít elszigetelődésbe, amely sohasem sekélyesedik a vidékiesség melegágyává és nem készlet múltba menekülésre. Igen, a történelmi memória nélkülözhetetlen tartozéka az önismeretnek. Valamilyen kollektív emlékezetvesztés valóban végzetessé válna. De emeljem ki ismételtén, hogy szocialista nemzetiségtudatunk egyoldalú lenne és máris korszerűtlen irányba fejlődne a jövő felé mutató elemek nélkül.

E jövő felé nyitott tudat tekintetében jóelőre el kívánom magam határolni az egykori „kisebbségi sors“-ról vallott nézetek esetleg még kísértő maradványaitól. E tragikus életérzéstől belengett sors tudat, s ennek megfelelő attitűd, amelynek a két világháború között nem egy megtestesítője akadt, éppoly tétkenségre készítő és káros volt, akárcsak a romantikus múltba fordulás. Ha már a múltat idézem a jövőhöz való viszonyulással kapcsolatban, elsősorban a „kisebbségi humánium“ ellentmondásos tradíciójának aktivista, „sorsalakító“ vonulatára hivatkoznék, mint a kritikailag értékesíthető előzményre. Igazi örökségünket azonban e vonatkozásban is e humánium következetes képviselőinek, a romániai magyarság demokratikus erőinek élő hagyományában látom. A MADOSZ és a Korunk szellemiségében, abban a realista, haladó és cselekvő magatartásban, amely a közös múltból kiindulva, a román népet és az együttélő nemzetiségeket összekötő jövőt készítette elő — a Román Kommunista Párt vezette harcban.

A nálunk most kibontakozó marxista alapvetésű prospektív kutatásoknak e jövőt kell — a tudomány eszközeivel — felderíteniük a mai valóság tárgyilagos szociológiai megismerésének alapján, az általános s a saját dialektikájának gondos figyelembevételével.

A prognosztika előrejelzi a lehetséges alternatívákat, a választás viszont ránk vár. A döntés a mi feladatunk, éspedig már a jelenben. Ernest Renan híres meghatározása: „Egy nemzet léte — nap mint nap megismétlődő népszavazás“ nem nyújt ugyan átfogó, tudományos jellegű definíciót a nemzetről, de rátapint az etnikai közösségek létében nagy szerepet játszó szubjektív mozzanatra, a megmaradás s a holnapi kiteljesedés egyik döntő tényezőjére. A mi esetünkben azt a követelményt fejezi ki, hogy a román néppel együtt munkálkodva a közös szocialista jövő építésén, nap mint nap mozdítsuk elő modern nemzetiségi kultúránk jövőt biztosító fejlődését.

GÁLL ERNŐ

Szabó Tamás
fotója

A KOMMUNIZMUS ANTROPOLÓGIAI MEGALAPOZÁSA

Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* ténylegesen filozófiai-antropológiai nézőpontra helyezkedik (az adott pillanatban nem is tehetett mást); de bármily kevésbé voltak is kidolgozva a gazdaságtani kérdések, még nem ehhez a mércéhez igazodnak (már ami az alkalmazott módszert illeti), mint Engelsnél *A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlatában* (amelyből ő kifejezetten morális vagy moralizáló természetű következtetést von le), hanem önmagukban veti fel és elemzi őket: csupán a belőlük adódó eredményeket és ellentmondásokat világítja meg és értelmezi a filozófiai antropológia síkján (egy új kommunizmus-felfogás kidolgozása végett). Első pillantásra nem tűnik fel a maga teljes nyilvánvalóságában, hogy a nagy marxi vázlat majd minden lapjáról visszaverődik az antropológia fénye, de világosan kiteszik, mihelyt sikerül rekonstruálni a vizsgálódás menetének fő vonalát.

A sajátos helyzetet az alakítja ki, hogy a filozófiai antropológia és a közgazdaságtani problematika közé beékelődik egy közvetítő elem, amely mindvégig a központi viszonyítási alap marad: s ez az emberi munka fogalma. Marx gondolatmenetének az ereje abban áll, hogy magáévá teszi — ezt Engels elmulasztotta idézett írásában — a politikai gazdaságtan „feltételezett” erősségét (s itt a fő szerep még Smith-et illeti, éppen a kiindulás különleges súlya miatt), kimutatván róla, hogy magában a hagyományos politikai gazdaságtanban elszigetelt marad és nem fejlődhet tovább, s szembeállítva e gazdaságtan feltételezett *gyengéjével*: a magántulajdon fogalmával, amely minthogy nem tanulmányozták a maga *genezisében*, nincs *fogalmilag* kifejtve. (Ebből következik, hogy a politikai gazdaságtanban csupán leírják — mondhatnók, pozitívista módon — és egymás mellé rendelik a gazdasági kategóriákat ahelyett, hogy rendszeresen taglalnák őket.) Marx értekezésében ez központi, nem pedig mellékes eljárás. Ugyanakkor itt értelmezhető a legnehezebben, mert Marx ezen a ponton a legkevésbé világos önmagához képest; ám ez egyszerűsrs mind az a pont, ahol a legerőteljesebben tárul fel kutatásának messze a filozófiai antropológián túlmutató, fejtegetésekben gazdag dinamizmusa. Kiszakítani ebből a származástani eljárásból az elidegenült munka leírását, nem nyújtana többet, mint ízelítőt egy nagyon vonzó erkölcsstanból. Marx szándéka egészen más volt: látni akarta, mi rejlik a „magántulajdon” mögött, milyen tevékenység hozza létre és tartja fenn, nem tértől és időtől elvonatkoztatva, hanem a legelőrehaladottabb adott formájában (vagyis a tőkés rendszerben).

Ami aztán az eltérő feltételek figyelembevételével kulcsot kínál a múlt értelmezéséhez, azaz különböző történelmi megjelenésformáihoz, azt nevezi Marx „a magántulajdon mozgásának”. Ha csírálban is, megtalálható itt az a fogalmi apparátus, amelyet a politikai gazdaságtan soron következő bírálatára használ majd, *A tőkét* is beleértve. A *származástan*, amelynek a problematikája felvetődik, szemben a közgazdászok pozitívista deskriptívizmusával, akik ezt „a tőkés érdekének” szolgálá-

tába állítják —, már a *Kéziratokban* *ténylegesen* rendszeres és strukturális, nem pedig történeti származástan. A történetiség kérdését azért korántsem rekeszti ki erről a területről, ellenkezőleg, utat nyit neki. Ha a tulajdon-viszony, modern és fejlett (tőkés) alakzataiban, ha a magántulajdon, ahogyan Marx mondja: „a külsővé-idegenné vált munka anyagi, összefoglalt kifejeződésének“, más szóval származástani-rendszertani értelemben a munka. önelidegenülésén alapulónak bizonyul, akkor felmerül egy kérdés (amely nem véletlenül bukkan fel az elemzés vége felé): „Miképpen, kérdezzük mármost, jut az ember oda, hogy *munkáját külsővé-idegenné* tegye, elidegenítse?“ Vagy egyenesebb formában megfogalmazva: „Miképpen van ez az elidegenülés az emberi fejlődés lényegében megalapozva?“ Erre a kérdésre nincs, valójában nem is lehet válasz az 1844-es *Kéziratokban*, mert túlmegy a filozófiai antropológia határán. Mivel a „lényeg“ szót egyelőre mellőzték, a kérdésre csak *A német ideológia* adhatja majd meg a választ, a történelmi materializmus immár meghódított területén.

Marx értekezésének mélyén — szinte felesleges is ezt hangsúlyozni (hiszen állandóan visszatér) — a munkának mint a természet ember által való, az emberi képességek kivetítése és tárgyiasítása révén, a fejlődő szükségletek nyomása alatt történő *kisajátításának* a felfogása rejlik: már Hegel ebben a felfogásban teite magáévá és dolgozta ki az új gazdaságtudományból eredő legáltalánosabb (mondhatnók úgy is, filozófiai-antropológiai) motívumokat. De az elidegenült munka elemzése olyan támpont, amely lehetővé teszi Marx számára, hogy különválassza a *kisajátítást* (mármint a természetét) a (dolog, a termék feletti) *tulajdontól*: és ebből következőleg, hogy a politikai gazdaságtan előtételzéséből kiindulva, szakítson a tulajdon minden fennálló és történelmi formájának s az emberre háruló következményeinek bármilyen „filozófiai“ (ideológiai) rendszeres igazolásával, a tulajdonéval, amelynek ráalapozását a munkára mint *kisajátításra-tárgyiasításra* és minden emberi tevékenység középpontjaként való elismerésére már Locke elkezdte, és végül Hegel vitte véghez. Ebben gyökerezik tulajdonképpen a tárgyiasulás és elidegenülés Hegel-féle azonosságának bírálata, amely a továbbiakban megtalálható a *Kéziratok* lapjain.

Marx a munka elidegenülését három fő „tekintetben“ írja le (nem szakítván, amint mondja, a hegeli terminológiával); három egymást követő mozzanata ez egyazon megközelítésnek. Az őket összekapcsoló kölcsönösség tekintetében azonban ezek igen különbözőek. Antropologizmusába merülten maga Marx is megelégedezik ennek hangsúlyozásáról. Csupán az első kettő között áll fönn az analitikus szükségszerűség belső viszonya. „Hogyan — kérdezi Marx — léphetne szembe a munkás idegenül tevékenységének termékével, ha magában a termelés aktusában nem idegenülne el önmagától?“

A munkás elidegenülése „munkája termékétől“ olyan jelenségszinten elhelyezkedő tény, amelyet a „nemzetgazdaságtan“ csak azért „rejt el“, mert „nem a munka (a munka) és a termelés közötti közvetlen viszonyt veszi szemügyre“. A modern világban a munkatevékenység elidegenülése nem kevésbé nyilvánvaló, noha mint jelenség nem csupán „kényszerű munkaként“ nyilvánul meg, az önfeláldozás munkaként, hanem úgy is, mint munka-áru, amelyben a munkást megfosztják maguktól a termelőeszközöktől. Marx nem éri be a két mozzanat egymás utáni bemutatásával, hanem nagyon helyesen felismeri (egy rendszeres kifejtés vázlatát nyújtva) az első szükségszerű alárendeltségét a másodiknak. Márpedig a második mozzanat első belső ellentmondást tartalmaz (amelyet, amint azt Marx kimutatja, a politikai gazdaságtan a maga módján regisztrál): ellentmondást egyfelől a munka sajátosan emberi (nem állati) vonásai, a munka mint a természet tudatos és önkéntes *kisajá-*

titása, másfelől a munka lealacsonyodása között, amely elnyomott és kényszerű tevékenységgé teszi (szakadást idézve elő a munkás és az ember között a munkásban magában). Valamilyen módon itt már minden megvan: abban az értelemben, hogy önmagában megáll, jóllehet kifejtetlen problémakörrel van szó. Meg kell találni a munka önleidegenülésének (a tőkés rendszeren inneni) történelmi gyökereit, ezt kezdi el Marx *A német ideológiában* a munkamegosztás problematikájának és ez utóbbi kapcsolatának jóvoltából az antagonisztikus társadalmi osztályok megjelenésével. Ez aztán magával hozza a „termelési viszonyok“ fogalmát, valamint a munka helyének felmérését a mozgásában és tagolt egységében tárgyalt termelési folyamatban („termelőmód“). Ez a kétségkívül döntő jelentőségű átmenet vagy ugrás többek között a munka-érték elmélet elfogadását vonja maga után, ezt Marx és Engels addig nem ismerte el, azaz nem értette. De semmilyen értelmezési bűvészmotívány sem palástolhatja el azt aényt, hogy a munka elidegenülése, abban a terminológiában, amelyben (az első két „tekintetnek“ megfelelően) nagyjából összefoglaltuk, teljes egészében átkerül és tovább él majd az új problematikában (a tőke, azaz a „holt munka“ uralma az „élő munka“ felett), szükségképpen összekapcsolva annak a sajátosan emberi munkának a fogalmával — megkülönböztetve bármely állati közösség munkájától —, amelyhez Marx hű maradt, s amelyet majd *A tőkében* fog véglegesen tisztázni. Ennek a folytonosságnak vagy átvitelnek a filológiai bizonyítékai csak abban a mértékben hitelesek, amennyiben a már jelzett elméleti apparátus keretében értelmezhetőek (egyébként pusztá residuumok is lehetnének).

Minden megváltozik, amint szemügyre vesszük a munka elidegenülésének a *Kéziratokban* Marx által leírt „harmadik meghatározását“ (vagy harmadik „aspektusát“). Ez már nem fejezi ki a belső, analitikus szükségszerűség olyan viszonyát, mint amilyen az első kettőt összefűzte, azoknak inkább társadalmi-antropológiai kommentárja. Marx úgyszólván rávetíti előző konklúzióit a feuerbach-i „nembeliesség“ (Gattung) háterére. Arról van tehát szó, hogy más nézőpontról veszi szemügyre a dolgokat. Felfedezve az átváltást, egyik nemrég írott munkájában Ernest Mandel ezt „hirtelen megszakításként“ értelmezi, „elágazásként“ a kutatás eddigi menetétől és az előbbi specifikumának ellentmondó elem („az egyetemesen emberi“) beiktatásaként. Valójában azonban Marx gondolkodása célirányos volt: a cél pedig már teljes bizonyossággal a politikai gazdaságtan kritikája (amint az a *Kéziratokban* megtalált bevezetésből is kitűnik), de a politikai gazdaságtannak olyan kritikája, amely még közvetlenül alá van rendelve a kommunizmus megalapozása tervének. Ez a terv pedig a forradalmi proletariátus születő elméletéhez és „az emberi emancipáció“ fogalmához kapcsolódik.

Ebben a távlatban elkerülhetetlen kitérő az elidegenült munkáról szóló elmélkedés a *Gattung* szintjén. Voltaképpen ez a megalapozás nem is lehetett más, mint „filozófiai“: Marx nem jutván még el sem a „termelési viszonyokig“, sem a dolgozóig, tudományosan önálló és tudományosan közvetített megalapozás akkor még nem volt lehetséges.

Ha eddig a *Kéziratokat* belső dinamikájuknak idézett, s önmagukon (a történelmi materializmus felé) túlmutató elemein keresztül szemléltük, az a foglat, amely most tárul elénk, már teljes és összefüggő képet mutat róluk, (ideiglenesen) lezárt jelentésükkel együtt, e korlátokon innen. Ez aztán a *Kéziratokat* Marx gondolkodásának sajátos és önálló szakaszává teszi, amelyben egyébként már felépítheti a munkásosztály mint forradalmi osztály általános elméletét (ez jelzésszerűen már szerepel a sziléziai takácsok lázadásának történelmi jelentőségét értelmező, többször idézett két, *Vorwärts*-beli cikkben, majd teljesen kifejtve *A szent család* egyik lapján).

Érdekes megfigyelni Marx tudatosságának a fokát és jellegét vizsgálódásainak akkori feltételei közepette is. Feuerbachhoz intézett, 1844. augusztus 11-i levele, amelyet a *Vorwärts*-ben megjelent két cikkhez mellékel, sokatmondó e tekintetben: „Az ön Jövőfilozófiája, akárcsak *A hit lényege*, csekély terjedelme ellenére tartalmasabb, mint az egész mai német irodalom együttvéve. Ezekben a munkákban ön — talán nem is szándékosan — filozófiai megalapozást (eine philosophische Grundlage) adott a szocializmusnak, és a kommunisták azonnal így is értelmezték e műveket. Ember és ember egysége, amely a valóságos különbözőségeken alapul, az emberi nemnek az absztrakciók egéből a valóság talajára (auf die wirkliche Erde) leszállított fogalma, mi más ez, mint a Társadalom fogalma?“ Jelentőségteljes sorok. Kitérnek belőlük, hogy: 1. a szocializmusnak (kommunizmusnak) filozófiai megalapozásra van szüksége; 2. ez az alapvetés megtörtént, és Feuerbach antropológiájában található, úgy, amint a bölcselet legutóbbi íásaiban kiérlelődött; 3. ez azzal a feltétellel igazolható, hogy végre azonosítsák a *Gattung* („emberi nem“) fogalmát a *társadaloméval*. Az utóbbi nyilván a legfontosabb, mert azon van, hogy túlmutasson Feuerbachon, meghatározott irányba tereli őt. Másfelől a levélbeli kérés tiszteletteljes és gyöngéd, de határozott jellegével nem arra törekszik, hogy a szó szoros értelmében kikényszerítse Feuerbach állásfoglalását, hanem arra, hogy választást idézzen elő, amelynek során (és ez figyelemre méltó) Marx határozottan kitart a *Gattung* fogalma mellett (tehát az ember „nembeli léte“ mellett), sokkal inkább, mintsem az idő tájt explicit módon maga Feuerbach tette volna ezt. Hanem az általános tartalom, valamint a neki tulajdonított hajtóerő éppen azé a fogalomé, amelynek segítségével Feuerbach *A jövő filozófiájában* az emberi egyetemességet igyekszik kifejezni. („Ember és ember egységét“ Feuerbach úgy tételezi, mint „a filozófia legfőbb és végleges elvét“, és „a te szükségességét az én számára“, mint „a közösségi élet, a társadalmi lét“ alapját.) De ami Feuerbach számára ebben a pillanatban végcél, amelyet nem fog túllépni (legalábbis nem túlságosan és nem abban az irányban, amelybe Marx szeretne volna terelni, aki ez idő tájt remélte, hogy megnyeri őt a kommunizmus ügyének), Marx számára csupán kiindulópont, mélyítendő, szélesítendő: mégpedig úgy, hogy mindenestől beillesztik a reális társadalmi problematikába.

Marxot valójában éppen ez utóbbi iránti érdeklődés vezérelte, és a végleges csatlakozás a kommunizmushoz, nem pedig egy filozófiai elmélet kidolgozásának elvont igénye. Éppen ellenkezőleg, úgy vélekedett, hogy erre Feuerbachnak kell törekednie, a várt segítséggel járulván hozzá a kommunizmushoz: e várakozásában csakhamar csalatkoznia kellett. Marx nem a kizárólag külső szövetséget kereste, az a meggyőződés fűtötte, hogy a kommunizmusnak filozófiai megalapozásra van szüksége, amely kritikai, nem pedig dogmatikai alapokra helyezné: ehhez azonban egy általános ember-tudományhoz kellett kapcsolnia, azaz egy bölcseleti antropológiához.

A filozófiai antropológia folytatását a megjelölt irányban Marx valójában már az 1844-es év nyarát megelőző hónapokban elvégezte abban a rendkívüli vázlatban, amelyet sohasem fejezett be, s amely *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címen ismeretes. Ezekben nem szabad csupán a feuerbachizmus pusztá *alkalmazását* látni, a kétségkívül felhasznált hegeli eszközökkel (vagy éppenséggel holmi hegeli mozzanatot, „az ifjú Marx“ egyetlen valóban hegeli pillanatát, ahogyan Althusser látni véli, teljesen érthetetlen módon). Persze nem arról van szó, mintha ez a feuerbachizmus (és ez a részleges hegelianizmus) ne lenne jelen — ellenkezőleg —, de a *Kéziratok* ezeknek egyáltalán nem az alkalmazását, hanem meghatározott irányukat képviselik. Ha Marx befejezte és közölte volna őket, akkor a német filozófia önálló, teljesen új fejezetének tűntek volna, a „jövőfilozófia“ eredeti felfogásának;

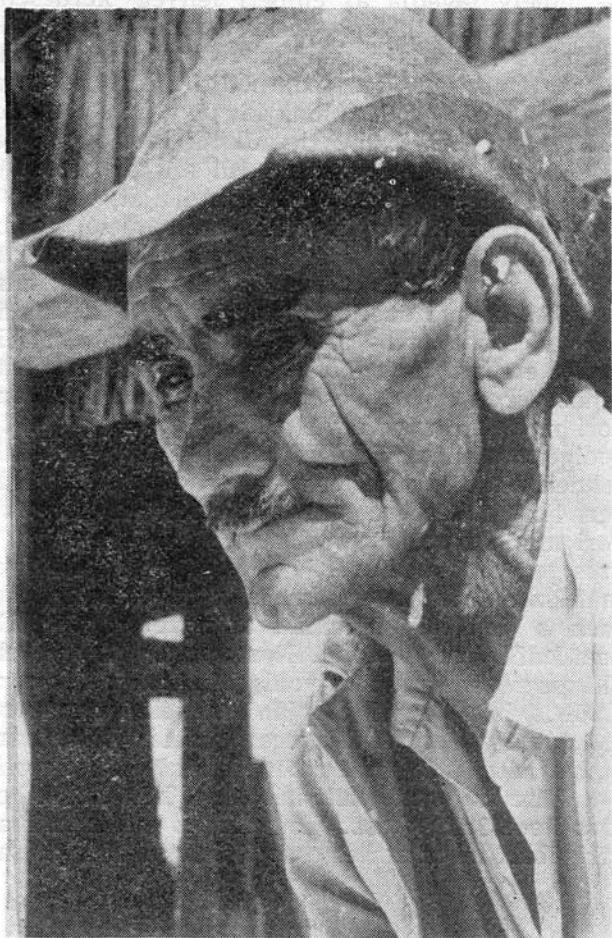
ugyanakkor pedig a *bölcséleti kommunizmus* új szakaszának, amelyet kiteljesített és igazolt a gazdasági kategóriák tárgyalása. Olyan filozófiának, amely saját névvel és címkével rendelkezne, szemben a feuerbachi antropológiával (amelynek egyébként folytatása), mint „a valóságos elidegenülésnek és gyakorlati, vagyis kommunista megszüntetésének filozófiája”. Az első lépéseket már felismertük *A zsidó kérdésben* és a *Bevezetésben* a hegeli jogfilozófia bírálatahoz, amikor szembekerültünk a politikai elidegenülés képével (még ha nem kapta is ezt a nevet) vagy az elidegenüléssel az államban: éppen mint valóságos (és nem csupán, mint a vallásban: képzeletbeli) emberi erők elidegenülésével, amelyeket társadalmi átalakulás útján kell visszanyerni. Ezek még csak az első lépések voltak a kibontakozás felé, amely a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* valósul meg.

Bár ebben a műben egyfelől nagyon érezhető a kései Feuerbach hatása, s nem hiányoznak a régebbinek (*A kereszténység lényege* Feuerbachjának) a határozott nyomai sem, másfelől ez a hatás nemcsak hogy más síkon (a „valóságos elidegenülés” síkján) érvényesül, belégyazva, mint ismeretes, Hegel kritikai felújításában — amely független Feuerbachtól, sőt egyenesen kritikailag viszonyul hozzá —, hanem ráadásul, amint már jeleztük, a felhasznált feuerbachi elemeket egy sajátos *választás* irányítja, és egy olyan átalakítás, amely ettől a választástól és az őt magát is meghatározó általános problematikától függ. A problematika az, amelynek a kiérlelődését nyomon követtük eddig, és amelynek szükségképpen oda kellett vezetnie, ahol az, amit immár *kommunista antropológiának* nevezhetünk („az ember felszabadítása” és ennek fejleményei), találkozik vagy érintkezik a politikai gazdaságtan kategóriáival. Ami magát a választást illeti, úgy vélem, három fő szemponttal jellemezhető: 1. Marx (mint már jeleztük) szigorúan ragaszkodik a „nembeliség” (*Gattung*) fogalmához, lehetőleg a társadalomával azonos jelentésben, de nem fosztván meg attól a teljességtől, amellyel a kései Feuerbach ruházta fel, aki kifejezetten is felújítja 1844-ben, Stirner támadása ellen védekezve; 2. Ez a teljesség összefügg az érzékenység teljes visszakövetelésével (azaz az anyagelvű szenzualizmusával), úgy, ahogyan az *A jövő filozófiájában* található, az *egész emberit* magában ölelő formájában. Ez az érzékenység mindazonáltal teljességgel mentes a szeretet elemétől, amely Feuerbach számára döntő volt. És ez már a következő pontnak van alárendelve; 3. Marx a maga jellegzetes értelmezésében használja a „nembeliség” fogalmát, erőteljesen hangsúlyozva *gyakorlati* összetevőjét, sőt úgyszólván teljesen ennek a jegyében használja; és természetesen társadalmi tartalmat tulajdonítva a *praxisnak* (olyan egyének tevékenysége, akik társak vagy társultak a tevékenységben; ezek tevékenysége a társadalomban). Röviden: nyomatékosítva azt az elemet, amely Feuerbachnál mindig a leggyengébben érvényesült, mintegy mellékesen és ingadozón, és mindenképpen a leghatározatlanabban, még a legkésőbbi szakaszban is, amikor a *gyakorlat* és az *élet* azonosítására támaszkodva megkísérelte az előbbi a maga filozófiai „szempontjával” összefüggésbe hozni.

Ez lehetővé teszi Marx számára, hogy kidolgozzon egy minden addigi kommunizmus-meghatározástól független proletár-forradalmi kommunista problematikát. Ebben döntő marad a politikai gazdaságtan kategóriáival való kritikai érintkezés. Jóllehet ez még nem érett formában történik, lehetővé teszi mégis, hogy Marx igen erőteljesen és világosan feltárja azt az alapvető ellentmondást, amely mind a marxista forradalmi elméletnek, mind pedig a politikai gazdaságtan bírálatainak a középpontjában marad. „De a *tulajdonnélküliség* és *tulajdon* ellentéte — írja Marx a harmadik kézirat egyik szakaszában — egy még közömbös, nem a *belső* viszonyához való *tevékeny* vonatkozásában, még nem *ellentmondásként* felfogott ellentét, ameddig nem a *munka* és a *tőke* ellentétéként fogják fel. A magántulajdon előrehala-

dott mozgása nélkül is — a régi Rómában, Törökországban stb. — kimondhatja magát ez az ellentét az *első* alakban. Így ez az ellentét még nem mint maga a magántulajdon által tétélezett *jelenik meg*. De a munka, a magántulajdonnak a szubjektív lényege mint a tulajdon kizárása, és a tőke, az objektív munka mint a munka kizárása — ez a *magántulajdon* mint a maga kifejtett ellentmondási viszonya, s azért energikus, a feloldáshoz hajtó viszony.“ Lehetetlen itt kielemezni és kibontani mindazt, ami ebből az utóbbi mondatból következik, amely bizonyos módon az 1844-es *Kéziratok* veleje, legfőbb elméleti és forradalmi végkövetkeztetése. Belső struktúrájának cáfolhatatlan dialektikája annyira nyilvánvaló, hogy szükségtelen külön kiemelni.

Olyan dialektika ez, amely a valóságos mozgást a maga legmélyebb szintjén igyekszik visszaadni vagy *tükrözni*, számot vetve megjelenési formáival, s amely beleilleszkedvén, megvilágítja a valóságos mozgás *gyakorlati* megoldásának irányát, lehetőségét és energiáját. Magának a kommunizmusnak az elmélete, mint „a valóságos mozgásé“, a munkásosztály *gyakorlati harcáé*, amelyet már nyíltan meghirdetnek a *Kéziratok*, ebbe a dialektikus struktúrába foglaltan éri el elméleti tetőpontját.

Asztalos Sándor
fotója

AZ EMBERI LÉNYEG MARXISTA FELFOGÁSA

Minden filozófiai kérdés több válaszlehetőséget tartalmaz; ez azért is van így, mert a válasz kidolgozása mindig függ a kérdés feltevésének a módjától. Az emberi lényeg kérdésének a tárgyalása is megköveteli tehát, hogy először magát a kérdést fogalmazzuk meg helyesen. Ebben az esetben azért is szükséges magát a kérdést hangsúlyozni, mert van olyan álláspont — s ez eszmeileg és történetileg is a marxista filozófia dogmatikus értelmezéséhez kapcsolódik, s a dogmatizmus hatása tovább gyűrűzik olyan igényes munkákban is, mint Louis Althusser Marx-tanulmányai —, amely tagadja az emberi lényeg kérdésének a létjogosultságát a marxista filozófiában. Mind elméleti, mind filozófiatörténeti síkon a marxista filozófia egyoldalú értelmezése az alapja ennek a téves felfogásnak. Elméleti szempontból a filozófia és az ideológia viszonyának az értelmezéséből indulnak ki; úgy járnak el, hogy vagy a marxista filozófia egész kérdéskörét leszűkítik ideológiává (a dogmatizmus), s az így értelmezett filozófia keretei túl szűkek ahhoz, hogy szervesen magukba foglalhatnák az ember problematikáját, vagy a filozófiát mereven szembeállítják az ideológiával (Louis Althusser), s az emberi lényeg kérdését a strukturalizmus és a neopozitívizmus érveinek segítségével mint nem tudományos kérdést az ideológia (a humanizmus) területére korlátozzák.

Filozófiatörténetileg a marxista filozófia kialakulásának megítéléséről van szó. Azok a szerzők, akik a marxista filozófiában kétségbe vonják az emberi lényeg kérdésének létjogosultságát, Marx elméleti-filozófiai fejlődésében olyan éles törést tételeznek fel, amelynek alapján a fiatalkori művek határozottan elkülönülnek az érett Marx alkotásaitól, mégpedig nemcsak a kidolgozott megoldásoknak, hanem maguknak a kérdéseknek a szempontjából is. Innen adódik az a következtetés, hogy az emberi lényeg kérdése mint olyan kérdés, melyet Marx nagyobbára fiatalkori munkáiban körvonalazott, nem tartozik az érett Marx és a marxizmus gondolköréhez... Így természetesen lényegesen leszűkül a marxista filozófia fogalomrendszere, s ez pontosan a filozófiai gondolkodásnak azon a területén történik, amelyre korunk filozófiai érdeklődése nem véletlenül összpontosult. Nemcsak arról van tehát szó, hogy az említett álláspont védelmezői egyoldalúan értelmezik a marxista filozófiát, hanem arról is, hogy ennek alapján elzárják azt az utat a marxista gondolkodás elől, amely korunk lényeges problémáinak a megértéséhez vezet; s az emberi lényeg fogalma e kérdések köréhez tartozik.

Mire is vonatkozik hát ez a kérdés? Az emberi lényeg kérdésével arra keresünk választ, hogy ki az ember, mi az ember helye a létezők világában, mi az ember ontológiai státusának a sajátossága.

Az ember (az egyén) a társadalom (a társadalmi-gazdasági alakulat) rész-eleme. A társadalom szerves egész, működő totalitás. A társadalmi egész az ember mellett magában foglalja a tárgyak és viszonyok meghatározott rendszerét. A tárgyak és a viszonyok rendszereitől az ember abban különbözik, hogy a társadalmi totalitás utolsó, lebonthatatlan eleme. Ez azt jelenti, hogy az ember konkrét totalitás, s ezért önálló egység; olyan rész-eleme a társadalmi egésznek, melyre a többi alkotóelem s maga a társadalom is valamilyen formában visszavezethető.

Látjuk tehát, hogy az ember önálló társadalmi entitás. Ez közhelynek számít, de az emberi lényeg elemzésekor feltétlenül hangsúlyozni kell, mert csak így lehet elkerülni azt, hogy az ember lényegét valami külsővel azonosítsuk. Mint minden konkrét totalitás, az ember is számos meghatározottság, tulajdonság szerves egysége. Azoknak a lényeges jellemzőknek az összessége, melyek magára az emberi létezésre vonatkoznak, alkotják az emberi lényegét.

Marx az emberi lényeg kérdésével több írásában foglalkozott, de ezt összefüggően nem fejtette ki. Ezért abból indultunk ki, hogy az emberi lényeg fogalmát a marxi felfogás egészének az értelmezése alapján fogalmazzuk meg. Nos, az előbbi megállapítás, úgy tűnik, ellentmond Marx gondolatmenetének. Ugyanis Marx a hatodik Feuerbach-tézisben így ír: „De az emberi lényeg nem valami, az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége“ (Marx—Engels Művei 3. 1960. 9). Szó szerint értelmezve, ez a szöveg azt jelenti, hogy az ember lényege nem a minden emberre jellemző alapvető jegyek összességében áll, hanem az emberen kívüli valóságban, a társadalmi viszonyok összességében. Vagyis az embernek mint létezőnek nincs saját lényege, hanem ez csak a külsődlegességnek ebben a formájában létezik. Ugyanígy lehet értelmezni Marx más idevonatkozó sorait is: „A termelőerőknek, tőkéknek és társadalmi érintkezési formáknak ez az összessége, amelyet mindegyik egyén és nemzedék mint valami adottat készentalál, a reális alapja annak, amit a filozófusok »szubsztanciának« és az »ember lényegének« képzeltek el...“ (Marx—Engels i. m. 41). Látjuk tehát, hogy itt kiszélesült azoknak a jelenségeknek a köre, amelyekkel Marx kapcsolatba hozta az emberi lényeg fogalmát. Míg az előbbi Feuerbach-tézisben csak a társadalmi viszonyokkal, addig itt már az egész termelési móddal, s idézhetnénk olyan helyeket is, ahol Marx magával a társadalommal hozta összefüggésbe az emberi lényeg fogalmát. Vajon ez azt jelenti, hogy Marx az ember lényegét e társadalmi jelenségekkel azonosította?

Azok a szerzők, akik tagadják az emberi lényeg kérdésének létjogosultságát a marxista filozófiában, pontosan így értelmezik Marx felfogását; s hogyha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor az a felfogás, amely az embert önálló létezőnek tekinti, valójában ellentmond Marx gondolatmenetének. Ugyanis az, hogy az ember önálló létező, azt jelenti, hogy lényege benne magában van, s nem a rajta kívül létező tárgyak vagy viszonyok meghatározott összességében. De ez a logikai ellentmondás csak akkor áll elő, ha a marxi emberfelfogás egészétől elvonatkoztatva értelmezzük az idézett helyeket, vagyis akkor, ha Marx felfogását ezzel az egy gondolatmenettel azonosítjuk. A kiindulópont az, hogy az ember önálló létező, s mint ilyen számos meghatározás egysége, és így a hatodik

Feuerbach-tézis — melyre a továbbiakban még visszatérünk — az ember lényegének csak egyik mozzanatát rögzíti.

Az ember a természet része, adott biológiai-fiziológiai egység. Ilyen vonatkozásban Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* így ír: „A természet az ember szervetlen teste, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből él, ez azt jelenti: a természet az ő teste, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része“ (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 1962. 49).

Habár az ember természeti lény, nem pusztán a természet alkotása, s ezért lényege sem vezethető vissza természeti adottságaira. Marx pontosan ebből a szempontból bírálta Feuerbach emberfelfogását. Az ember lényegének az ember természeti adottságaira való redukálása elsősorban azért helytelen, mert az ember nemcsak természeti lény, hanem „természeti-társadalmi lény“ (Marx), s másodsorban azért, mert az ember lényege nem az adottságok összességében gyökerezik, hanem az adottságok ellentétében, a tevékenység formájában. Ebből az következik, hogy az ember biológiai-fiziológiai tulajdonságai, bár az emberi lét jellemzői, önmagukban még nem vonatkoznak az ember lényegére.

Az tehát, ami az embert a létezők színes természeti világától megkülönbözteti, nem természeti adottságainak bizonyos összessége, hanem tevékenységének jellege. Marx így fogalmazta meg ezt a gondolatot: „Az élettevékenység formájában rejlik egy species egész jellege, és a szabad tudatos tevékenység az ember nembeli jellege“ (Marx i.m. 49—50).

Tehát Marx az emberi tevékenység formáját olyan meghatározásnak fogta fel, amely a lényeg szempontjából jellemzi az emberi létet. Az ember tevékenysége folytán szubjektum. Az, hogy az ember szubjektum, azt jelenti, hogy az ember alkotó. Az emberi tevékenység alapvető szerkezeti vonása a megkettőzés folyamata. Az ember tevékenysége objektiválódik, s ezt jelenti a megkettőzés folyamata, és ezért alkotó az ember. Vagyis a tárgyak, a viszonyok s a társadalom a maga egészében az ember alkotása. Marx már fiatalkori munkáiban is kiemelte ezt a gondolatot. „Amennyiben ezért az ember számára a társadalomban egyfelől a tárgyi valóság mindenütt mint az emberi lényegi erők valósága, mint emberi valóság és ennél fogva saját lényegi erőinek valósága lesz, annyiban az összes tárgyak mint saját maga tárgyasulása, mint egyéniségét igazoló és megvalósító tárgyak, mint az ő tárgyai lesznek számára, azaz tárgy ő maga lesz“ (Marx i.m. 73). Az ember tehát a társadalom szubjektuma, s pontosan ezáltal különbözik a tárgyak természeti világától; de ugyanakkor e jellemzője különbözteti meg a társadalom más alkotóelemeitől is, a társadalmi tárgyaktól és viszonyoktól. Ebből pedig az következik, hogy az ember lényegét nem azonosíthatjuk sem a társadalmi viszonyokkal, sem a társadalmi tárgyak valamilyen összességével. Hiszen az ember alapvető lényegi vonása az, hogy szubjektum, a társadalom egyetlen szubjektuma. Engels *A szent családban* határozottan aláhúzta ezt a gondolatot: „A történelem semmit sem tesz, »nincs roppant gazdagsága«, »nem vív harcokat«! Ellenkezőleg, az ember, a valóságos eleven ember az, aki mindenben rendelkezik és harcol; nem a »történelem« az, amely

az embert eszközül használja fel a maga — mintha a történelem valamilyen különálló személy volna — céljainak keresztülvitelére, hanem a történelem nem egyéb, mint a maga céljait követő ember tevékenysége“ (*Marx—Engels Művei* 2. 91—92).

Az, hogy az ember szubjektum, lényegéhez tartozik, mert az ember sajátos helyzete a dolgok világában pontosan ezáltal határozódik meg. Az a redukció tehát, amely az ember lényegét a termelési viszonyokkal azonosította, nemcsak, hogy külsővé és így értelmetlenné tette azt, hanem ezáltal megfosztotta az embert egyik alapvető tulajdonságától. Az esetleges félreértések elkerülése végett említsük meg itt: az, hogy az ember a társadalom szubjektuma, a kérdés általános formában való feltevését jelenti, az viszont, hogy az emberek milyen konkrét csoportosulásai a társadalom reális alkotói, más szintű kérdés.

Az ember szubjektum, s mint láttuk, ez azt jelenti, hogy az ember a társadalom alkotója; de nemcsak a társadalomé. Az ember más összefüggésben is szubjektum. A társadalom és a történelem létrehozásának a folyamatában az ember kialakítja szubjektív tulajdonságainak az összességét is. Az ember mint önálló létező nemcsak bizonyos tárgyi-természeti tulajdonságok, hanem ugyanakkor meghatározott pszichikai jellemzők egésze is. Az emberi szubjektivitás, az ember pszichikai tulajdonságai nem olyan adottságok, amelyek az emberi tevékenység folyamatán kívül alakultak volna ki, hanem a maguk meghatározott történeti formájában az emberi tevékenység lecsapódásai; a társadalom és a történelem létrehozásának a folyamatában alakulnak ki, és ilyen értelemben az ember önmaga szubjektív valóságának az alkotója. Marx ezt az összefüggést a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* az emberi érzékek példáján igazolta, de általános formában is megfogalmazta: „csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív emberi érzékek gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes érzékek, olyan érzékek, amelyek emberi lényegi erőkként igazolódnak. Mert nemcsak az öt érzék, hanem az úgynevezett szellemi érzékek, a gyakorlati érzékek is (akarát, szeretet stb.), egyszóval az emberi érzékek, az érzékek emberi volta csak a maga tárgyának létezése által, az emberiesült természet által van. Az öt érzék kiképződése az egész eddigi világtörténelemnek munkája“ (73).

Az ember tehát mind a társadalom, mind önmaga szubjektív valóságának az alkotója. Az emberi létezés ezen jellemzőit abból vezettük le, hogy az embert szubjektumnak fogtuk fel. Ezzel azonban még nem merítettük ki az emberi létezés jellemzését. Nyitva maradt ugyanis az a kérdés, amely Marx hatodik Feuerbach-tézisével kapcsolatban merült fel.

Az ember szubjektum, tevékenysége objektiválódik, s ezáltal kialakul a tárgyak és viszonyok meghatározott rendszere. A létrejött tárgyak és viszonyok, pontosan azért, mert objektiválódtak, az emberrel szemben önálló rendszereket alkotnak. Vagyis az emberi tevékenység objektívációjának az eredményeként kialakul a tárgyaknak és viszonyoknak egy olyan rendszere, amely önálló valósággként határozódik meg az aktuális emberi tevékenységgel szemben, s ez abban jut kifejezésre, hogy a tárgyak és viszonyok rendszereit (a társadalmat) objektív mozgástör-

vények jellemzik. Ez az összefüggés egyik oldala. A másik oldala arra vonatkozik, hogy a tárgyak és viszonyok függetlenné vált rendszerei csak azáltal léteznek mint társadalmi tárgyak és viszonyok, hogy az ember aktuális tevékenysége állandóan integrálja, összefüggésbe hozza őket. Ez az integráció közvetett és közvetlen formában történik, de mindenképpen az emberi tevékenység és az emberi lét alapvető jellemzője. Nos, ebből a két mozzanatból — az önállósulás és az integráció folyamatáról van szó — az következik, hogy az ember aktuális tevékenysége és reális létezése a már kialakult tárgyaknak, viszonyoknak és a társadalomnak mint egésznek a függvénye.

Tehát az, hogy az ember a társadalomnak mint önálló egésznek, mint objektív mozgástörvényekkel rendelkező rendszernek a részeleme, azt eredményezi, hogy az ember létében és lényegében is a társadalom által meghatározott. Ugyanakkor ez a meghatározottsági viszony annak következtében is fennáll, hogy az ember aktuális tevékenysége mindig integrálja a már kialakult társadalmi termékeket. Marx ezt az összefüggést így fogalmazta meg: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem a maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják“ (*Marx—Engels Művei* 8. 105). Ilyen értelemben az ember a társadalom alkotása, azaz az ember tevékenysége, s ezáltal jellemzőinek összessége a társadalom által meghatározott. Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* tömören azt írja: „ahogy maga a társadalom az embert mint embert termeli, úgy a társadalmat az ember termeli“ (70). Ebben az összefüggésben válik világossá Marx hatodik Feuerbach-tézisének az értelme is.

Az, hogy az ember lényege nem más, mint a társadalmi viszonyok összessége, egyrészt azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyok az ember lényegének a megnyilvánulásai, mert az ember alkotásai, s másrészt azt, hogy az ember a társadalom által meghatározott, s ez a meghatározottság lényegéhez tartozik. Arról van tehát szó, hogy az a meghatározottsági viszony, amely az ember mint szubjektum és a társadalom, különösképpen a társadalmi viszonyok között fennáll, az ember lényegéhez tartozik. Ez a meghatározottsági viszony abban konkretizálódik, hogy az ember tulajdonságai társadalmi tulajdonságok, tevékenysége társadalmi tevékenység, létezése társadalmi létezés. Ebből pedig az következik, hogy az emberi történelem különböző fejlődési szakaszaiban az emberi lét lényeges jellemzői különböző szintű egységekbe ötvöződnek, s ennek az alapján beszélhetünk az emberi lényegről és a történelmi egyének lényegéről mint két egymástól különböző, de ugyanakkor egymásra épülő jelenségről.

Az eddigiekben az emberi létezés alapvető jellemzőit vázoltuk Marx felfogása alapján. Ezek után joggal fogalmazódik meg a kérdés: miben áll az ember lényege? Az előbbieken azt választottuk erre a kérdésre, hogy az ember lényegét azoknak az alapvető jellemzőknek az összessége alkotja, amelyek magára az emberi létre vonatkoznak. Azokról a lényeges jellemzőkről van tehát szó, amelyeknek az alapján az emberi létezés mint a létezés sajátos formája meghatározódik, vagyis amelyeknek az alapján az emberi létezés elkülönül a létezés más formáitól, a természeti-tárgyi létezéstől és a társadalmi-dologi létezéstől. Ezek a lényeges tulajdonságok, amint láttuk, a következők: az ember természeti lény — adott

biológiai-fiziológiai egység; az ember tudatos lény — meghatározott pszichológiai tulajdonságok egysége; az ember objektum — a társadalom és ezen belül a termelési viszonyok által meghatározott; az ember szubjektum — a társadalom és önmaga alkotója. Ez a felsorolás önmagában azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi az ember lényege. Az emberi lényeg ugyanis nem az ember lényeges tulajdonságainak egyszerű, differenciálatlan összessége. Figyelembe kell venni a különböző tulajdonságok helyzetét és egymáshoz való kapcsolódásuk módját az egységes egészen belül.

Az a megfogalmazás, hogy az ember lényege a munka, pontosan azt fejezi ki, hogy az ember lényege nem a létére vonatkozó jellemzők egyszerű összege, hanem azok meghatározott *egysége*.

A munka az emberi tevékenység alapvető formája, s nemcsak, hogy szervesen magába egyesíti az emberi létezés lényeges jellemzőit, hanem ezek a munka során alakulnak ki. Ezért a munka nem külsődleges meghatározottsága az emberi létezésnek, hanem lényege.

Ezek után tehát azt kell megvizsgálni, hogyan esnek egybe a munka és az emberi lét lényeges jellemzői. A munka alapvető szerkezeti vonása az objektiváció folyamata. Az emberi tevékenység és a tevékenység eredménye ennek az alapján különül el egymástól. A munka tárgyiasul, a tárgyiasult termék pedig már más szintű valóság, mint maga a tevékenység. A munka az egyén erő kifejtése, a termék objektív valóság. Az emberi tevékenységnek csak azok a formái tartoznak a munka körébe, amelyekre ez a megkettőzési folyamat jellemző. A munka folyamatát tehát az objektiváció, a megkettőzés jelensége alapvetően jellemzi. Az emberi munkának ez a meghatározottsága szorosan kapcsolódik az emberi létezés lényeges vonásaihoz. Az ember pontosan azáltal szubjektum, hogy a munkát az objektiváció folyamata jellemzi. Az objektiváció a tevékenység tárgyi megkettőzését jelenti. De ebből nem az következik, hogy az objektiváció csak a dologi-anyagi valóságra vonatkozik. Ellenkezőleg, az objektiváció jelensége a társadalom minden területére érvényes, függetlenül attól, hogy szellemi vagy anyagi termékekről van-e szó. Az objektiváció az emberi tevékenységnek tárgyi formában való lecsapódását jelenti, s tárgyi formát öltenek mind az anyagi, mind a szellemi, művészeti, tudományos tevékenység eredményei is. Látjuk tehát, hogy az objektiváció alapvető magyarázó elv mind a társadalom, mind az ember jellemzésében. Valójában az ember azáltal, hogy létrehozza a társadalmi valóságot, önmagát a maga tárgyi valóságával különbözteti meg a természeti valóságtól, s ugyanakkor ezáltal határozza meg sajátos helyét is az általa létrehozott valóság egészében. Mindezek alapján az objektiváció folyamatát az emberi munka és az emberi lényeg alapvető tulajdonságának tekintjük.

Az objektiváció folyamatához kapcsolódik az emberi létezés egy másik lényeges vonása is, az, hogy az ember a társadalom, a társadalmi viszonyok objektuma. Már utaltunk arra, hogy az objektiváció eredményeként létrejövő valóság objektív valóság. Ez az objektív valóság visszahat az emberre. A visszahatás eredménye az, hogy az ember a társadalom objektuma. A munkában az emberi létezésnek ez a jellemzője abban jut kifejezésre, hogy a munka társadalmi tevékenység. Ez azt jelenti, hogy az ember történelmileg meghatározott közösségben él, s tevékenységét

nem egyedülállóan, hanem egy csoport tagjaként fejt ki. Annak, hogy az ember közösségi lény, mélyebb értelme is van. Arról van szó, hogy a munkafolyamat az a közvetítő láncszem, amelyen keresztül megvalósul a társadalom visszahatása az emberre. Ugyanis a munka folyamatába mindig szervesen beépülnek egyrészt a történelmileg előbb kialakult termékek, másrészt a munkamegosztás következtében elkülönült csoportok termékei. Az ember pontosan e kettős integráció eredményeképpen válik a társadalom objektumává, s a munkafolyamat társadalmi jellege is innen ered.

A munka folyamatára jellemző a megkettőzés tudati formája is. Az embernek tudatos létezése van, s a munka tudatos tevékenység. A tevékenység eredménye a szükséglet vagy az érdek révén kapcsolódik az emberhez. Maga a munka, a munka eszköze és eredménye mint terv és mint cél tudatosul, vagyis először eszmei, még nem tárgyiasult formában jelenik meg. Függetlenül attól, hogy a tevékenység eredménye anyagi vagy szellemi tárgy, az emberi munka mindig feltételezi ezt a tudatosítást. Az emberi munkára mindig jellemző az az ív, amely az eszmeit a tárgyi-
val összeköti. Pontosan ezért tudatos tevékenység az emberi munka.

Látjuk tehát, hogy a munka és az emberi létezés alapvető jellemzői összefüggnek egymással. Az emberi létezés lényeges vonásai a munka folyamatához kötöttek, s ezért ezek nem egyszerű adottságok, hanem az emberi tevékenység lecsapódásai. Ugyanakkor a munka szervesen magába egyesíti az emberi létezés lényeges vonásait. Ennek az összefüggésnek a következtében az emberi munka az ember lényege.

Az objektiváció, a társadalmiság és a tudatosság együttesen jellemzi az emberi munkát. Az ilyen értelemben felfogott munka: az emberi nem lényege. Ez azt jelenti, hogy az ember ezáltal különbözik a létezés más formáitól. A történelmi egyén azonban nemcsak a létezés más formáitól különül el, magának az embernek a társadalmi jellemzői is változnak. Ez a változás lényegében is kifejezésre kell hogy jusson. Ebből az következik, hogy az emberi nem lényege és a konkrét történelmi egyének lényege nem azonos, de csak a munkából, az emberi nem lényegéből kiindulva lehet felépíteni a konkrét történelmi egyén lényegét.

Az emberi lényeg kérdését elemeztük Marx felfogása alapján. Látjuk, hogy ez a kérdés nemcsak, hogy szervesen hozzátartozik Marx elméletéhez, hanem a marxista filozófia olyan alapvető fogalmai, mint a társadalom, a társadalmi mozgás objektív törvényei, az elidegenedés, a szabadság, az egyéniség, csak e kérdés tisztázásának az alapján érthetők meg. Mindezek következtében, eltérően a tanulmány elején említett álláspont védelmezőitől, az emberi lényeg fogalmát a marxista filozófia egyik *alapvető kategóriájának* kell tekintenünk.

KORSZERŰ ANTROPOLÓGIA

Napjaink rossz közérzete: állásfoglalás az ember mellett. A tiltakozó mozgalom világszerte az embertelenség ellen lép föl. Érthető persze, hogy az elégedetlenek véleménye sok mindenben eltér egymástól. Mindamellett egyetértenek abban, hogy az ember elnyomott és veszélyeztetett lény. Ez az elnyomatás és ez a veszélyeztetettség az elégedetlenek véleménye szerint kétarcú. Az emberiség békéjét kétfelől is megbontották. Nincs rendben az ember viszonya a másik emberhez. De rendellenes az ember viszonya a dologhoz és a dolgokhoz is: a gépekhez és a földi javakhoz például. A tiltakozók e viszonyok megváltoztatását követelik. Követelik, hogy ember az embert ne nyomja el, és hogy az ember ne legyen alávetve a dolognak. Állhatatosan követelik az ellenkezőjét: nevezetesen azt, hogy ember az embertől független legyen — szabad, urak és szolgák nélküli társadalmat követelnek; azt követelik, hogy a dolog legyen alávetve az embernek, hogy ő irányítsa a gépet, ne pedig a gép őt, hogy ő határozza meg a szükségleteit, ne pedig a szükségletei határozzák meg őt.

Két olyan szempont ez, amely elválaszthatatlan egymástól. Kétségtelen: ember az emberen csak akkor uralkodhat (egyik osztály csak akkor nyomhatja el a másikat), ha egyik embernek nagyobb hatalma van bizonyos dolgok fölött, mint a másinak. A szempontok szétválaszthatatlansága akkor is fennáll, ha a dolog a maga részéről elnyomót és elnyomottat egyaránt a maga uralma alá hajt.

Az elégedetlenek nézetei nem mind újak. Miért is kellene azoknak lenniük? És sok mindent, ami ezekben a gondolatokban régi, annyiszor „meghaladtak“ már (mint például a felvilágosodást), hogy maga a meghaladás értelmetlenné vált. Ami azonban nem egészen régi, az a viszonyok és a szóban forgó gondolatok mai alkalmazása. De mindenütt az emberről van szó — nem erről vagy arról az emberről, hanem az emberről általában, sorsáról, helyzetéről, arról, hogy mi ő, arról, hogy mi akar lenni és mivé kell válnia.

Nem kétséges, hogy humanizmussal van itt dolgunk, mindenesetre egy különleges, szocialista s talán itt-ott anarchista humanizmussal. Úgy tűnik, ez az új humanizmus abban különbözik a régebbiektől, hogy radikálisabban lép föl. A régebbi humanizmusok azon voltak, hogy az emberi művelődés jogát alátámasszák, és hogy végül megvédjék a pallérozottságot és kultúrát az eldurvulástól és a barbárságtól, különösképpen az utóbbi évtizedek elhatalmasodó fasizmusával szemben. A régebbi humanizmus őrzőnek tarthatta magát, aki oltalmába fogadja egy régi kultúra értékeit újmódi pusztítókkal és felforgatókkal szemben. Azoknak a szemében, akik e konzervatív humanizmus büvkörében élnek, sok minden gyanússá kell hogy váljék abból, ami most az emberi védelmezésének eszközéül kínálja föl magát. Az új humanizmus nyilvánvalóan nem véde-

kező, hanem változtató humanizmus. Az ember kedvéért a fennálló — ha másként nem, erőszak hatása alatt — át kell hogy engedje helyét az újnak. Akként is, amint van, akként is, amint jelentékeny részében szembeszegült a hatalma tetőpontján álló fasizmussal, ézt a társadalmat alapjaiban meg kell változtatni, a fennálló uralmi formákat szét kell rombolni. Erőszakos átalakításra talán csak egy kisebbség törekszik az elégedetlenek közül, az alapvető átalakítás azonban — így tűnik legalábbis — valamennyiüknek célja.

Az elégedetlenek a maguk módján siettetik a célul kitűzött változást. Amit a fennálló társadalom becsül (és ami a fennálló társadalmat összetartja), abból a legradikálisabbak gúnyt űznek: kalmárszellem és higiénia, törtetés és államrezon, „Állam és Egyház“, „Rend és Nyugalom“, „Illem és Jómódot“ és így tovább — kigúnyolják legalábbis azokat a megmerevedett formákat, amelyeket — úgy látszott — senki sem tesz immár kérdésessé. És éppígy kigúnyolják a rendezett és civilizált létezés modern megjelenésformáit is. Egyáltalán nem találják szépnek Huxley „szép új világát“.

Kultúrfilozófia és antropológia

Hogy az ember ne legyen kiszolgáltatva a dolognak, és hogy ember az embert ne használja ki és ne „manipulálja“ — olyan ügy ez, amelyet jelenleg ki-ki más és más okokból mozdít elő. Lehet, hogy a filozófia egyben-másban támpontokkal szolgálhat. Azt szeretnők csupán megmutatni, hol lelhetők föl esetleg ezek a támpontok. Shaw mondotta, hogy a túlerővel szemben nincs más fegyverünk, mint a gondolat. Vagy — hogy egy másik költőre (Gide-re) hivatkozzunk — ha igaz az, hogy „pár ember menti majd meg a világot“ (és mindennap újabb felhívást kapnak a mentésre), akkor ez a szabadulás nem várható semmi egyébtől, mint a gondolat hatalmától.

Ha a világot és a társadalmat emberibbé kell tenni — és ki vonhatná kétségbe e követelés jogosságát? —, akkor meg kell mondani, mit jelent sen az, hogy „emberibb“. Ennek feltétele hogy tudjuk — olyan jól, amennyire csak lehet — mi az ember lényege szerint, és mi legyen az ember saját lényege kedvéért (s talán Isten kedvéért is). „Humanizálódni“ — azt jelenti, hogy a magunkfajta tartsa meg magát abban a feszültségben, amely aközött áll fenn amivé őt a természet tette, és aközött, ami az ő rendeltetése. De mi az ember természettől fogva és mi a rendeltetése? Úgy vélem korunk egyik vívmánya az „emberi jogok“ és az emberi egyenlőség tudata, valamint az emberiség fokozatos felszabadulása az ősi előjogok nyomása alól. Jól tudjuk, hogy félre- és visszakanyarodásokkal terhes folyamat ez. Ám a szellem még az elhatalmasodó esztelenségen is felül tud kerekedni és az embertelenség képviselőivel szemben („az olyasvalamivel szemben, mint Hitler“, mondta Thomas Mann) egyre inkább az emberiesség szelleméé lesz a döntő szó. Azonban mi az emberi, lényege szerint? Ennek kibogozásán fáradozik váltakozó sikerrel a filozófiai antropológia.

A filozófiai antropológia viszonylag új tudomány. Fiatal és éppenséggel nem eléggé kiművelt ahhoz, hogy mindegyik filozófus ugyanolyan helyet volna hajlandó kijelölni számára. Annak ellenére hogy az ember-

rel ősidők óta foglalkozik a filozófia. Az ókori szkepszis, mint ismeretes, minden dolgok mértékévé tette meg őt, de azért még korántsem tűnt föl a filozófiában egy olyan különös diszciplína, amely sajátosan az emberrel foglalkozott volna. Ezért azt joggal állíthatjuk, hogy Platón vagy Arisztotelész „antropológiai“ kérdéseket tárgyalt, de azt nem, hogy náluk vagy egy másik gondolkodónál egészen az újkorig filozófiai antropológiát találunk. Meghatározott tudomány nevéként legelőször a XVIII. században tűnik föl az antropológia, érdekes módon — erre Marquard mutatott rá — körülbelül egyidejűleg a filozófiai esztétikával.

Kant az 1772—73-as téli szemesztertől fogva előadást tartott *Az antropológia gyakorlati szempontból* címmel, és ezt 1798-ban könyvformában is kiadta. A XVIII. és XIX. század fordulójától kezdve aztán főként a természettudományi és orvostudományi érdeklődésű gondolkodók léptek föl sajátos antropológiákkal, köztük a kései, Hegel utáni idealizmus képviselői, mint Hermann Lotze (az ő *Mikrokozmoszával*) és Immanuel Hermann Fichte.

Kantnál az antropológia még nem része a filozófiai rendszernek. Itt még csak valamiféle — mindenestre filozófiai beállítottságú — „élet-tapasztalat“. Amennyire a Kant által meghaladott iskolai bölcseletben nem volt hely az antropológia számára, éppoly kevésbé tudott központi helyet biztosítani az antropológiának az új, transzcendentális filozófia. Immanuel Hermann Fichte kései idealizmusa megkísérelte ezt, valójában azonban sikertelenül. Fichte kivülesett a főáramlaton. A XIX. század második felében a befolyásos iskolák filozófiai kutatásai elkerülték az antropológiát. E kor filozófiája nem az ember lényege felől kérdezősködött, hanem a kultúra alapjai: az eszmék, az értékek, a tiszta kultúr-tudat törvényei felől. A kultúr-filozófia válsága hozta meg tulajdonképpen az antropológia számára először a teljes elismerést. Sok német kutató hozzájárult volt ehhez az átalakuláshoz, mindenekelőtt talán Scheler, Plessner, Litt, Rothacker, Nicolai Hartmann, Cassirer és Gehlen.

E fordulat következménye volt, hogy az antropológiát teljes értékű filozófiai diszciplínának ismerték el, és külsőségekben is megkapja most már a maga szabályszerű helyét a filozófiai tárgyak rendjében: majd minden filozófiai kézikönyv, gyűjteményes kötet, lexikon és folyóirat külön cikket szentel az antropológia kérdésének. A helyzet megváltozott. A régi skolasztikus metafizikának a lét, a lélek, a világ, az Isten volt a tárgya. A kanti transzcendentális filozófia a szubjektum képességeit tette meg tárgyául: az elméleti és gyakorlati ész, az értelmet, az ítélőerőt és a szemléletet. Hegel abszolút idealizmusa a léttel, a lényeggel és a fogalommal, a természettel, a szubjektív, objektív és abszolút szellemmel foglalkozott. A kultúr-idealizmus, a neokantianizmus, amely a századforduló körüli évtizedekben egyfajta új *skolasztikává* vált, az igaz, a jó és a szép művelődési *eszméit* és *értékeit*, valamint a tudomány, az erkölcsiség, a jog és a művészet megfelelő területeit választotta tárgyul. Most új problémák tűnnek föl: a történeti és véges szubjektivitás, a mitikus tudat, a nyelv — mindeme összefüggésekben azonban: *az ember*.

Mindamellet az antropológia kérdéseinek rendszeres összefoglalása semmiképpen sem könnyű. Számolni kell már a filozófiai tematikának és rendszernek a kultúr-idealizmust két irányban kiegészítő kidolgozásával. Az egyik téma a lét és a lét rendjéről meg szerkezetéről

szóló tan, a másik főtéma a tényleges szubjektivitás, valamint ennek struktúrái és lehetőségei. Itt a lét és a lét-tagozódás újrafogalmazott tana előfeltétele a tényleges szubjektivitásról szóló tannak.

Csakis az a belátás, hogy a tiszta kultúrtudat a maga eszméivel még nem minden, és a tudattal valami másnak kell szembenállnia ahhoz, hogy a megismerésnek és a tudománynak értelme lett legyen — tette lehetővé ennek a másnak, tehát a létezőnek az alapvető struktúráira irányuló rendszeres kutatómunka megindulását. Az emberi lét különlegesen igényes természetű kutatási területté vált itt. Az emberi lét először az egész *részeként* mutatkozott, egyik területeként a létnek a természeti jelenségek és folyamatok mellett, s ez utóbbiakra méghozzá mint saját alapjára tartott számot, mivel az emberlét egyúttal természeti és eleven lét is; másodsor a leginkább elkülönözöttnek (s egyszersmind a leginkább veszélyeztetettnak) tünt föl az emberi lét a valóságos létmódozatok között; harmadszor azonban, akár nyelvi kifejezésformáiban ragadták meg, akár világformáló és -teremtő funkciójában szemlélték (mint Cassirernél), akár a világmindenségben betöltött helye szerint határozták meg és különítették el a világ egyéb dologi viszonylataitól, az emberi lét különleges jellegű, alapvető tényálladáknak bizonyult. Az összes kultúrterületek és eszmék (a tudomány, a praxis, a művészet, a vallás) úgy tüntek föl, mint amelyek az emberi lét mozzanataihoz kötöttek. És fordítva: amit mindig is emberi létként fogtak föl és elemeztek, az olyasminek mutatkozott, ami a kultúra „objektív” lehetőségei között bontakozik ki. Így az antropológia különleges gyűjtőrendszernek bizonyulhatott (már amennyire ezt egy-egy elmélet önmagában egyáltalán tanúsíthatja). Ha a filozófia eddig (és túlnyomórészt továbbra is) az ismeretelmélet (tudomány), az etika és jogbölcselet (praxis), az esztétika (művészet) és a vallásfilozófia diszciplínáiban kutatta és határozta meg a kultúrterületek alapjait, az antropológusok most arra vállalkoztak, hogy az embert tegyék meg a kutatás tárgyává. Az lett a kérdés, milyen eszközök és adottságok révén került az ember olyan helyzetbe, hogy egymaga felelhessen meg oly sokféle szellemi feladatnak. Éppen az az „adomány” vált tehát külön tárgyává a kutatásnak, amely az embert képessé teszi arra, hogy sokféle kulturális küldetését betöltse.

Az új tematika ilyen szűkreszabott és vázlatos bemutatása azonban csodálkozásra adhat okot: hogyhogy nem fogott még hozzá eddig a filozófia e kérdés megoldásához. Erre két dolgot lehet válaszolni. Először is: a filozófia kétségkívül foglalkozott már korábban is az antropológia közös címszava alatt fősorakozó kérdésekkel — a nyelv néhány problémájával és különösképpen a szubjektivitás történetiségének a kérdéseivel —, de ezt anélkül tette, hogy tudatában lett volna mindeme kérdések együvé tartozásának, hogy tudatában lett volna az emberi lét alapvető voltának a kultúrterületek szükségszerű széttagozódásához képest. Ez azonban csak az egyik felelet arra a kérdésre, hogy mivel magyarázandó a filozófiai antropológia időszerűvé válása a XX. században. A másik a következő: a kultúridealista filozófia ebben a kérdéskörben illetéktelennek tartotta magát. Ami nem tartozott az eszmékhez: tehát a tudomány törvényeihez, az akarat, a cselekvés meg a művészi alkotás és szemlélet érvényes irányelveihez, azt általában kirekesztette érdeklődési köréből ez a filozófia. Minden egyéb, az olyasmi, mint a valóságos tudat

szerkezete vagy a nyelv, a kultúridealizmus szerint az „empirikushoz“ tartozott. A kultúrfilozófus úgy vélte, itt ő nem illetékes, és a szakkutatónak, a tapasztalati tudomány művelőjének kell átengednie a porondot.

A kultúrfilozófia figyelmen kívül hagyott itt valamit, ami már Platónnál alapvetően tisztázódott, azt nevezetesen, hogy minden tény két megközelítési módot enged és követel meg, hogy minden tényt egyfelől „tapasztalati“ megjelenésformájában, másfelől „lényegében“ kell tudnunk szemlélni, és hogy ennek a megkülönböztetésnek hiánytalanul kimutatható alapja van. Husserl fenomenológiája szerezte itt vissza a módszertani alapot a filozófiai kutatás számára. Még a kultúrfilozófia főtárgyai: a tudomány, a praxis és művészet is kétféleképpen szemléelhető: minden kultúrterület megvizsgálható a maga közvetlen rendelkezésében — és így természetesen „tapasztalatilag“ és történetileg —, de arra való tekintettel is, amiben valamennyi kultúrterület maradandó létigazsága rejlik. De ugyanez érvényes arra a közegre is, amelyben a kultúra ezen a világon fölleli a maga művelőjét és megvalósuló tagozódását: a történeti szubjektivitásra, a nyelvre, az emberi munkára is. Itt sem lehet a létigazságra, a maradandó formákra és struktúrákra, az állandó függőségi viszonyokra és vonatkozásokra irányuló kérdést elfojtani. És éppen abban áll a modern filozófiai antropológia jelentékeny érdeme, hogy érvényre juttatta ezeket a kérdéseket az eszmék egyoldalú bölcseletével szemben.

Némelykor az antropológia túl messzire ment, és most már ő vitatta el az eszmetantól (vagyis az ismeretelmélet, az etika és az esztétika filozófiai diszciplínáitól) azt a jogot, hogy önmaguk megalapozására folytasanak kutatásokat. Dehát az ilyen egyoldalúság és túlkapás nem ritka a filozófia történetében, és végül mindig helyreigazítják. Ma aligha kísérelné meg valaki részben vagy egészben feloldani a filozófiai ismeretelméletet az antropológiában. De olyasvalaki is aligha akadna, aki a kutatás mai állásának ismeretében el akarná vitatni az antropológiai tematika megfelelő kifejtésének jogát — akárhogy fogná is föl és nevezné meg ezt a tematikát.

Ez a maradandó eredménye az idevágó több évtizedes kutatásnak és elmélkedésnek.

Emberi és nem emberi

Hallani mai lázadókról, akik „humanizálni“ akarják a világot és a társadalmat, emberibbé akarják tenni a világot és a társadalmat. Olyan követelés ez, amelyet csak a „nem-emberi“ utasíthat vissza. De ki ember, ki nem ember? Mi a humánus, mi az inhumánus? Ahhoz, hogy tudjuk, mi az emberibb, előbb azt kell tudnunk, mi az emberi. Hogy azonban mi az emberibb, azt alkalmasint csak akkor tudhatom, ha tudom, mi az *ember*. A humanizáció programja olyan tényeknek és összefüggéseknek a láncolatát tételezi fel, amelyek nem maradhatnak homályban. Mindenekelőtt a következőket: embernek születek — nem pedig állatnak. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ne humanizálódhatnám (a társadalommal és a világgal egyetemben, amelyhez tartozom). Jóllehet ember *vagyok*, emberré *válhatok*. Ezt a levést változékony körülmények között lezajló, hozszadalmias és bizonyára vég nélküli folyamatként kell felfognunk.

Az út az embertől az ember felé csak akkor érthető meg igazából, ha tudjuk, hogy ez az út válaszut. A visszaút is lehetséges: el az ember-

től — az elidegenedés folyamata a tulajdonképpeni emberléttől, a humánus vonások fokozatos elveszítése, a visszasüllyedés az embertelenségbe. Hiszen az embertelen ember is ember. Az marad élettani, jogi értelemben — hogy a vallásiról ne is beszéljünk.

Problémánk a következő: embernek születünk és mégis emberré válhatunk. Embertelenné válhatunk, és mégis emberek maradunk. Kétértelmű volna az ember fogalma? Az emberség, amelyben születésünk által részeseink, úgy tűnik, olyan lét, amelytől csak a halál foszthat meg bennünket. Az az emberség, amelyet kivívhatunk, elnyerhetünk vagy elvéthetünk vagy éppenséggel újra elveszíthetünk — egészen vagy részben — másfélének tűnik. Nem magától értetődő és minden fajtánkbeli lényt egyformán megillető állapot, hanem követelmény és kíváncsi. „Ő ember volt“ — ez a mondat nem az embernek magától értetődően kijáró emberségre vonatkozik, hanem egy kivívott (vagy ajándékul kapott) emberségre, amely az embertelen embertől megtagadtatott, vagy amelyet ez valamikor elveszített.

A kérdés, hogy „mi az ember?“, nyilvánvalóan kettéválik ennek a tényállásnak a fényében. Az ember természetadta létét külön kell választanunk a lehetőségeitől. Az ember mibenlétére vonatkozó kérdésre nyilvánvalóan *egyetlen* válasz lehetséges csupán. Sok minden fér bele az emberi létbe, e sokféleségnek azonban megbonthatatlanul egységes alapja van: egyediség és társadalmiság, testiség és nyelv, szerszámhasználás és öntudat egyaránt idetartozik például. Itt fonódnak össze azok a jellemvonások, amelyek nemünk minden egyes tagjánál megtalálhatók. Népek és korok minden különfélesége ellenére is ki lehet mutatni ezeket a közös mozzanatokot. Az antropológiának nem csekély fáradságába került ez.

Az emberlét lehetőségei azonban továbbra is ellentmondásosak. Az emberlét kiteljesítése mellett ott áll az emberlét elvetélése, sőt rendszerint egyszerre fordulnak elő.

Lét és levés azonban nem zárja ki egymást. A megadatott létezéshez hozzá kell vennünk az emberi lény fejlődését a fogantatástól a születésig és a halálig. Mindegyik tényező fejlődőképes azok közül, amelyekről beszéltünk. Egyikük sem állandó mennyiség, ez érvényes a szerszámhasználásra éppúgy, mint a beszélőképességre, a testiségre éppúgy, mint az öntudatra. Elővigyázatosságból le szeretném itt szögezni, hogy a sérülések nem teszik semmissé az alaptényt: a beszédzavar nem a néma, hanem a beszélőképes lényeket veszélyezteti, és az öntudat elhomályosulása vagy elveszítése csakis öntudattal rendelkező lényeknél figyelhető meg. „Szerszámkezelő lény“ az a kisgyermek is, aki még a legegyszerűbb szerszámmal sem tud bánni. Azok közé tartozik, akiknek lényegi vonásait a szerszámhasználás határozza meg. Nem a tényezők összességének jelenléte vagy elmaradása dönt tehát az emberlét felől, hanem az, hogy még elmaradásukat is elképzelhető jelenlétükre való tekintettel kell felfognunk. A hebegő éppúgy a beszélők közösségéhez tartozik, mint a „normális“. A sérültet, a beteget, a visszamaradottat semmi esetre sem tekinthetjük állatnak, és távoiról sem vonjuk kétségbe ember-voltát. Az emberek egyenlősége, azoknak az együvé tartozása, akik az emberi létben részeseink, e tekintetben kétségbevonhatatlan. Ebben nem valamiféle érzelmes humanizmus fejeződik ki, ellenkezőleg, ez az, ami a legteljesebb józanság mértékével mérve, megfelel az emberi lét fogalmának. Más-

ként egyáltalán nem tudók meghatározni a fejlődést, a betegséget, a sérülést.

Hogy állunk azonban az ember léte és lét-lehetősége közötti, az emberi és a nem emberi közötti megkülönböztetéssel? Itt is van fejlődés, lennie kell fejlődésnek, éppen mert az olyannyira különfélék egyaránt létrejöhetnek. Merre tart az ember? Amint mondani szokás, önmaga felé tart. De — megismételve a kérdést — hogyan haladhatunk afelé, amik „tulajdonképpen“ már öröktől fogva vagyunk? És — ha az ellentétes előjelű mozgást tekintjük — hogyan távolodhatunk el attól, amik ugyan csak öröktől fogva vagyunk? A dolog, amelyet elérünk vagy elvétünk, nevezhető „ember“-nek is, „én“-nek is. A probléma ugyanaz marad.

Az antropológia tárgya

A XX. század filozófiájából a filozófiai antropológiát és kérdéseit immár nem lehet kirekeszteni. Az összes kultúrák konkrét középpontjára vonatkozó kérdés egyike e filozófia főkérdéseinek. Éppenséggel bebizonyosodott, hogy noha teljes mértékben valami kézzelfoghatóra vonatkozik, ez a kérdés mégsem pusztán csak — tapasztalati kérdésként tevéődhet fel. Igaz ugyan, hogy az ember és az emberi — vagyis az antropológia tárgya — végtelenül sok és végtelenül sokféle megjelenésformát ölthet. Mégis mindezeknek a jelenségeknek egységes léalapjuk van, amely az emberi konkrétumot megkülönbözteti minden másfajta konkrétumtól. Nem csak egy merev és mozdulatlan konkrétumról van itt szó, hanem inkább konkrétá válásról, az emberi konkretizálódásáról, ezen felül nem egy magától végbemenő konkretizálódásról, hanem olyan konkretizálódásról, amely egyúttal az önmagát konkretizáló ember tevékeny részvételét is magában foglalja.

Az emberi lét a levés, az emberi levés pedig a praxis. Az antropológia különféle szinteken próbálja most föltárni ennek a létnek a struktúráit, amely levés is, praxis is egyszerre mind. Azok az alapvető kérdések, amelyek az antropológia figyelmét most magukra vonták, két irányba mutatnak: az egyik az emberi belső szerkezete, vagyis az arra vonatkozó kérdés, hogy miként határozódik meg az emberi önmagában, a másik: az emberi külső vonatkozásai, az emberi viszonya a máségyebekhez: a természethez, az élethez, a világhoz, az eszmékhez. A másvalami persze nem feltétlenül idegen az embertől. A világ idegenszerűségét is rejt magában, de ugyanakkor az ember is alakítja, teremti és kézben tartja ezt a világot. Az emberi lét és levés egyben világteremtés is. Az emberi élet — a biológiai értelemben vett emberi élet is — hozzátartozik az emberi lét egészéhez. A test teszi lehetővé a praxis bármelyik válfaját. A test a legelső és a legközvetlenebb kifejezőeszköze az embernek. Az eszmék teljesen a maguk szolgálatába állítják az embert. Meghajlik az igazság és a jog előtt. Csakhogy ezek az ő eszméi, mert ez eszmék szolgálatában, magamagát határozza meg, nevezetesen arra rendeli önmagát, hogy emberként létezzék. Ami eszmeellenes: az igazságtalanság és jogtalanság, az útjában áll az emberiességeknek.

Az ember a maga esetlegességében és esendőségében bizonyára nem tekinthető „minden dolgok mértékének“ — ez a relativizmus régóta túlhaladott —, de eszméi: mértékek. Az igazság és ész, a jog és szabadság fogalma félremagyarázható és a mindennapok szólamaiban az igaztalan-

ság és esztelenség céljaira is felhasználható. De csak az eszmék révén emelkedhetik föl az ember a maga sajátos rendeltetéséhez.

Az adott birodalmaként elfogadott és tiszteletben tartott dologi világon az ember mégis úgy halad át, hogy egyúttal a sajátjaként ismeri meg. A megismerés törvényei, a tevékenységét szabályozó értékek az ember szemében objektív, a hozzá hasonló lények által kijátszhatatlan felsőbbésként tűnnek föl, de az ember tudja — legalábbis módjában áll megtudni —, hogy ezek a törvények és értékek: megannyi tényező, amely mindenekelőtt az ő létét, levését és gyakorlatát teszi lehetővé. Ő pedig nem idegen urakat szolgál, hanem alapjában csak önmagát, eközben kitör előítéleteinek, vélekedéseinek, szokásainak, beidegződéseinek szűkreszabott világából, megkérdezi, mi a jogos, mi az igaz, és gondolkodásában s ezzel együtt a maga világában polgárjogot szerez a jogosnak és az igaznak. Mindenféle objektivitásnak erre az emberi vonatkozására — akár a tudományosan megalapozott világszemléletben, akár önmagunknak és a világnak ésszerű átalakításában bukkanna is föl — derít fényt újra a filozófiai antropológia. Célját csak akkor véti el, ha az emberit a maga pusztja esetlegességében és megkülönböztetlenségében próbálja a dolgok, a gondolatok és a cselekedetek mértékévé és alapjává tenni.

A világ, a természet, az élet, az eszmék — ezek az emberi szükség-szerű külső vonatkozásai. E külső vonatkozások azonban csak azért lehetségesek, mert az emberinek olyan az állaga, hogy összes alapvető formáiban megfelelőképpen viszonyulhat a külsőhöz és az objektívhez.

Az objektív mozzanatokkal a maguk különös meghatározottságában a filozófia nem-antropológiai ágai foglalkoznak: a világegyetemről szóló tan (kozmológia), a létan (ontológia) és a filozófiai eszmetan legfőbb klasszikus diszciplínái: az ismeretelmélet, az etika, a jogbölcselet, az esztétika, a vallásfilozófia. Az antropológia azt mutatja ki itt, hogy az objektív mozzanatok összekapcsolhatók a konkrétsággal és az emberinek magamagát meghatározó konkretizálódásával. Ez a konkretizálódás azonban egész sor különleges kérdést vet föl. Maga az emberi konkrétság különféle mozzanatok egységének bizonyul. Az emberi megmutatkozik a különállásban meg a közösségbe és közösségekbe olvadásban, megmutatkozik a bensőség egyneműségében és különféleségében, valamint e bensőség veszélyekkel teli testhez-kötöttségében. Az összes kifejezési formákban megnyilatkozik: mindenekelőtt a kifejezés magamagát visszautkröző főformájában: beszédünk szavaiban. Egyszóval az antropológia az egyedi emberiről, az ember-köziről és az egyetemesen emberiről egyaránt szóló tan, és főfeladata az, hogy — tekintettel problémáinak sokrétűségére és összefonódottságára — ne tévessze szem elől a megbízható és ellenőrizhető, fokról fokra igazolható fogalomalkotás egyenes útját.

A szigorú fogalmiságnak ötletek tűzijátékával való helyettesítésére s egyszerűsére a filozófia és a tapasztalati tudomány közötti határvonalak elmosására a filozófiai vizsgálódás egyetlen más területén sem olyan erős a kísértés, mint itt. Ami valamennyi filozófiai tudományszakra áll, az áll itt is: a filozófiai antropológia rendszerében csak olyasvalami követelheti helyét, ami kiállotta a rendszeres fogalomalkotás próbáját.

A NYELV ÉS AZ ERKÖLCS

1. A nyelv, erkölcsi szempontból, valószínűleg az eredeti és a végső kísértés: a „kell“, a fogalmakon túl, benne van a nyelvben; a nyelvben mint a kifejezés-rámutatás-közlés eszközében. A „van“ és a „kell“ különbsége a nyelvben jön létre. Ahol nincs nyelv, ott nincs „kell“. A „kell“-t meg kell fogalmazni.

2. A nyelv eleve erkölcsi mozzanatot tartalmaz. A közlés csak anynyiban megy végbe, amennyiben a „kell“ mint előfeltétel jelen van. Egy olyan egyszerű mondat, hogy: „én vagyok“, eleve kellést tartalmaz. Vagyok: mert vagyok, nem azért, mert lenni akarok, hanem mert lennem kell. Itt a kell látszólag felesleges: sőt látszólag a „vagyok“ mozzanatot erősíti. Ám a lennem kell — a „vagyok“ tartalma — a lét vállalását is tartalmazza. Lennem kell: mert vállalom a léte, ha nem vállalnám, akkor nem vagyok. De a „nem vagyok“ — abszurd kifejezés. Tartalma ismét csak a *kell*: nem kell és mégis vagyok. Vagyis az „én vagyok“ a „nem vagyok“ kulcsa. Lennem kell: vagyok.

3. A „lennem kell“: nem külső kényszer. Vállalás. Minden vállalás tartalmaz egy teleologikus mozzanatot. Valamiért vagyok. Vagyok: valamiért.

4. A céloom: a „vagyok“. De a *hogyan, miképp* vagyok már egy pragmatikus elemet rejt magában.

5. A pragmatikus elem: „azért vagyok, hogy“... a kellést az erkölcs határán túl taszítja. Azért vagyok, hogy legyenek. Ez biológiai mozzanat. A biológiában nincs erkölcs.

6. Vagyok: mert vagyok. Céloom van; ha nincs céloom, akkor a céloom az, hogy nincs céloom; céloom van, vállaltam valamit. Ez erkölcsi mozzanat.

7. Az erkölcsi mozzanatnak *célja* az, hogy erkölcsi mozzanat legyen. Csak annyiban van erkölcsi mozzanat, amennyiben a célja az, hogy erkölcsi legyen. Nem azért van, mert van. Ez nem lenne meghatározás. Az erkölcs meghatározása a „kell“: a „kell“ eleve életet, mozgást tartalmaz; a mozgás mint emberi levés célt tartalmaz. Az erkölcs célja már a nyelv tényében is benne van: a *kell* nem külső elem.

8. Magamra mutatok: kiválasztom magam. Én, a kiválasztott: ez két mozzanat. Megkülönböztetem magam: én vagyok, mert megkülönböztetem magam. A gesztus is nyelv: az emberi gesztus erkölcsileg is emberi nyelv.

9. A megkülönböztetés: szükséglet. Egy viszony kifejezése: ez a viszony társadalmi. Benne van a fennmaradásnak a célszerű tevékenységben kifejezett szükséglete. Ám a megkülönböztetés: erkölcsi mozzanat. Én és Te között egy viszony van. Ez a harmadik: a Harmadik. A társadalmiság. Nyelvi formában ez a viszony csak akkor jön létre, ha magamra mutatok. Gesztusomban erkölcsi tény van: ebben a viszonyban kell lennem. A viszony most cél: el kell érnem, hogy viszony legyen, másképp nem vagyok. De a „nem vagyok“ abszurd kifejezés: ebben is cél van. Ne-

gatív formában: nem vagyok, ha nincs a Harmadik. De a Harmadik van, különben nem lehet kimondani, hogy nem vagyok.

10. A Harmadik: a viszony. Csak akkor van, ha nyelv is van. Objektivitása egyelőre csak nyelvi formában létezik. A Harmadik előírja, hogyan kell viselkednem, hogy ő, a Harmadik realizálhassa önmagát, a viszonyt mint levést.

11. Én vagyok, a Veled való viszonyban vagyok, létem csak adottság, de levésem a lényegem: másképp nem lehetek. Levésem a viszony: a viszony csak a nyelv révén lehetséges; a viszony már benne van gesztusomban, ahogy magamra mutatok: én vagyok.

12. A Harmadik: az emberek között mindig létrejövő általános és szükségszerű kapocs. Általánossága önmagában nem integráló: csak *genus*. Mindenütt jelen van anélkül, hogy jelenlétének általánossága túlmutatna a „van“ határain. A Harmadik egyesíti magában a létezés tényét és az emberi létezés tényét mint erkölcsi tényt. De a lét, önmagában, ez a kettős lét önmagában még banális tény. Én vagyok: ebben a kijelentésben és megkülönböztetésben csak egy banális tény rögződik. Így semmit sem mondok a Harmadikról. Léte, amely a levés, itt merev és negatív. Csak az integrált általánosság nyújtja a levés valódi képét. A kapocs mint erkölcsi mozzanat csak akkor pozitív, ha egy konkrét totalításban mint élő jelenség létezik.

13. A társadalom konkrét totalitás: az erkölcs számára a társadalom normákat állapít meg, így integrálja az „Én vagyok“ kijelentésben már jelen lévő Harmadikat, a viszonyt mint erkölcsi mozzanatot.

14. Az erkölcsi norma önmagában elvont igény: csak a nyelvben válik elevenen ható integráló tényezővé.

15. „Én vagyok“, ez az egyszerű kijelentés mint társadalmi-erkölcsi mozzanat most normává válik.

16. A cél most külső: társadalmi. A célt meg kell valósítanom, magatartásom lényege, hogy a célt megvalósítsam. De csak úgy valósíthatom meg, ha belsőként asszimilálok. Am a cél bennem van: erkölcsi lény vagyok, mert vagyok. A belső mozzanat tiszta elvont lehetőség, az erkölcsi lét lehetősége. A külső a pozitív mozzanat, de tiszta kényszer, norma. Az erkölcs realitása a külső és a belső szintetizálása. A szintézisben a külső mozzanat belsővé lesz, de mint konkrét norma nem képes birtokba venni a belsőt, csak szintetizálja azt. A belső, viszonylag önállóan, mindig kidolgozza az erkölcsi perspektívát.

17. Az erkölcsi perspektíva nyelvi tény. Negatív, mert nincs létezése, de mint nyelvi tény mégis létezik, és ebben a létezésben az egyetlen tartalmi elem: a tiltakozás.

18. A normákra mondott nem: az elvont erkölcsi mozzanat pozitív tartalma. De ez a pozitivitás nyelvi eredetű.

19. Az erkölcsi norma mindig egy integrált közösség konkrét követelménye. A „nem“ így mindig konkrét. Egy adott közösségben egy adott formában lehet csak kimondani.

20. A „nem“ csak úgy, abban a nyelvi formában van, ahogy kimondták, és úgy mondták ki, ahogy egyáltalán ki lehetett mondani. Ez a „lehetett“ nem a külső kényszerre vonatkozik: a „nem“ csak úgy mondható ki, ahogy egy közösség konkrét nyelvi struktúrájában mint meghatározott nyelvi közlés megfogalmazható.

21. A nyelv erkölcsi léte az, ahogy a „nem“-et kimondjuk. A nyelv erkölcsi léte abban a formában nyilvánul meg, ahogy a „nem“ kimondható, abban a keretben és olyan korlátok között, ahogy kimondható. A „nem“ tartalma mindig a norma, amelyre rámutat. Nincs más élete, csak a norma, de más, mint a norma.

22. „Én vagyok“, ez az egyszerű kijelentés tartalmazza azt az erkölcsi mozzanatot is, hogy céлом van, céloom pedig vagy egybeesik, vagy nem esik egybe az erkölcsi normával.

23. „Én vagyok“: ez dilemma: erkölcsi dilemma. Eldöntöm, hogy céloom egybeesik a normával, vagy nem esik egybe azzal. Döntök az erkölcsi fogalmakban megfogalmazott, de integráló tényezőként már reálisan létező igény és egy még pusztán csak nyelvi realitás között. Ha nem mondom ki, akkor nincs ez a nyelvi realitás. De ez is döntés. Esetleg nem tudatos döntés: de döntés. Ha a nyelv nem szól, akkor nincs mit mondjon. Csak a kimondott szó létezik.

24. A „nem“ kimondásában realizálódik az erkölcsi autonómia.

25. Az „igen“ kimondásában realizálódik az erkölcsi heteronómia.

26. Az erkölcsi autonómia lehetséges, mert minden Én eleve megkülönböztetés, tehát társadalmi tett, vagyis minden ember, minden Én eleve erkölcsi lény.

27. Az erkölcsi heteronómia lehetséges, mert Én és a többi emberek között történelmileg strukturálódott társadalmi viszonyok vannak, a struktúra önmegőrzésének, rendezésének elvei mint erkölcsi normák is megfogalmazódnak.

*

(Minden erkölcs tan fő problémája az erkölcsi autonómia és heteronómia — az erkölcs öntörvényűségének és alávettségének, más törvényeknek való alávettségének — problémája. Ha az erkölcs öntörvényű, akkor az erkölcs tan önálló tudomány lehet, ha oka nem önmagában van, akkor nem lehet önálló tudomány. Ha az erkölcs autonóm, akkor az erkölcsi parancs fogalmát magának az erkölcsi parancsnak a fogalmából kell kifejteni, ha az erkölcs heteronóm, akkor az erkölcsi parancs fogalma mint külső, meghatározó ok fogalma eleve adva van. Az első esetben az erkölcsi parancs tisztán formális elv, a másodikban az erkölcsi norma tisztán formálissá teszi magát az erkölcsöt. Az első esetben az erkölcsi parancs megvalósítása az akarat feladata, amely szabad, ha megvalósítja a parancsot; a másodikban az erkölcsi parancsot meg kell valósítani, és a „kell“ azt jelenti, hogy a szabadság a parancsnak megfelelő magatartásban van, illetve e szükségszerűség felismerése már eleve maga az erkölcsi szabadság. Az első esetben a szándék a döntő, a másodikban a következmény. Az első „metafizikai“ probléma, a második szociológiai. A két mozzanat ilyen megkülönböztetését Somló Bódog már 1910-ben, az *Alexander Bernát Emlékkönyvben* közölt tanulmányában elvégzi: „Hogy nem cselekszem erkölcsösen, pusztán azért, ha egy parancsnak bármiért elegend teszek, világos. Hozzá kell járulnia annak az autonóm elemnek is, hogy a helyes akarat tenni. Sem a helyes akarat egyfelől, sem az egyszerű engedelmség másfelől nem teszik ki az erkölcs fogalmát... Ha a helyesként előírott akarat, mégpedig csak azért, mert a helyes akarat, akkor ez az akaratom erkölcsös.“)

*

28. A nemet én mondom ki, az igent kimondatják velem.

29. Az erkölcsi konfliktus mint fogalmi konfliktus jelentkezik.

30. A fogalmi konfliktus mindig megfogalmazott fogalmak konfliktusa.

31. A megfogalmazott fogalom: adott nyelvi közegben megfogalmazott fogalom, az erkölcsi tett (magatartás) mindig adott gazdasági-kulturális közösség konkrét, történelmileg kialakult struktúrájában végrehajtott tett. Ha a helyesként előírottakat akarom, akkor adott közösség által *éppen így helyesként* előírottakat akarom, s amikor csak a helyeset akarom, akkor a helyeset mint éppen ebben a nyelvi formában megfogalmazott tartalmat akarom. A helyesen előírtak akarása azt jelenti, hogy a helyes előírás kritériumát mint szándékom helyességének kritériumát fogadom el.

32. A helyesen előírt norma helyességének eldöntése: állásfoglalás. Vagy elméleti, vagy gyakorlati állásfoglalás. Ha elméleti: akkor vagy a logikán, vagy a hiten alapuló állásfoglalás; ha gyakorlati, akkor vagy a norma kényszerének mint kényszernek az elfogadása, vagy a kényszernek teljes meghaladása. Az elméleti állásfoglalás radikális, ha logikus; logikus, ha egybeesik a történelem logikájával. A gyakorlati állásfoglalás radikális, ha megvalósítja a történelem logikáját. Az állásfoglalás: mindig szó. Az elméleti magatartás csak kifejtett formában létezik, a gyakorlati magatartás pedig minden elméleti kifejtés tartalma.

33. A gyakorlati magatartás szóvá lesz, mert csak a szóban válhat normává. A szóba nem foglalt gyakorlati magatartás csak elszigetelt egyedi tett lehet, amely nem valósítja meg a Harmadik követelményét, nem hordozza az Én és a Más társadalmi viszonyát.

*

(Robinson látszólag ilyen egyedi tettet hajtott végre: de Robinson visszatért az emberek közé, különben nem tudnánk, hogy Robinson valóban Robinson volt, tetteinek nem lehetne erkölcsi tartása, ha nem foglalta volna szóba tetteit. A teljesen elszigetelt emberi lény — csak önmagának erkölcsi lény; de ez abszurdum, mert mint láttuk, az erkölcsi mozzanat emberek közötti viszonyokat feltételez.)

*

34. A szó, a maga önállóságában: maga a Harmadik. Mint ilyen modellálja az erkölcsi magatartást. Úgy modellálja, ahogy meghatározott formában kimondják. Ez a forma a nyelvi környezet szublimálódott földrajzi-történelmi-társadalmi környezet kifejeződése.

35. A nyelvi forma mint a magatartást modelláló tényező: tartalmi tényező. Tartalmiságának kulcsa önállóságában van. Az erkölcsi parancsban a szó mint egységes, strukturálatlan mozzanat strukturálja a magatartást. A „Légy becsületes“ kifejezés: erkölcsi parancs. De Én vagyok becsületes, úgy, ahogy éppen Én vagyok becsületes, ahogy Én mint konkrét lény, adott közösséghez tartozó lény, éppen ennek, az éppen így elhangzott parancsnak, ennek az ismét konkrét meghatározottságú parancsnak eleget tehetek.

36. Én mint adott nyelviségben kifejeződő, önmagát megfogalmazó lény, mint egységes „tömb“ strukturálok az erkölcsi parancsot. Helyesnek vagy helytelennek minősítem, tartalmilag így vagy úgy értelmezem. A parancs szempontjából az Én variáns, az Én szempontjából a parancs a variáns, vagy másképp: a parancs invariáns az Énhez viszonyítva, az Én pedig a parancshoz viszonyítva.

37. Az erkölcs mint nyelvi dilemma hordozza a szándék és a következmény konfliktusát. A dilemma csak megfogalmazott formájában létezik.

38. Minden kijelentő mondatban dilemma van.

39. A mondat struktúrájában az állítmány egy meghatározott hit kifejeződése. A tárgyra való vonatkozásában ez a hit rákényszeríti magát egy konkrét elemre, hozzátesz valamit, feldúsítja azzal, hogy a hit részesevé teszi. „Én — én vagyok“: ez az egyszerű kifejezés tartalmazza azt a hitet, hogy én valóban én vagyok. Én ebben az állításban az az én vagyok, aki hisz abban, hogy én pont ilyen vagyok.

40. Minden dilemma erkölcsi: hitre vonatkozik.

41. Nincs olyan állítás és nincs olyan tagadás, amely ki tudná küszöbölni a hit és a valóság dilemmáját. Még a matematikai logika sem képes erre, ezért ilyen szempontból a matematikai logika is hordoz erkölcsi mozzanatot.

*

(Bertrand Russell írja *Filozófiai fejlődésem* című munkájában: „Egy kijelentő mondatot kimondhatunk akár azért, mert a beszélő hisz benne, akár azért, mert abban reménykedik, hogy az a hallgatóból valamiféle cselekvést vagy érzelmet vált ki. Mint már említettem, ha egy színész azt mondja, «Én vagyok Hamlet, a dán», senki sem hisz neki, de senki sem gondolja, hogy hazudik. Ebből világosan következik, hogy az igazság és a hamisság csupán olyan mondatokhoz tartozik, amelyek hitet fejeznek ki, vagy amelyekkel hitet ébreszteni szándékoznak. Az igazság és a hamisság viszonylatában a mondatnak csak mint a hit hordozójának van jelentősége.“)

*

42. A kijelentő mondat mindig meghatározott nyelven kijelentő mondat.

43. A kijelentő mondat az állításban vagy tagadásban történelmileg kialakult jelentést és hangulatöltést, meghatározott nyelvi struktúrában kialakult hitet hordoz.

44. Minden nyelv erkölcsi értékeket rejt magában: az értékek elsajátítása a nyelv elsajátítása.

45. A nyelv elsajátítása vagy fogalomalkotás, vagy kész fogalmak elsajátítása.

46. A fogalom alkotásában mindig kialakul a hit, a fogalmak rendszerében a hit erkölcsivé válik, a szintaxisban pedig strukturálódik.

47. A gyermek anyanyelvével együtt az erkölcsi értékek alapjait is elsajátítja.

48. Ezért az erkölcsi nevelés mindig nyelvi nevelés.

49. Alkalmazás. Pázmány Péter nyelve mint erkölcsi értékek hordozója:

Mottó: „*És, mivelhogy inkább akarnak nagyon püposkodni, hogysem alázatosságban maradni, ez az oka, hogy semmivé leszzen minden gondolkodások.*“ (Kempis Tamás Pázmány Péter fordításában.)

A mottó szövege közvetlenül erkölcsi tartalmú, ez a tartalom kívül esik vizsgálódásaink körén. Ám a fordítás nyelve is jellegzetesen erkölcsi. A mondat egyetlen összetett állításra vezethető vissza: püposkodnak, tehát semmi a gondolkodások.

Az állítás egy meghatározott emberi viszonyra vonatkozik: a viszony hordozója, a mondat végső eleme a „püposkodnak“. *Püposkodnak*, vagyis:

kiemelkednek, de nincs itt szó természetes felülemelkedésről, hanem a természetes — nem púposkodó — emberi magatartástól való természetellenes eltérésről. A kitudós vágáról.

Az állítás személyes állásfoglalást, helytelenítést is tartalmaz. Így az állításban kifejeződő viszony már hármas: először a természetes — nem természetes magatartás viszonya általában, másodsor a nem természetes magatartás elutasítása a többi ember nevében, harmadsor a nem természetes magatartás személyes elítélése.

A púposkodás egyfajta személyes önmegszüntetés, mert a természetellenes magatartás erkölcsileg semmisít meg. A púposkodás „van“, de ez a van a „semmit“, az erkölcsi szempontból önmegszüntettet jelent. A kell, az erkölcsi parancs az, hogy ne púposkodjunk, mert a púposkodás rossz. A kifejezés magát az erkölcsi rosszat jelöli, a többi emberrel való természetes erkölcsi viszony megrontását.

Az ige itt maga a harmadik, nem én, nem te, hanem a „Más“, a viszony kifejezője. A „más“, a harmadik lehet jó, lehet rossz — hitem szerint. Pázmány a fordításban saját erkölcsi hitvallásának nyelvi kifejezését keresi: én nem púposkodom, tehát helyesen viselkedem. Nemet mondok, autonómiám abban van, hogy nemet mondok. A társadalom erkölcsi parancsa az, hogy púposkodjam, de én nemet mondok. A „nem“ adott társadalom adott erkölcsi viszonyaira vonatkozik, nyelvi formájában szintén korhoz, helyhez, tradícióhoz kötött.

A „nem“ akkor határozott, ha mindenkire egyforma erővel szól. A púposkodás — metaforikus kifejezés: Pázmány absztraktabb módon is fogalmazhatna. De az absztraktabb fogalom: szűkebb közönséghez szóló fogalom. Kisebb körben vált ki érzelmi hatást. Am a szóban rejlő hit csak az érzelmeken keresztül közvetíthető.

Az absztrakt módon magyarázott hit már logikai evidencia. A hit sorsa az, hogy érzelmi legyen. Közvetítése a metaforán túl lehetetlen. A metafora mint a hit továbbítója: egyértelmű. Az anyanyelv rendszerén belül csak egyetlen irányba mutathat. A metaforát maga az anyanyelv hozza világra. A hit szempontjából a metafora egyértelmű érzelmi töltést hordoz.

Pázmány nyelve önmagában is erkölcsi tartást fejez ki: nyelvi találékonysága a nyelv erkölcsi logikájának továbbgondolásában gyökerezik. De nyelve önálló életet él, amikor egy nyelvi közösség az új ízekben magára ismer. Az érzelmi gazdagság öröme, a szavakban való tobzódás mámore jellemzi ezt a nyelvet. A telített szó új szavakat, új összelételeket, új tartalmakat szül, a metafora túlnő az erkölcsi határokon, és önálló életében már irodalomná lesz.

Mint irodalom a metafora az erkölcsiséget immár nem csupán sugallja, de ábrázolja is. Ami eddig spontán tartalom volt, most tudatos dilemmává lesz: a papírhősökké lett emberek az erkölcsi összeütközésekben válnak a kor fő tendenciájának képviselőivé. Pázmány nyelve nélkül valószínűleg erkölcsében és érzelmeiben is szegényebb lett volna kora.

HEIDEGGER MA

Martin Heidegger visszavonultan él, hol Freiburg-im-Breisgauban, hol pedig pár kilométerrel odébb, todtnaubergi villájában, a Feketeerdő kellős közepén. Ma jóformán *mitosszá* lett ennek a filozófusnak a léte, aki első, egyben legfőbb műve, a *Sein und Zeit* (Lét és idő, 1927) megjelenése óta oly mélyrehatóan befolyásolta korunk filozófiai gondolkodását. Heidegger sohasem vett részt filozófus-kongresszusokon, nemzetközi bölcselő-összejöveteleken. Az a Heidegger, aki írásaiban a „nyilvános” létet névtelen, hitelesség nélküli és szabványosított létnek bélyegezte meg, olyan életstílust választott saját magának, amely filozófiai beállítottságával teljes összhangban áll. Végérvényesen befejeződött egyetemi tevékenysége, amely Freiburgot valóságos zarándokhellyé tette négy évtizeden át mindazok számára, akik a filozófiai tanulmányoknak szentelték életüket, és a földkerekség minden pontjáról sereglettek oda Heideggert hallgatni. Azóta a filozófus személye rendkívül nehezen közelíthető meg.

Nekem egy őszi vasárnap sikerült Martin Heideggert meglátogatnom Freiburg-im-Breisgau-i otthonában, pár nappal azután, hogy a Társadalomkutató Intézet majnafrankfurti székházában alkalmam volt beszélgetni Th. W. Adornóval. E két beszélgetés anyaga adott alkalmat arra, hogy összevethessem egymással a mai német gondolkodás két alapvető irányzatát. Egyfelől azt, amelyik a kierkegaardi egzisztencializmusnak, Dilthey „életfilozófiájának” és Husserl fenomenológiájának elemeit felhasználva formálódott a heideggeri „ontológia” egységes rendszerévé, másfelől azt a sokkal újabb keletű irányzatot, amely Hegelből és — bizonyos mértékben — Marxból kiindulva, az egzisztencializmussal és az ontológia kultuszával kifejezetten szembehelyezkedve jelentkezett Adorno *negatív dialektikájában*.

Hiteles és nem hiteles az emberi létben

Kétségtelen, hogy Heidegger írásainak bűvös hatása korunk számos nagy szellemére, a lét vagy az emberi valóság (Dasein) természetéről szóló nagy spekulatív tantételek és a ma emberének gondolkodásán eluralkodó égető problémák sajátos egymásba szüremlésével függ össze. Figyelemre méltó: a *Sein und Zeit* arra irányuló kísérlete, hogy kidolgozza „az emberi lét analitikáját” — micélből Kierkegaard nyomán kiemeli az *emberi lét* eredetiségét az összes többi létmódozathoz viszonyítva —, akkor válik a legérdekesebbé, midőn a hitelességnélküliség jelenségeit írja le, amelyek Heidegger szerint a mindennapi banalitás keretében zajló életre jellemzőek. A német filozófusnak az a törekvése, hogy meghatározza az emberi lét alapvető koordinátáit, miközben „fenomenológiai rombolás-

nak“ veti alá az emberről mint a „tárggyal“ szembenálló „alanyról“ szóló tant, a *hitelesség* és *hitelességnélküliség* dialektikájának megvilágosító erejű leírásában éri el tetőpontját. A mai civilizáció körülményei között szabványosított élet afelé tart, hogy megfossa az embert önálló személyiségétől, elszűrkítse és uniformizálja az emberi létet azért, hogy alkalmazkodásra kényszerítse a „közkeletű nézetek“-hez és a fennálló konvenciók parancsuralmához. Ezt a jelenséget kiválóan írja le Heidegger. „Önmagunk elvesztése“ a névtelen tömegben, a leküzdhetetlen hajlam, hogy „a másik“-ká vagy „a többiek“-ké váljunk, az önkéntelen alkalmazkodás az „úgy mondják“-hoz, „azt állítják“-hoz, „úgy vélik“-hez — ezek alkotják annak a létmódnak alapvető sajátosságait, amelyet Heidegger „das Man“-nak („L'On“-nak, névtelennek) nevez.

A *Sein und Zeit*-ban a hitelesség nélküli létnek szentelt fejezeteknek volt a rendeltetésük, hogy kiragadják az emberi tudatot abból a kábulatból és idvezült bágyadtságból, amelybe a „közkeletű nézetek“ előre gyártott képzetei taszítják, és hogy visszaállítsák eredeti egzisztenciális távlataiba. Heidegger írásai roncsoló hatással vannak mindarra, ami alibi, pótlék, hamis tudat, csalóka megbarátkozás a léttel a konvencionális emberi kapcsolatokra alapozott társadalomban, s nagyrészt ez magyarázza meg a freiburgi filozófus legfőbb művének varázsát és presztízsét. Amit Heidegger nyújtott az olvasónak, voltaképpen nem egyéb, mint az emberi létnek a modern kapitalista társadalomban történő fetisizálódásával és „eldologiasodásával“ járó szubjektív következmények kiváló leírása. Határozott célja van azonban nála az ékesszóló és meggyőző gesztusnak, amellyel leleplez, amellyel demisztifikálja a tudatot, megintgatja a hamis bizonyosságokat és önmagunk hamis megértését. Az a hiteles lét-réteg, amelyet (a szándékolt „objektivitás“ minden látszata ellenére is) olyannyira gunyoros elemzése ki akart hámozni: az „én“-nek a mindennapi léttől elpalástolt sejtmagja — a Kierkegaard-féle „egzisztencia“ sejtmagjának bizonyul. A „gond“, a „nyugtalanság“ (ám sohasem a „félelem“, amelyet empirikus érzésként bélyegez meg), a visszafordíthatatlan „lét a halál felé“ — ezek volnának az emberi valóság hiteles koordinátái, amelyek az élet mindennapi banalitásában elleplez és elszikkaszt. Ilyenformán a lét kivezetése a hitelesség nélküli életformák területéről az „eredeti“ életforma felé egyértelmű az elmerüléssel egy olyan tiszta „én“ szolipszizmusába, amelyet a világba „dobtak“, és amely tulajdon önrendelkezésének és egzisztenciális nyugtalanságának rabja. Ez a magyarázata annak, miért tiltakozik Heidegger oly hevesen minden olyan kísérlet ellen, amely a hitelesség és hitelességnélküliség kategóriáit *társadalmi-történeli* szellemben kívánja értelmezni. A lealacsonyodás és hanyatlás, amely az említett „das Man“ életének átlagszintjén sújtja az emberi létet, itt *ontológiai* sorsszerűség s az emberi valóság létezési módjának alapvető alkotóeleme, nem pedig adott társadalmi-történeli struktúra következménye. Mind Lukács György, mind Adorno kimutatta azonban, hogy a Heidegger által „das Man“ néven elemzett, hitelesség nélküli léttípus nem egyéb, mint „gyakran megragadóan érdekes leírása“ (Lukács) azoknak az elváltozásoknak, amelyeket a „csereviszonyok“ uralmán alapuló (Adorno) társadalmi rendszer okoz a tudatban. Heidegger azonban programszerűen elutasít minden ilyen természetű értelmezést (lásd *Sein und Zeit*, 5. kiadás, 176).

Amit Heidegger „az emberi valóság egzisztenciális elemzéstana“ néven adni kívánt, az valójában egyfajta *filozófiai antropológia* volt. Csak-hogy az a határozott érzés, hogy az emberi lény a modern kapitalista társadalom feltételei között elidegenedik, mitizáltan és „ontologizáltan“ nyilvánul meg a *hitelességnélküliség* heideggeri létkategóriájában. Heideggernél az emberi állapot mitizálása és „egzisztenciális“ átlényegítése konkrét céllal történik: az egész „valóságos“ társadalmi-történeti létet kívánja érvényteleníteni, mint olyan léte, amely híján van a hitelességnek, egyedüli eredeti dimenzióként jelölve meg azt, amelyiket „Ek-sisztenz“ („ek-szisztencia“) névvel illet. E hiteles „Ek-sisztenz“ sajátosságait úgy határozza meg, hogy szembeállítja őket az objektív létformákéval (Vorhandenheit) vagy az eszköz-tárgyakéval (Zuhandenheit): az „én“ ez a tiszta lehetségesség és rendelkezhetőség állapotában, „ipszeitálásában“ (a „Jemeinigkeit“ vagy „Selbstheit“ lefordítására használt barbarizmus), amely nincs alávetve semmiféle külső, objektív meghatározásnak. Az ember mint a valóságos, tényleges történelem szereplője, aki alá van vetve az objektív szükségszerűségek játéknak, és ténykedésével „válaszol“ ezekre, Heidegger szemében a „vulgáris“ történelem rabja, aki a valótlanság állapotába süllyedt. Heidegger megoldásként az eredeti léthez való visszatérést javasolja, amelyet a „gond“ alaphelyzete jellemez. Ilyenformán az emberi lét elidegenedésének, illetve az elidegenedés megszüntetésének oly nagyon is égető kérdését kiragadták reális társadalmi-történelmi összefüggéseiből és áthelyezték mitikus-ontologikus síkra. A dekadencia és hitelességnélküliség, amelyben az emberi lény elmerült volna, nem a lenézett társadalmi-történelmi összefüggésekben lenné magyarázatát (Heidegger az ilyen „felületes“ magyarázatot kereken visszautasítja), hanem az eredeti „Egzisztenciával“ való kapcsolat állítólagos elvesztésében.

Gondolkodásának és irodalmi tevékenységének újabb állomásán, a *Sein und Zeit* vagy a *Kant und das Problem der Metaphysik* után és különösképpen a második világháborúra következő szakasz után a mindennapi banalitásban megrekedt életnek a megbélyegzése már azokkal a halálos veszélyekkel való dühös perlekedéssé alakul át, amelyeket a technika rohamos fejlődése hoz magával a modern világban. A (már természeténél fogva is visszahúzó és maradi) tipikus kapitalizmus-ellenes romantika sok hagyományos elemét látjuk viszont Heidegger újabb írásaiban. A *Sein und Zeit*-ből ismert elutasító magatartás az élet szabványosításának különféle alakzataival szemben most az *elgyökértelenedésről* alkotott komor képből konkretizálódik; az emberi létnek ezt az elgyökértelenedését az ipari civilizáció eluralkodása, valamint a modern hírközlési és közlekedési eszközök korlátlan térhódítása okozná. Az egyének felületes kíváncsiságának kisajátítása a rádió és televízió révén, a képes folyóiratok riasztó mérvű elterjedése, a közvetlen, az „időszerű“ és a gyorsaság bűvkörében élés mindmegannyi formáját bélyegzi meg ezekben Heidegger annak, hogy az emberi lényt elszakítják a hiteles lét *talajától* (Bodenständigkeit) és hiteles egzisztenciális lényegétől. Az emberi viszonyok elidegenedése egy olyan jellegű civilizáció körülményei között, aminő a kapitalista, a munkamegosztás túlhajtása, a szabad idő manipulálása a fogyasztói kultúra égisze alatt — mindezeket a valóságos jelenségeket Heidegger egyszerűen a technikának a modern világban betöltött vezető sze-

repével magyarázza. Az az alapvető igazság, hogy a *technika* nem autonóm módon hat az egyének életére, hogy befolyását a fejlődésének keretétül szolgáló társadalmi viszonyok típusa határozza meg, hogy a *műszaki forradalom* következményei a mai világban szorosan összefüggenek az uralkodó társadalmi rendszerrel — sehol sem bukkan fel Heidegger gondolatmenetében. Szerinte a „technika tombolása“ (die Raserei der Technik) az oka az „emberi lényeket“ fenyegető veszélyeknek, az emberi lény rabszolgává alacsonyításának és megcsönkítésének.

Az a körülmény pedig, hogy a mai világon a technika uralkodik, egy bizonyos gondolkodásmód: a számító, pragmatikus és racionális gondolkodás győzedelmeskedéséből következik. A modern technika létrejöttének mozgatóereje meg abban áll Heidegger szerint, hogy a nyugati világban új felfogás ütötte fel a fejét az újkor hajnalán: a „világot“ átalakították *tárggyá* és óriási *hatóterületté* az emberi alany számára. Heidegger még attól sem riad vissza, hogy a technika megjelenését és térhódítását egy metafizikai tényezőnek és egyfajta „sorsszerűségnek“ (Geschick) tulajdonítsa: az elégséges alap vagy okság elvének (Leibniz megszövegezésében: *Nihil est sine ratione*. Lásd Martin Heidegger: *Der Satz vom Grund*, 1957). A freiburgi filozófus látványos spekulatív fogással kíséri meg az okság elvének uralmára, az embert *animal rationale*ként meghatározó felfogásra vezetni vissza az atomkorszak bekövetkeztét az ezzel járó rettenetes veszélyek és fenyegetések teljes láncolatával együtt. Szillogizmusa viszonylag egyszerű. Az emberi állapot elidegenedése és „gyökértelenné válása“ annak a valaminek az égisze alatt, amit ő modern technikai korszaknak vagy *atomkornak* nevez — ezek a negatív jelenségek (valójában a túl-fejlett kapitalista civilizáció sajátos jelenségei) nem azon a tipikus „manipulációs“ folyamaton alapulnának, amelyet meghatározott társadalmi-történeti struktúra kényszerít rá az egyén életére, hanem egy szellemi természetű okon: a számító értelem (das rechnende Denken) egyeduralmán. Ezek szerint tehát a XVII. századi Európában a *racionális* gondolkodásmód uralomra jutása (amit különben már az ókortól előkészített egy Platon vagy Arisztotelész tanítása) volna felelős azért a *hontalanságért* (Heimatlosigkeit), amelyre a modern technikai civilizáció embere jutott. Ilyenformán a heideggeri kiátkozással egy tisztán szellemi természetű jelenségre (a logikus és pragmatikus gondolkodásmódra) lehetne lesújtani, az emberi lény visszajuttatása pedig a teljesség és biztonság állapotába e gondolkodásmód kizárólagos uralma ellen folytatott harctól függene. Újra fölvenni a „létnek mint létnek“ a természetével a kapcsolatot (amely az oksági-racionális gondolkodásmód és az alany—tárgy viszonylat meghonosítása révén eltorzult, esetleg egyszerűen elsikkadt), visszahelyezni jogaiba a dolgok és a lét fölötti eredeti *elmélkedést* („das besinnliche Denken“, mondja a német filozófus) — ezek volnának Heidegger szerint az alkalmas utak az ember visszatértésére igazi dimenziójához.

Marx versus Heidegger

Heidegger felfogásában a „szubjektivitás“ állítólagos uralmi helyzetének feladása és a „Lét“ (homály és rejtély övezte) hívása iránti fogékonyság ragadhatná ki csupán az elidegenedettség állapotából az embert a modern civilizáció körülményei között. A marxista gondolkodásban

élesen megfogalmazott tiltakozás az emberi lét „elidegenedése“ ellen a fejlett kapitalista civilizáció feltételei között, Heidegger elmélkedéseinek kiindulópontjaként mitizált és eltorzított formát ölt. Heidegger egyik tanítványa, Kostas Axelos *Bevezetés egy eljövendő gondolkodásmódba. Marxról és Heideggerről* (1966) című, nemrég megjelent könyvében egyesesen megpróbál érintkezési pontokat találni aközött, ahogyan Marx lelkesedett az ember által visszaszerzendő igazi „emberi lényeg“ gondolatáért, és aközött, ahogyan Heidegger igyekszik újrafogalmazni az igazi *humanitás* meghatározását a *homo humanus* létéből kiindulva; Heidegger azonban a beszélgetés során nyomatékosan hangsúlyozza a lényegi ellentétet saját gondolkodásmódja és a marxista tételek között. Jellemző az az élénk aggodalom, amellyel a szociológia terjeszkedését és térhódítását szemléli a német tudományos életben. „A szociológia ma a legnagyobb veszély, mert abszolutizálja a társadalmat“ — jelenti ki Heidegger egy ízben a beszélgetés során. A szociológiának ez az előretörése „a filozófia végét“ jelenti, és egyértelmű a „*nihilizmussal*“ — szövi tovább gondolatait a német filozófus. Nyilvánvalónak tűnik számomra, hogy ezzel elkerülhetetlenül Marx gondolkodásmódjával szemben is állást foglal. Heidegger habozás nélkül elismeri ezt, hangsúlyozva, hogy ha a „fiatal Marx“ álláspontja nem is volt még annyira radikális, az érett Marx gondolkodását elkerülhetetlenül „a társadalom abszolutizálása“ jellemezné. Itt a két felfogás közötti határvonal a legélesebben rajzolódik ki. Ha már eleve teljesen világos, hogy a marxizmust nem lehet leszűkíteni pusztán „szociológiává“, hiszen a marxista tanítás átfogó filozófiai világképet foglal magában, nem kevésbé igaz az is, hogy a társadalmi létnek a marxizmus megfogalmazta ontológiája a „társadalmi lényként“ felfogott emberen alapul. Mivel történeti-társadalmi szempontból sokkal tárgyyszerűbb és pontosabb módon bírálja az emberi lét „hitelességnélküliségének“ és „elidegenedésének“ Heidegger által oly hevesen elítélt riasztó jelenségeit a modern civilizáció körülményei között, a marxizmus nem éri be annyival, hogy megállapítsa az ember „hontalanságának“ vagy „elgyökérteleződésének“ tényét ebben a civilizációban (hogy Heidegger fél-mitologikus szóhasználatával éljünk), hanem arra törekszik, hogy összefüggő és tudományos magyarázatát adja ezeknek a jelenségeknek.

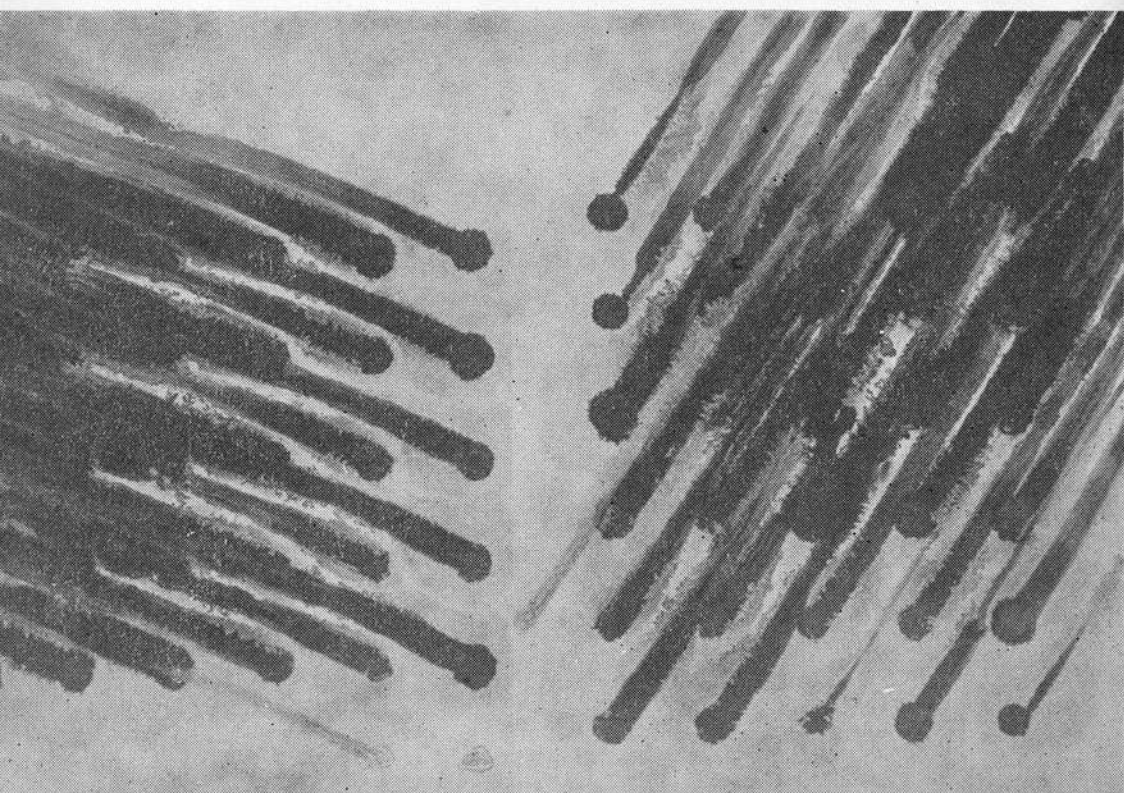
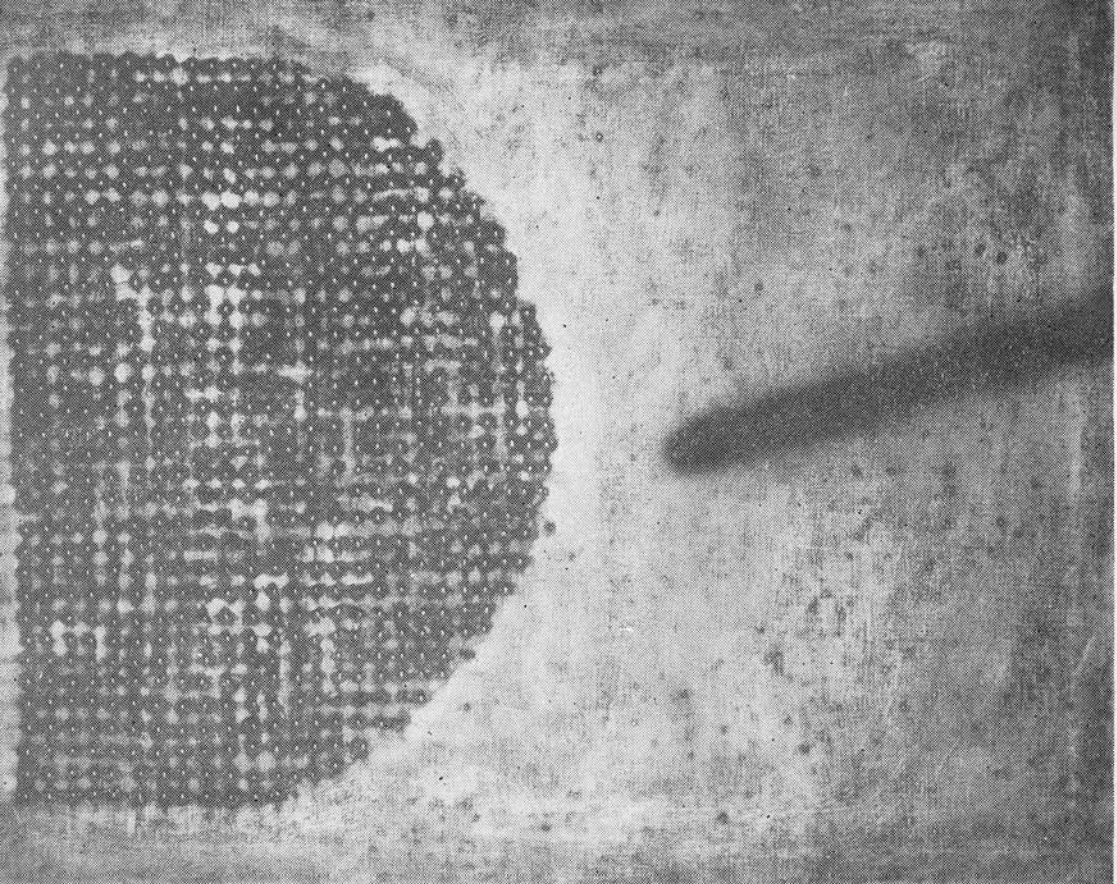
A marxista gondolkodás szigorú szociológiai elemzéssel kívánja kimutatni az emberi lét elszürkülésének, művivé válásának, elidegenedésének a valódi gyökereit egy olyan társadalmi-történelmi alakulatban, amelyben a technika és civilizáció elképesztő fejlődése paradoxális módon együtt jár az emberi szabadság feltűnő térvésztesével és az emberi értékek aggasztó leértékelődésével. De a marxizmus filozófiai antropológiát is tartalmaz, megbízható társadalmi-történelmi alapokon nyugvó emberképet: távol attól, hogy bálványozná a társadalmi-történelmi meghatározottságot vagy fatalizmust hirdetne, ez a felfogás előtérbe állítja az emberi lénynek azt a képességét, hogy „választhat“ az előtte álló sokféle lehetőség között, hogy az objektív feltételek valódi megértésére támaszkodva maga alakíthatja történelmét. Ennek az antropológiai és szociológiai felfogásnak az alapján fel lehet tárni a „rossz“ igazi okait, fel lehet lebontani a fátylakat és szét lehet foszlatni az illúziókat, amelyek az emberi tudatot behálózták, meg lehet szabadítani bálványaitól, és meg lehet találni a *homo humanus* igazi *humanitásának* uralomra juttatásához ve-

zető utat. Heidegger paradox módon ezt a társadalmi-történelmi aktivizmust is a „szubjektivizmus“ vétkében marasztalja el. Megpróbálok rámutatni, hogy ha az emberi szubjektivitásnak a történelmi fejlődésben betöltött szerepét ily módon hangsúlyozzuk, akkor ennek semmi köze sincs (a szubjektivizmussal elkerülhetetlenül együtt járó) *önkényesség*hez, mert hiszen a szubjektivitás tevékenykedése az objektív tényezők és az objektív igazság elsődlegességének elismerésén alapul. Heideggert azonban nem győzi meg az a marxi tétel, hogy a társadalmi életnek objektív törvényszerűségei vannak: „Kant bebizonyította, hogy nincs objektivitás szubjektivitás nélkül“ — válaszolja Heidegger; így hát hűsége a kanti szubjektív idealizmushoz e döntő problémában megmagyarázza kereken elutasító magatartását az objektív törvényszerűségek létezésével mint a szubjektív kezdeményezések érvényességének döntő ismérvével szemben. Az adott környezetet pozitív módon megváltoztató emberi tevékenység lehetőségébe vetett hittel Heidegger kedvenc, jellegzetesen maradi érvét szegezi szembe: „Az ember sajnálatosan átalakítja a környezetet“, ez „a természet pusztává változtatásához“ vezet. „Der Unsinn, der Wahnsinn geht weiter“ („Az értelmetlenség, a téboly tovább tart“) — tör ki keserű gúnnyal Heidegger, azokra a fékevesztett tettekre hivatkozva, amelyeket a jelenlegi atomkor feltételei között visz véghez az emberi szubjektum. Az emberi lét kiürülése, elgyökértelenedése azonban nem elkerülhetetlen velejárója a *társadalmi létnek* mint ilyennek a modern társadalomban — ahogyan erre Heidegger következtetni enged (a freiburgi filozófus láthatóan büszke arra a szerves kapcsolatra, amely őt a sváb *humusz*hoz és a Feketeerdő földjéhez fűzi, szemben azzal az elgyökértelenedéssel, amelyre a mai társadalom ítélné az emberi lényt). Heidegger futólag megjegyzi, hogy a „Blut und Boden“ nemzetiszocialista jelszava csak sátáni eltorzítása lett volna a „Heimat“ e nemes kultuszának. Az a tény, hogy Heidegger „a létről való megfeleledkezés“, az „elrendelés“ és „sors“ (Seinsgeschick) — s egy Hölderlin-versre utalva — „az istenek tovatűnésének“ fogalmaival élve veti föl ezt a kérdést, megmagyarázza konzervatív nosztalgiaját is a régi paraszti élet állítólagos gyökeressége („Bodenständigkeit“) után, rokonszenvezését az őszivel. Nyilvánvaló azonban, hogy a mai ember problémáinak nyitja nem a heideggeri „ontológiában“ van: a „létnek“, a Heidegger hangsúlyozta „létező létének“ a kultusza — újabb mítosz csupán, amelyet a modern filozófiai tudatnak szerte kell foszlatnia (Heidegger „ateizmusának“ vallásos beállítottságára számos kommentátor rámutatott már, Karl Löwithtől Lukácsig) ahhoz, hogy ki lehessen mutatni az emberi lét eltorzulásának valódi társadalmi-történelmi okait, hogy fel lehessen tártani az emberi teljesség visszaszerzésének útját-módját egy megbízható ontológia és antropológia alapján.

„A Heidegger-korszak végét járja“ — mondotta nekem egy majnafrankfurti nyugatnémet történész. Hogy a heideggeri felfogásnak mégis mennyire erős még a befolyása a nyugatnémet filozófiai életre, az kitűnik abból, hogy Adorno nemcsak hogy külön könyvet (*Jargon der Eigentlichkeit*, 1963) szentelt a Heidegger-féle tételek elemző bírálatának, hanem ennek szentelte nemrég megjelent filozófiai munkájának (*A negatív dialektika*, 1966) első fejezetét is. De a lényeges az, hogy Heidegger tételeinek elemző bírálata most már a dialektikus, hegelianus vagy marxista gondolkodásmód álláspontjáról történik.

1. Ember a térben (Bortnyik György felvétele)
2—3. József Halas: Ellentétek I—II, (olajfestmény; tusrajz)

AZ ITTLÉT ELEMZÉSTANÁNAK TÁRGYA

A létező, amelynek elemzése a feladat, mindenkor mi magunk vagyunk. E létező léte *mindig az enyém*. Létében e létező maga viszonyul tulajdon létéhez. E lét létezőjeként a maga saját meg-létének [Zu-sein] van kiszolgáltatva. A lét az, amiről ennél a létezőnél magánál mindig is szó van. Az ittlétnek* ebből a jellemzéséből két dolog következik:

1. E létező „lényege“ meg-létében van. E létező *miben-létét* (essentia), amennyiben erről egyáltalán beszélhetünk, létéből (existentia) kell megérteni. Emellett az ontológiai feladat éppen az: kimutatni, hogy ha mi e létező léte számára az egzisztencia [Existenz] megjelölést választjuk, akkor ez a címszó nem rendelkezik és nem rendelkezhet a hagyományos existentia szakszó ontológiai jelentésével; existentia ontológiailag annyi, mint *jelenlét* [Vorhandensein], olyan létmód, amely az ittlét jellegű létezővel lényegileg össze nem illő. Zavart kerülünk el, ha az existentia címszó helyett mindig az értelmező *jelenvalóság* kifejezést használjuk, az egzisztenciával mint létmeghatározással pedig csak az ittlétre utalunk.

Az ittlét „lényege“ *egzisztenciájában van*. Ezért az ennél a létezőnél kimutatható jellegzetességek nem egy ilyennek vagy olyannak „tetsző“ jelenlévő létező jelenlévő „sajátosságai“, hanem mindig a számára lehetséges módokat a létezésre, és csupán csak ennyi. E létező minden igyléte [So-sein] elsődlegesen lét. Ezért az „ittlét“ címszó, amellyel mi ezt a létezőt jelöljük, nem az ő *mineműségét* [sein Was] fejezi ki, mint asztal, ház, fa, hanem a létet.

2. A lét, *amiről* e létező létében szó van, mindig az enyém. Ezért az ittlét ontológiailag sohasem fogható föl a létező mint jelenlévő egyik nemének eseteként és példányaként. E létező számára „közömbös“ a léte, alaposabban megvizsgálva, úgy „van“, hogy számára a léte nem lehet sem közömbös, sem nem-közömbös. E létező *mindig-saját* jellegének [Jemeinigkeit] megfelelően az ittlét megszólításához mindig hozzá kell tenni a *személyes* névmást: „én vagyok“, „te vagy“.

Az ittlét viszont mindig a létezés ilyen vagy olyan módján az enyém. Valamiképpen mindig el van már döntve, milyen módon az enyém az ittlét. A létező, amelynek létében magáról erről a létről van szó, mint leg-sajátabb lehetőségéhez viszonyul létéhez. Az ittlét mindig a saját lehetősége, és nemcsak sajátóságosan „rendelkezik vele“ mint valami jelenlővel. És mivel az ittlét mindig lényegileg a saját lehetősége, ez a létező létében *képes* „választani“, megszerezni önmagát, képes elveszíteni önmagát, illetve sohasem és csak „látszólagosan“ megszerezni. Csak annyiban veszíthette el magát, és csak annyiban nem szerezhette még meg ma-

* Az emberi létezést megkülönböztetésül más létezőkétől és magától a létől Heidegger ittlétnek (Dasein) nevezi. (A szerkesztőség megjegyzése.)

gát, amennyiben lényegénél fogva lehető *sajátlagos*, azaz saját magánál van. Mindkét létmódozat: a *sajátlagosság* [Eigentlichkeit] és a *nem-sajátlagosság* [Uneigentlichkeit] — e kifejezések a szó szoros értelmében terminológiaiak — azon alapul, hogy az ittlétet általában a mindig-saját lét határozza meg. De az ittlét nem-sajátlagossága egyáltalán nem jelent „kevesebb“ létet vagy „alacsonyabb“ létszintet. A nem-sajátlagosság éppen legteljesebb konkretizálódásában, a maga szorgosságában, élénkségében, érdekelttségében, élvezőképességében tudja meghatározni az ittlétet.

Az ittlét mindkét vázolt vonása: először az „*existentia*“ elsőbbsége az essentiához képest, aztán a mindig-saját-lét rámutat már, hogy e létező elemzéstana különleges jelenségterület előtt áll. E létező létmódozata sohasem a világban csak jelenlevőé. Ezért tematikailag sem lehet a jelenlevő előfordulásának módja szerint előadni. Tulajdonképpen előadása [Vorgabe] oly kevéssé magától értetődő, hogy ennek meghatározása maga lényeges része e létező ontológiai elemzéstánának. E létező helyes előadásának megbízható végrehajtásán áll vagy bukik az a lehetőség, hogy e létező léte általában érthetővé váljék. Bármennyire ideiglenes is még az elemzés, megköveteli a helyes előfeltevés biztosítását.

Az ittlét mint létező mindig egy lehetőségből határozza meg magát, amely ő maga, és amelyet léteben valamiképpen megért. Ez az ittlét egzisztenciális állapotának formális értelme. De ebben rejlik e létező *ontológiai* értelmezése számára az a követelmény, hogy létének problematikáját egzisztenciájának egzisztencialitásából fejtsék ki. Ez azonban nem jelenthet annyit, mint az ittlétet az egzisztenciának valamely lehetséges konkrét eszméjéből építeni föl. Az ittlétet az elemzés kimenetelében éppen nem valamely meghatározott létezés különbözőségében kell értelmezni, hanem a maga semleges, legközvetlenebb és megszokásosabb voltában kell feltárni. Az ittlét mindennapiságának ez a semlegessége *nem semmi*, hanem pozitív jelenségi tulajdonsága ennek a létezőnek. E létmódból kifolyólag és hozzá visszatérve olyan, amilyen minden egzisztálás. Az ittlétnek ezt a mindennapi semlegességét mi *átlagosságnak* nevezzük.

És mivel mármost az átlagos mindennapiság az ontikus legközvetlenebbje ennek a létezőnek, az ittlét magyarázatában átugrották és mindig újra *átugorják*. Az ontikusan legközelebbi és ismert ontológiailag a legtávolabbi, fel nem ismert és ontológiai jelentőségében állandóan figyelmen kívül hagyott.* Ha Ágoston megkérdi: *Quid autem propinquius meipso mihi?*, és ezt kell felelnie: *ego certe laboro hic et laboro in meipso: factus sum mihi terra difficultatis et sudoris nimii*“ (*Vallomások*, 10. könyv, 16. fejezet), akkor ez áll nemcsak az ittlét ontikus és preontológikus átlátszatlanságára, hanem még fokozottabb mértékben az ontológiai feladatra: nemcsak hogy nem véteni el jelenségleg legközelebbi létmódjában ezt a létezőt, de pozitív jellemzéssel megközelíthetővé tenni.

Az ittlét átlagos mindennapiságát azonban nem szabad pusztán „*aspektusnak*“ tekinteni. Ebben is és magában a nem-sajátlagosság modusában a priori benne van az egzisztencialitás struktúrája. Benne is saját létéről van szó bizonyos módon az ittlétnek, reá vonatkozik az átlagos mindennapiság modusában, még ha az *előle* való menekülés és a *sajátjáról* való megfélelkezés állapotában van is csupán.

* Az említett létmegértés Heideggernél lehet tudatos vagy nem tudatos (ontológus vagy ontikus). (A szerkesztőség megjegyzése.)

Az ittlét magyarázata a maga átlagos mindennapiságában azonban nemcsak átlagos struktúrákat nyújt egy elmosódó meghatározatlanság értelmében. Ami az átlagosság módozatában ontikusan van, ontológiailag nagyon is jól megragadható, határozott struktúrákban, amelyek szerkezetileg nem különböznek az ittlét netán *sajátlagos* létének ontológiai meghatározásaitól.

Minden megmagyarázotthoz, amely az ittlét elemzéstánából származik, egzisztenciális struktúrája tekintetbevételével jutunk. Mivel az egzisztencialitásból határozzák meg magukat, *egzisztenciáloknak* [Existenzialien] nevezzük az ittlét létjellegzetességeit. Élesen el kell különítenünk ezeket a nem-ittlétszerű létező létmeghatározásaitól, amelyeket *kategóriáknak* nevezünk. Emellett ezt a kifejezést elsődleges ontológiai jelentésében vezetjük be és rögzítjük. Az ókori ontológiának a maga létértelmezésében a világban található létező a példászerű talaja. Megközelítésének útja a *noein*, illetve a *lógosz*. Itt található a létező. E létező létének azonban egy kitüntetett *légein*-ben (láttatásban) kell megragadhatónak lennie, hogy ez a lét eleve akként, ami, és akként, amiként már minden létezőben megvan, érthetővé váljék. A lét előzetes megszólítása a létezőről szóló beszédben (*lógosz*) a *katégoreszthai*. Ez először is azt jelenti: nyíltan megvádolni, mindenekelőtt valakinek a szemébe mondani valamit. Ontológiusan használva, a szakszó ezt jelenti: a létezőnek mintegy a szemébe mondani, mi ő mindig is már mint létező, azaz: létében mindenki számára láthatóvá tenni őt. Az ilyen látással meglátott és látható a *katégoriai*. Ezek magukban foglalják a *lógoszban* különféle módon megszólítható és megbeszélhető létező a priori meghatározásait. Az egzisztenciálok és a kategóriák a létjellegzetességek két fő lehetősége. A nekik megfelelő létező az elsődleges kikérdezés más-más módját követeli meg: vajon a létező egy *valaki* (egzisztencia), vagy pedig egy *valami* (jelenvalóság a legszelebbe értelemben). A létjellegzetességek két fajtájának összefüggéséről csak a lét kérdésének megtisztított távlatából lehet majd tárgyalni.

A bevezetőben már célzás történt arra, hogy az ittlét egzisztenciális elemzéstánában egyúttal föltárul egy olyan feladat, amelynek sürgőssége alig csekélyebb, mint magának a létnek a kérdéséé: a szemlélhetővé teendő a priori feltárásának filozófiailag kifejthetővé kell tennie azt a kérdést, hogy „mi az ember“. Az ittlét egzisztenciális elemzéstana *előtte* áll minden pszichológiának, antropológiának és mindenekelőtt biológiának. Az elhatárolásban az ittlét eme lehetséges vizsgálataitól az elemzéstán tárgya még élesebben körülhatárolódhat. Szükségessége ezzel egyúttal még nyomatékosabban bizonyosodik.

*Az ittlét-elemzéstán elhatárolása
az antropológiától, pszichológiától és biológiától*

Tárgyának kezdeti pozitív előrevetítése után valamely vizsgálódás tagadólagos jellemzése mindig fontos marad, jóllehet az arra vonatkozó fejtegetések, aminek nem kell megtörténnie, könnyen meddővé válhatnak. Ki kell mutatni, hogy az ittlétre irányuló eddigi kérdésfeltevések és vizsgálódások, csorbítatlan tárgyi gazdagságukban is, elkerülik a tulajdonképpeni, *filozófiai* kérdést, hogy tehát ameddig megmaradnak ebben az eltévelyedésben, nem tarthatnak számot arra, hogy egyáltalán *véghezvihessék*, amire alapjában törekszenek. Az egzisztenciális elemzéstán elhatárolása

az antropológiától, pszichológiától és biológiától csak az alapvetően ontológiai kérdésre vonatkozik. „Tudományelméletileg“ e határvonalak már csak azért is szükségképp elégtelenek, mert az említett diszciplínák tudományos szerkezete — nem úgy, mint az előmozdításukon munkálkodók „tudományossága“ — ma minden tekintetben kétesse vált és olyan ösztönzésekre szorult rá, amelyeknek az ontológiai problematikából kell eredniük. Történeti nézőpontról az egzisztenciális elemzésben célja a következőképpen világítható meg: Descartes — neki tulajdonítják a *cogito sum* felfedezését mint az újkori filozófiai kérdezés végső alapját —, az *ego cogitare*-ját tanulmányozta, bizonyos határok között. Ezzel szemben teljesen tisztázatlanul hagyta a *sum*-ot, ámbár ez éppoly eredendően adott, mint a *cogito*. Az elemzésben fölteszi a *sum* létére vonatkozó ontológiai kérdést. Ha ezt meghatározzák, akkor lesz majd első ízben érthető a *cogitationes* létmódzata.

Persze az elemzésben céljának e történeti példával való megvilágítása egyben megtévesztő is. Az elemzésben egyik első feladata lesz bebizonyítani, hogy egy közvetlenül adott én és alany fölvétele teljességgel szem elől téveszti az ittlét jelenségi álladékat. Az „alany“ bármelyik eszméje — hacsak egy előzetes ontológiai alapmeghatározás meg nem tisztította — a szubjektum (*hüpokheimenon*) fölvételét *ontologikusan* keresztülviszi, ontikusan bármilyen hevesen védekeznénk is a „lélek szubsztanciája“ vagy „a tudat tárgyiasulása“ ellen. Először is maga a tárgyiaság szorul rá ontológiai eredetének kiderítésére, hogy föl lehessen tenni a kérdést, végül is most már *pozitíve* mit kell érteni az alany, a lélek, a tudat, a szellem, a személy *el-nem-tárgyiasult létén*. Mindezek a címszavak meghatározott, „kialakítható“ jelenségterületeket neveznek meg, alkalmazásuk azonban mindig együtt jár egyfajta feltűnő érdektelenséggel az ily módon megjelölt létező létére vonatkozó kérdésfeltevessel szemben. Ezért nem terminológiai önkényesség, ha mi elkerüljük e címszavakat, éppúgy, mint az „élet“ és „ember“ kifejezéseket annak a létezőnek a megjelölésében, ami mi magunk vagyunk.

Másrészt azonban minden tudományos komolyságú „életfilozófia“ — a szó épp annyit mond, mint hogyha a növények botanikájáról beszélünk — jólfelfogott törekvéseiben kimondatlanul is benne rejlik a szándék az ittlét létének megértésére. Feltűnő — és ez a fő fogyatékosága az életfilozófiának —, hogy maga az „élet“ nem létmódzatként vált ontológiailag problémává.

Wilhelm Dilthey kutatásait az „életre“ irányuló állandó kérdés tartja feszültségben. Ez „élet“ „élményeit“ igyekezett megérteni a maguk szerkezeti és fejlődésszefüggésében ennek az életnek az egészéből. „Szellemtudományi pszichológiájából“ a filozófiailag lényeges nem abban keresendő, hogy nem a lélek elemei és atomjai felé kíván immár fordulni, hogy nem akarja többé darabokból összerakni a lelki életet, s ehelyett „az élet egészét“ és a „formákat“ veszi célba — hanem abban, hogy ő mindezek mellett elsősorban az „életre“ irányuló kérdés felé haladt. Persze a legszembetűnőbbben mutatkoznak meg itt a korlátai is problematikájának és annak a fogalmiságnak, amelyben e problematikának ki kellett fejlődnie. E korlátokban azonban osztozik Dilthey-vel és Bergsonnal a „perszonalizmus“ összes tőlük befolyásolt irányzata, és valamennyi törekvés a filozófiai antropológia létrehozására. Még a személyiség alapvetően

radikálisabb és behatóbb fenomenológiai értelmezése sem jut el az ittlét létére vonatkozó kérdés dimenziójáig. A kérdés, a kidolgozás és a világnézeti tájékozódás minden különbözősége ellenére is egybeesnek a nem-legességben Husserl és Scheler személyiség-értelmezései. Nem teszik fel a magára a „személylétre“ [„*Personsein*“] vonatkozó kérdést. A Schelerféle értelmezést választjuk példaként, nemcsak azért, mert irodalmilag hozzáférhető, hanem mert Scheler a személylétet kifejezetten mint ilyent hangsúlyozza és próbálja meghatározni a tettek sajátos létének meg minden „lelkieknek“ az elhatárolása útján. Scheler szerint sohasem szabad dologként vagy szubsztanciaként elgondolni a személyt, ez „inkább a megélésnek [Er-lebens] ezzel együtt közvetlenül megélt *egysége* —, nem valamiféle pusztán csak elgondolt dolog a közvetlenül megéltén túl és kívül“. A személy léte nem merülhet ki abban, hogy bizonyos törvényszerűségnek alávetett értelmi műveletek alanya legyen.

A személy nem dolog, nem szubsztancia, nem tárgy. Ezzel ugyanaz hangsúlyozódik ki, amire Husserl céloz, amikor a személyiség egysége számára lényegileg másfajta szerkezetet követel, mint a természeti dolgok számára. Amit Scheler a személyről mondott, azt ő a tettekre nézve is megfogalmazza: „A tett azonban sohasem tárgy; ugyanis a tettek létének lényegéhez tartozik, hogy csak magában a végrehajtásban élnek át őket, és csak az elmélkedésben adóttak.“ A tett nem-pszichikai valami. A személy lényegéhez tartozik, hogy szándékos tettek végrehajtásában létezik csupán, tehát lényegénél fogva *nem* tárgy. Bármely pszichikai tárgyiasítás, vagyis a tetteknek valami pszichikaiként való bármelyik megragadása egyértelmű az elszemélytelenítéssel. A személy mindenkor szándékos tettek véghezvivőjeként adott, amelyeket valamilyen értelem egysége fűz össze. A pszichikai létnek tehát semmi köze a személylétéhez. A tetteket véghezviszik, a személy a tettek véghezvivője. Ámde mi a „véghezvinni“ ontológiai jelentése, miként határozzuk meg pozitívan ontológiailag a személy létmódját? Azonban a kritikai kérdés nem állhat meg itt. A kérdés az egész ember létére vonatkozik, akit megszoktunk testi-lelki-szellemi egységként fogni fel. Test, lélek, szellem ismét jelenségterületeket jelölhetnek meg, amelyek meghatározott kutatások céljából tematikailag különválaszthatók; bizonyos határok között ontológiai meghatározatlanságuk nem sokat nyom a latban. Az ember létére vonatkozó kérdésben azonban a test, a lélek, a szellem különben is először még újra meghatározandó létmódjainak az összegezésével nem lehet elintézni ezt a létet. És még egy ily módon végbemenő ontológiai kísérlethez is elő kellene tételeznünk valaminő eszmét az egész létéről. Ami azonban az ittlét létére vonatkozó alapvető kérdést elrekeszti és tévútra tereli, az az általános hozzáigazodás az antik-keresztény antropológiához, amelynek elégtelen ontológiai alapjai fölött még a perszonalizmus és életfilozófia is szemet huny. A hagyományos antropológia tartalmazza:

1. Az ember meghatározását: *zoon lógon ekhon animal rationale*, értelmes élőlény jelentésben. A *zoon* létmódját azonban a jelenlét és előfordulás értelmében fogják fel itt. A *lógosz* magasabb adomány, amelynek létmódja éppoly homályos marad, mint az ily módon összetett létező.

2. A másik vezérfonal az ember létének és lényegének meghatározásához *teológiai*: [...] *faciamus hominem ad imaginem nostram et simili-*

tudinem (Genesis. I. 26)*. A keresztény-teológiai antropológia ettől fogva az ókori definíció figyelembevételével eljutott annak a létezőnek az értelmezéséhez, amit mi embernek nevezünk. Valamint azonban Isten létét, úgy annál inkább az ókori ontológia eszközeivel értelmezték ontológiailag az *ens finitum* létét. A keresztény definíció az újkor során elveszítette teológiai jellegét. Azonban a „transzcendencia“ eszméjének — hogy az ember olyasvalami, ami önmagán túlnő — a keresztény dogmatikába nyúlnak vissza a gyökerei, amelyről senki sem akarja majd azt mondani, hogy az ember létét valaha is ontológiailag problémává avatta volna. A transzcendenciának ez az eszméje, amely szerint az ember több, mint észlény, különféle átalakulásokon ment át. [...]

A hagyományos antropológia szempontjából lényeges kezdetek, a görög definíció meg a teológiai irányvonal, megmutatják, hogy az „ember“-nek nevezett létező lényegmeghatározása közben a létére vonatkozó kérdés feledésbe merül, ezt a létet inkább „magátólértetődőként“, az összes többi teremtett dolog *jelenlétének* értelmében fogják fel. Az újkori antropológiában mindkét vezérfonal összefonódik a *res cogitans*, a tudat, az élményegység módszeres kifejtésével. Amennyiben azonban a cogitációk maguk is ontológiailag meghatározatlanok maradnak, illetve megintcsak kimondatlanul „magától értetődően“ valami „adottnak“ tartják őket, amelynek „léte“ nem kérdéses, akkor az antropológiai problematika legfőbb ontológiai alapjaiban továbbra is meghatározatlan.

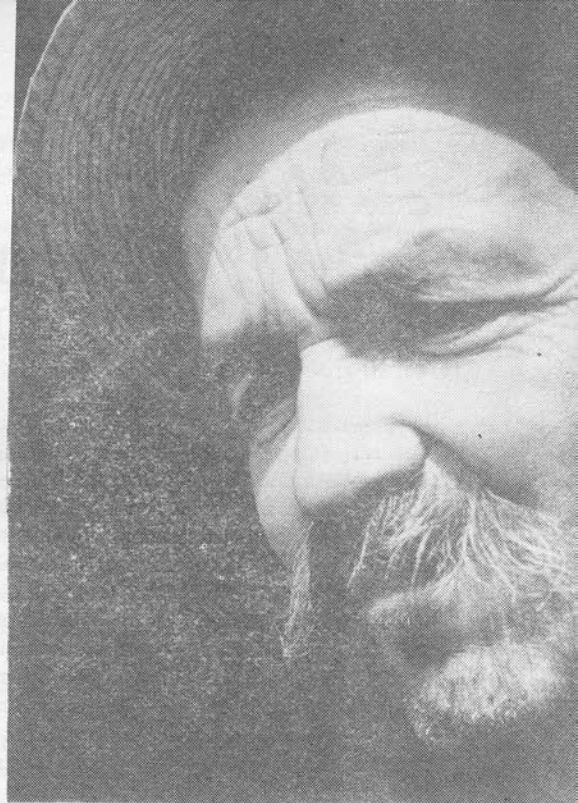
Nem kevésbé áll ez a „*pszichológiára*“, amelynek antropológiai törekvései ma félreérthetetlenek. A hiányzó ontológiai alapot nem lehet azzal pótolni, hogy az antropológiát és pszichológiát egy általános *biológiába* olvasztják be. A lehetséges felfogások és értelmezések rendszerében a biológiának mint „az életről szóló tannak“ az ittlét ontológiájában vannak az alapjai, ha nem is kizárólag ebben. Az élet sajátos létmód, de lényege szerint csak az ittlétben ragadható meg. Az élet ontológiája egy kirekesztő jellegű értelmezés útján alakul ki; azt határozza meg, aminek lennie kell ahhoz, hogy az olyasvalami, mint a csupán-csak-élni [Nur-noch-leben] létezhesen. Az élet sem nem tiszta jelenlét, sem nem ittlét azonban. Az ittlétet viszont sose szabad úgy határozni meg ontológiailag, hogy (ontológiailag meghatározatlan) életként és még valami egyébként jelölik.

Hogy az egyértelmű, ontológiailag kielégítően megalapozott válasz annak a létezőnek a létmódja felőli kérdésre, ami mi magunk vagyunk, hiányzik az antropológiából, pszichológiából és biológiából — ennek kimutatása nem tör pálcát az említett tudományágak pozitív munkálkodása fölött. Másrészt azonban mindig újra rá kell eszméltetni arra, hogy ezek az ontológiai alapok sohasem utólag következtethetők ki feltételezésszerűen a tapasztalati anyagból, inkább mindig mindig már akkor „itt“ vannak, amikor a tapasztalati anyagot még csak *gyűjtik*.

K. Jakab Antal fordítása

Részlet Martin Heidegger *Sein und Zeit* című művéből.

* „Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra.“

ARCOK

(Asztalos Sándor,
Kabay Béla és Szabó Tamás
felvételei)

VÁZLAT BÖHM KÁROLY EMBERTANÁHOZ

— Spinoza gyémántköszörűs volt, és napi 20 fillért keresett... De az neki elég volt...

— Magától is elég lesz ennyi — szolt szánalommal a professzor, aki e felelet miatt jobban szenvedett, mint minősíthetetlenül gyenge hallgatója.

Mit keres ez a szomorkás anekdota Böhm Károly egykori kolozsvári professzor megidézésekor? Érzésem szerint valahogy a felmagasztalásában és elmarasztalásában is egyaránt elfogultan megítélt gondolkodó drámája vibrál benne. Az a filozófus kapja vizsgázó diákjától e feleletet, aki filozófiájának gerincét alkotó tanában — az Én önkifejlésében — nem használta az „elég“ fogalmát, és töretlenül hitt a szellemi csúcsteljesítményekre képes Énben.

Közvetlen tanítványai — természetesen nem az előbb idézettel egy kategóriájúak — csodálatukkal a gondolatok és a társadalmi hatékonyság közegeből a szellemi nagyságoknak kijáró magasságokba emelték. Akik pedig utánuk jöttek, a tekintélyrombolók gyakori felületességével és türelmetlenségével utalták a filozófiatörténet panoptikumába a csak fáradtságos munkával áttekinthető művet és alkotóját.

Az *Ember és világa* hatkötetes munka, több mint negyedszázad termése. A *Dialektika*, *A szellem élete*, az *Axiológia*, *A logikai érték tana*, *Az erkölcsi érték tana* és *Az esztétikai érték tana*, melyek a kor természettudományi — elsősorban pszichológiai — és filozófiai eszmeáramlatainak szintézisére törekedtek, 1883 és 1911 között születtek. Történt pedig ez az asszimiláció és szintézis szubjektív idealista alapvetéssel: minden valóság az Én projekciója és prolongálása, mert „a lét az értékes minőségnek az önállítása“, az értékes minőség pedig az Én.

Ebben a mondatban meg is ragadtuk Böhm filozófiájának központi magját. „...egész filozófiai munkámat önkifejlésnek tekintettem...“ — írja (*Ember és világa*, IV. 3). Ehhez a gondolatához végig következetes is marad, mert szerinte ontológiában, gnoszeológiában és axiológiában az Én a kiindulási pont. A lételméletben azért, mert az Én az elsődleges valóság, az ismeretelméletben azért, mert minden az Énen keresztül ismerhető meg, végül az értékelméletben azért, mert minden érték forrása az Én.

Lássuk most már, mi is az Én, a mindenség demiurgosza, a lét, az ismeret és az érték szülője. Hogy ezt megértsük, nyomon kell követnünk Böhm rendszerének gerincvonulatát.

*

Kiindulópont az Én, mely immanens és pozitív adottság, az önmagára ismerő szubjektív szellem megtestesülése. Bármilyen különös, az „Énség“ böhmi szubjektív idealista gondolata Feuerbachhoz kapcsolódik. Nem az Isten teremtette a világot a maga képére, hanem fordítva — mondotta Feuerbach. Böhm az emberi teremtést kiterjeszti az egész világra. Csakhogy ez a világ nem azonos az objektív valósággal,

hanem csupán azokkal a jelentésekkel, amelyeket az Én kialakít magában saját magáról és a külvilágról. „A mi világképünk az Én evolúciója“ (*Ember és világa*, IV. 8.), az Én számára elsődleges valóság önmaga s a benne reflektálódó képek. Ez nem jelenti, hogy az Én magából szüli a világot, hanem: önmagával szembesíti azt a képet, ami benne a külső világ ráhatásaként kényszerűen kialakult. Ezért mondhatja Böhm, hogy „a megismerés az Én önkifejlésének tudomásulvétele“ (tehát nem az objektív világ létét, hanem ennek közvetlen hozzáférhetőségét tagadja, mint ilyen nem szolipszista, s mert nem tagadja az Énben kialakult kép megismerhetőségét — mely a külső világ kényszere alatt alakul ki az Énben —, nem is agnosztikus, hanem relativista).

A „lét“ (Énben történő) kialakulásának mechanizmusa a következő: a külvilág hat az Énre. Az Én ezt a kényszerű, spontán hatást kivetíti — projiciálja —, önmagával szembehelyezi, hogy megismerhesse, szemlélhesse. Az Én ezzel létrehozta a Nem Ént — amely a mondottaknak megfelelően nem független az Éntől. A projekciónak és reflexiónak ennél a szakaszánál zárul a „valóság“ (gnoszeológiaiailag hozzáférhető világunk szférája), s a filozófiában ezekkel, vagyis a léttel és az Én által szembesített léttel a gnoszeológia foglalkozik.

És mert ismeretünk közvetlen tárgya Böhm szerint nem a tőlünk független valóság, hanem annak alanyilag megalapozott képe, rendszerének további kibontakozása is az alkotó Én felé irányul. Természetesen ezt megelőzi az Én értékelő tevékenysége. Tudniillik eme tevékenység, amely esszenciája az Énnek, egy általános aktivitás: így a Nem Énben megjelenő képet értékeli. Ezzel megkezdődik az axiológiai, deontológiai momentum, s az Énnek ezt az önkifejlését követi Böhm filozófiai rendszerének szerkesztésében is, a lét és ismeretelmélet után ugyanis az értékelmélet következik.

Az értékelés folyamatában az Én az adott „való világgal“ összeveti a „kellő világot“. A kellő világában olyan jelentéseket állapít meg — vetít előre célként —, melyek lényegének megfelelnek. De itt nyissunk egy rövid zárójelet, mielőtt továbbmennénk. A *to deon* — „a kellő“ — jelenléte nem csupán etikai idealizmus, amennyiben emberismeretre, más szóval az Én lényegének, jelentésének, funkcióinak, céljainak ismeretére épül. Ha arra gondolunk, hogy meglevő tulajdonságok ismeretéből, az emberi lehetőségekből következtetett kép, mely a humánus fejlődésének és cselekvésének iránytűje, rokonítani lehet a futurologia fogalmával.

Az Énnek esszenciája a szellem, a jó és a szép, s mivel az Én aktív Én, ezeket meg is valósítja a saját prolongációja formájában. Így jön létre minden érték (anyagi és szellemi — Böhm szavaival a *haszonérték* és az *önérték*), értékes tárgyak, intézmények, kulturális alkotások s a legfőbb érték, a szellemi önérték: az Én *öntudata*. (Az Én voltaképpen minden értékben önmagát ismeri meg, mert mindegyiket ő alkotja, végső és legmagasabb fokon saját magát teljes önkifejlésében, szellemi valóságában.) Ez az ész útja önmagától a lét, ismeret és értékteremtés szféráin keresztül vissza önmagához.

*

A vázolt út — benne az értékteremtés fontos momentumával — az Én cselekvésének eredménye. „A tevékenység... a legértékesebb jelentés, mert őbenne rejlik az öntudat logikai esszenciája, melynek elválaszthatatlan egzisztenciális formája az Én magára visszahajlása (i. m. 131). Böhm rendszerének legjelentősebb része, az axiológia, éppen annak köszönheti értékét, hogy az ontológiában és gnoszeológiában szubjektív idealista Böhm a deontológiában hűtlen lesz önmagához, erőszakot követ

el a magába zárkózó Énen oly módon, hogy a prolongációban kiszabadítja ketrecéből, betör vele a Nem Én, a Más tágasabb világába, ahol lényegének megfelelő aktivitását gyakorolhatja. (Véleményem szerint Böhmnek éppen eme szerencsés következetlenségét restellték tanítványai beismerni, s ezt nem ismerték el bírálói.)

Hogyan és mi által valósítja meg most már magát a projekcióban és prolongációban az Én, vagyis miben személyesül meg a cselekvés? A válasz röviden: az absztrakt én a *konkrét emberben* öli testet.

De ki is az ember?

Böhm emberképe határozottan monisztikus: az ember fiziológiai, pszichikai és intellektuális tényezők szerves egysége. „Egy az ember! Részei mind csak az egységnek momentumai...” (i. m. 121). „Az alaptény pedig, amelyből ki kell indulnunk, az, hogy az ember nem részekből összeállott halmaz, hanem részfunkciókká kifejtett organikus egység” (i. m. 159).

Az ember teljes fogalmába tehát nemcsak az elszigetelt Én tartozik bele, hanem a differenciált funkciókat kifejtő Én, ami tulajdonképpen már a Nem Én, a Más. Tehát az ember az is, amit alkotott.

Melyek az ember alkotásának kezei?

Először önmaga, és itt célja: szellemiségének az öntudat legmagasabb fokára emelése.

Másodszor: környezete, világa (ide tartoznak azok a „hatásfonatok” is, amelyek más Ének prolongációi), s amelyekben megvalósítja önmagát, egyszóval objektíválja értékeit: az igazságot, szabadságot, szeretetet és szépséget.

Mire irányul az alkotás? A felelet egyértelmű: az önértékre, vagyis az emberre.

Melyek a legfontosabb értékek?

Erre a választ az emberi élet célja adja meg. Ha a cél az Én önkifejlése, akkor a legfontosabb értékek azok, amelyek ezt elősegítik. Közöttük első a szabadság, mely az „emberi életnek egész objektív értéke” (i. m. 7).

A szabadság tartalma a szeretet. Ennek genezise pedig a következő: az ember felismeri a maga lényegét, rádöbben arra, hogy szüksége van az egyensúlyra, harmóniára énje és a világ között, az egyensúly a szeretetben (Én és Nem Én, a Más szeretetében) valósul meg, és mint ilyen a szeretet megvalósítandó *ideál*, tehát feladat és parancs, és mivel harcban-cselekvésben kivívandó állapot, *erény* is.

A szeretet mint az Én lényegéből és szükségéből eredő parancs involválja a szabadságot, mert — a kanti értelmezéshez hasonlóan — az Én belső törvényei szerinti cselekvés. Így a bölcsesség (az Én ismerése) szüli a szeretetet, ez pedig a szabadságot. E három ugyanakkor nemcsak oksági viszonyban áll egymással, mivel csírájukban és potenciálisan az Énben benne rejlenek — hanem hármas, elválaszthatatlan spirálfonatként, egyidejűleg haladnak megvalósulásuk útján.

*

Böhm Károly emberképeének felvázolásához elkerülhetetlen volt ez az eszmenet. Bár eddig az Én és egyéni világában erről egy szó sem esett, az Én önkifejlésébe bekapcsolódott a társadalom is, helyesebben az Én önkifejlésének a társadalom vált színterévé. Böhm filozófiájában a társadalom is érték, mivel az Én alkotása — „élő lelkek funkcióinak projiciált, rendezett hálózata” —, de nem önérték és nem öncél, csupán haszonérték, amennyiben funkcióiban túlmutat önmagán: keretet hivatott szolgáltatni az Én önkifejződéséhez, a szabadság és béke megvalósításához. Értékét mindenkoron az önértékhez, az Énhez viszonyítva lehet és kell lemérni.

Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a filozófus és a filozófia társadalmi haszna tekintetében Böhm mennyire nem tartozott a csak szemlélődő katedra-doktrinerek közé. Axiológiai, etikai orientációját így indokolja: „belső ösztönömtől nyugtalanítva kíváncsian azt óhajtottam kideríteni: vajon minek bukkan az ember fel a Föld kérgére...? mert nemcsak a physicumom kívánja most is a magaslatokat, hogy húsból való szívem a szabályos pulzustól el ne szokjék, hanem psychicumom sem bírja a társadalmi rónaságra boruló ködöt, mephitikus kigőzölgések tüdőt és elmét rontó nyomását. Azért jelszómul választottam: Sursum corda!” (i. m. 4).

A politikában egyenesen radikális nézeteket vallott. Leghűbb tanítványa, Bartók György írta róla: „Egész életén keresztül ellenzéki volt: az *Ember és világának* harmadik kötetét is március 15-i dikciónak szánta... Az úgynevezett darabont korszak idején nemcsak mély keserűség lepte meg lelkét, hanem valóságos testi undor a kormány cselekedeteivel szemben. Keserűséggel látta, hogy hazánk szellemi és erkölcsi élete végleg romlásnak indult, mert különben elseperné a nemzet nyakára küldött kormányt, ha kell, a fegyverek erejével“ (Bartók György: *Böhm Károly*. 1928. 23).

Böhmöt pozitívizmusa megóvta attól, hogy az *En* végső jelentéseinek-értékeinek magyarázása során transzcendens elemekre apelláljon. Az *En* immanens burkából a prolongáció útján cselekvően behatol a Másba, „ha kell, a fegyverek erejével“ is. Bármennyire szubjektív építmény az „*En* világa“ — a környezettel szemben Böhm egyáltalán nem apatikus, s egy századdal öregebb mesteréhez, a lelkes forradalmár Fichtéhez hasonlóan óhajta a „társadalmi beavatkozást“, mert a szigorú kanti kritizmus mértékével mérve a századforduló Magyarországnak politikai-erkölcsi valósága — „hatásfonata“, ahogy ő nevezte — híjával találtatott, és akadály a *En* önkifejlésének.

Igaz, hogy Böhm filozófiájában erősen érzik Kant, Fichte, Lotze, Comte és bizonyos mértékig Hegel hatása. A cselekvő, konkrét ember megközelítésében nemcsak őket, de idealista-polgári kortársait is meghaladta.

Talán e néhány szempont is amellet szól, hogy Böhm életművét szubjektívizmusával szembeni fenntartásaink érvényesítésével érdemes lenne rendszeres elemzés tárgyává tenni.

Addig is Böhm Károlyról, az Emberben nagyon hinni tudó emberről, a filozófia odaadó és őszinte munkásáról álljon itt néhány egyszerű adat:

- 1882-ben megindítja és szerkeszti a *Magyar Filozófiai Szemlét*;
- kidolgozza a legátfogóbb filozófiai rendszert magyar nyelven;
- világviszonylatban is az elsők között vagy éppen elsőnek írja meg axiológiáját;
- filozófiájának középpontjába az értékteremtő Embert állítja.

Legalább ennyit illik tudnunk és elmondanunk róla, most, 1971-ben, a hatvanadik és a százhuszonötödik évforduló kapcsán. Böhm Károly született 1846-ban, a filozófia professzora volt Kolozsváron. Meghalt 1911-ben.

A CÉLHOZ VEZETŐ ÚT

Az emberi társadalomban a jövőbetekintés fő formáját a célok kitűzése jelenti. Különös súllyal jelentkezik ez a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom, majd a kommunizmus építésének a körülményei között, hiszen e pártunk irányította tevékenység a szó legteljesebb és legnemesebb értelmében *célszerű*.

Mi a cél?

A célnak — a szó egyedül helyes, emberi értelmében — fő eleme a *tükrözés*, mégpedig a meglévő viszonyok alapján a *még nem létező jövő* tükrözése. A cél ilyen meghatározása látszólag azonos a tudományos előrelátással. Valójában azonban a cél és a tudományos előrelátás között különbség van. Az utóbbi ugyanis vonatkozhat olyan még nem létező, de szükségképpen bekövetkező jelenségekre is, amelyek az emberi beavatkozás nélkül is megvalósulnak. A tudományos előrelátás leírhat bizonyos természeti jelenségeket, még mielőtt azok megjelentek volna, de amennyiben azok az ember tevékenységétől függetlenül is megvalósulnak, már nem célok. A csillagászok bármilyen pontosan meghatároznak is egy napfogyatkozást, a még nem létező jövőnek ilyen tükrözése nem lehet cél. Ebben az értelemben a tudományos előrelátás szélesebb körű, mint a cél, sokkal több előrevetített gondolatra vonatkozik, olyanokra is, amelyek a célirányos tevékenység nélkül is realizálódnak.

Ez persze nem zárja ki a tudományos előrelátás és a cél *részleges* egybeesését. Ha ugyanis a cél a reális lehetőségek felmérése, akkor ez a társadalmi változások későbbi bekövetkezésének a tükrözését jelenti, tehát a jövő tudományos előrevetített képe. Ez az a változat, amikor a tudományos előrelátás a céltudatos társadalmi tevékenység eredményére vonatkozik.

A társadalomban megfogalmazott ilyen célnak van egy fontos jegye: nem egyszerű tudati kép, hanem feltételez bizonyos, a lehetőség valóra váltására irányuló aktivitást. E nélkül a cél nem cél, csupán *óhaj*, valami elérésének a *vágya*. A sültgalamb-várás lehet vágy, de nem cél. A vágy vagy óhaj céllá válásához az szükséges, hogy az ember ne csak várja, kívánja valami megvalósulását, hanem felmérje azokat az eszközöket, amelyekkel az eredményt el lehet érni, s a cél *megvalósíthatóságának* a tudatában aktívan törekedjék a cél megvalósítására.

Ebből általánosíthatunk: a célhoz szükségképpen hozzátartozik nemcsak a jövő valószínűség előrevetített képe, hanem annak a *tudatosodása* (vagy *feltételezése*) is, hogy ez a jövő a célt kitűző *alany* vagy *alanyok tevékenysége révén* el is érhető.

A cél előtti fázis

A célszerű tevékenység tulajdonképpen nem a cél megjelenésével kezdődik. Létezik egy ún. prefinalis szakasz is: a célok kialakítását előkészítő fázis. Beszélhetünk tehát valamiféle *célgenesizről*, a cél ugyanis az előzmények terméke.

A célgenézisnek két fő oldala van: egyrészt a célt determináló objektív tényezők, másrészt a cél tudatosodása. A teleologikus társadalomfelfogás ott követi el a fő hibát, hogy a célokból indul ki, s nem veszi figyelembe, honnan erednek a célok. (Ez egyébként minden idealista társadalomfelfogás fő bűne: megreked az eszméknek a társadalomra kifejtett hatásánál anélkül, hogy ebben az anyagi létre való visszahatást látná, anélkül, hogy az eszmék anyagi eredetét kimutatná.) A teleologikus érvelés így hangzik: ha a társadalomban minden a célok megvalósítására irányul, ha a cél megelőzi az eredményt, akkor a cél elsődleges, a cél hozza létre az eredményt. Ha a materialista determinizmus oldaláról közelítjük meg a társadalmi valóságot, azonnal szembetűnik ennek a levezetésnek az alaptalansága. A következtetésláncnak két gyenge pontja van: egyrészt az, hogy a cél kiindulópont lenne, másrészt az, hogy a cél teremtené az eredményt. Attól, hogy a cél mennyiben épül bele a determináltságba, teremte-e vagy sem, ez alkalommal eltekintünk. Most csak az első ponttal kapcsolatban igyekszünk „ellenérvelni“.

Kétségtelen tény az, hogy a célszerű tevékenységben a cél megelőzi a cselekvést. Kiindulópont-jellege azonban csak viszonylagos, ugyanis csak akkor kezdeti pont, ha az egyetemes összefüggésből — gondolatilag — éppen azt a szakaszt ragadjuk ki, amely a céltől a megvalósításig vezet. A tágabb kapcsolatokban azonban a cél *következmény*. A történelmi materializmus a célokat — ugyanúgy, mint minden társadalmi eszmét — a társadalom anyagi létéből származtatja. Lenin Hegelt olvasva megjegyezte: „... valójában az emberi célokat az objektív világ szüli és a célok az objektív világot feltételezik — adottként meglévőnek találják. Az embernek azonban úgy tűnik fel, mintha céljai nem e világból erednének, mintha függetlenek lennének a világtól“ (*Filozófiai Füzetek*. 1954. 165).

A teleológia tehát megáll a látszatonál — a cél az ember fejében fogamzik —, s nem tárja fel a *célok okát*. Holott a valóságban a cél valamely tett *szükségességének* a felismerése. A marxista filozófiai szakirodalomban általánosan elterjedt az a meghatározásszerűen is használt kifejezés, hogy *a cél tudatosodott szükséglet*. Nos, való igaz, hogy a szükséglet vezet a célok megfogalmazásához, abban az esetben, ha a cél másik szükségszerű tartozéka — a szükséglet tudatosodása — jelen van. A „cél egyenlő tudatosodott szükséglet“ képletet kifejtett formában is fel lehet írni, a tudatosodást elemeire lehet bontani ily módon: *a cél tudatosodott szükséglet plusz a cél megvalósíthatóságának a tudata*. Nem elég tehát a célok megjelenéséhez a szükséglet felismerése, ezt még ki kell egészíteni azzal, hogy a tükrözött szükséglet csak a megvalósíthatóság feltételezésével válik céllá. Mivel azonban a társadalmi fejlődésben általában mindig csak olyan szükségletek jelentkeznek, amelyeket ki is lehet elégíteni, az ilyen szükségletek eszmei síkon történő megragadása általában elvezet a célok kitűzéséhez, a célhoz vezető eszközök felismeréséhez.

De hogyan történik a cél megközelítése, milyen úton jutunk el a célhoz? A célhoz vezető út — ha az általános összefüggések szintjén nézzük — bizonyos nármasságot mutat: a) a kiindulópont a *cél*, amelyet kitűz magának az ember; b) ennek eléréséhez bizonyos *eszközökre* van szüksége; c) majd az eszközök segítségével *megvalósítja* a célt. A teljes út a *cél, eszköz, megvalósult cél* szakaszait tartalmazza.

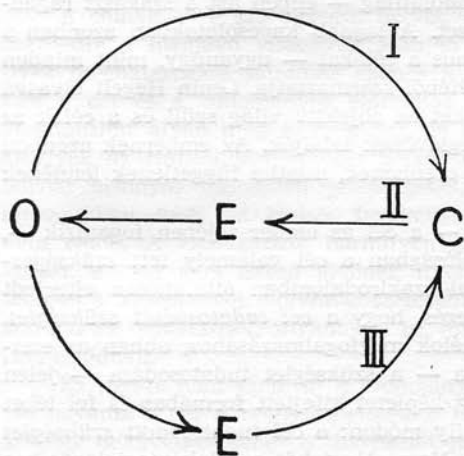
A teleológiai gondolkodásban az ókortól napjainkig — a célszerűség elvének ősatyjától, Arisztotelésztől, mondjuk Hartmannig, a teleológiai gondolkodás huszadik századi szakavatott jellemzőjéig (és bírálójáig) — a célszerűség útja szinte kivétel nélkül mindig úgy jelentkezik, mint a jelzett három elemnek további harmas *oda-vissza-oda* kombinációja. A kitűzött céltől az eszközökön keresztül a megvalósult célhoz vezető pályát tehát nem lehet egyszerű előrehaladásként felfogni, azt az utat tulajdonképpen kétszer kell megtenni.

A célszerűség e klasszikusnak is nevezhető „kétszer megtett“ útját a szemléletesség kedvéért ábrázolni is lehet. Az ilyen modell-alkotás nem újkeletű — tehát az eredetiség igényével nem léphetünk fel e tekintetben —, s ha mégis ehhez az ábrázolásmóddhoz folyamodunk, tesszük ezt azért, mert érzésünk szerint az eddig „lerajzolt“ célszerűség-út, beleértve a Hartmann-félét is, kiegészítésre szorul.

De nézzük egyelőre az Arisztotelésztől kiinduló klasszikus sémát. Az első „oda“ vezető út merőben gondolati, a felvett kiindulópontból eljutunk a megvalósítandó célnak a *képzetéhez, gondolatához*. Ez az út lényegében nem a *megvalósult célhoz* vezet, hanem a *megvalósuló* cél előrevetített, elképzelt *tükörképéhez*.

A filozófiai köztudatba átment formula szerint ezután következik a visszafelé, a kiindulóponthoz vezető szakasz, ugyanis az ember a célkitűzés után kutatni kezdi azokat az eszközöket, amelyek segítségével a megvalósítandó célt el lehet érni. Így, ha ebben a visszafelé haladásban eljut a kiinduló állapothoz — ahhoz, amelyben a célt kitűzte —, reálisnak mondható az eredeti célkitűzés. Ezután következik ismét az „oda“, vagyis ez alkalommal valóban a megvalósult cél felé irányuló tendencia, amelyben most már az eszközökön keresztül jutunk el a realizálódáshoz.

Ez ábrázolva így mutat:

Az O pont a kiinduló állapot, a C a megvalósult cél, amely az I. számú út végpontjaként csak eszmeileg, képzet vagy gondolat minőségben létezik, de mint a III. út végpontja már realizált formát ölt. Az E eszközt jelent, amely a II. úton visszafelé még nem jelentkezik reális tartalommal, csak mint a C előfeltétele mutatkozik meg, de a III. „újra oda“ úton már valóságos eszköz-mivoltában van jelen.

Kiderül, hogy a három pálya közül az első kettő, az *oda-vissza*, csak eszmeileg létezik, a harmadik a tulajdonképpeni tevékenységnek a szakasza. Következésképpen az I., a II., és III. út szorosan összefügg egymással, az első kettőnek nem lenne sok értelme a harmadik, a megvalósító szakasz nélkül. Az ábrából ugyanakkor kiderül az is, hogy az első útszakaszon még nincsenek jelen az eszközök. E séma szerint tehát *előbb létezik a cél, s csak azután az eszközök*. A II. útnak tulajdonképpen ellenőrző szerepe is van, abban az értelemben, hogy a kitűzött cél tényleg cél-e vagy csak a valóságtól elszakadt gondolat. Ha nem sikerül az eszközökön keresztül az O ponthoz jutni, akkor a III. út lehetősége is elesik, s a C-ről bebizonyosodik, hogy megvalósíthatatlan.

A séma, persze, mint minden leegyszerűsítés, csak részlegesen mutatja be a célhoz vezető utat. Az O pontot ugyanis tulajdonképpen önkényesen vettük fel, hiszen az egymásba fűződő cselekedet-sorok adják az emberi tevékenység egészét, tehát valahol el kell kezdeni egy ilyen cél felé irányuló ciklust. A valóságban az O pontot megelőzi a célok kitűzését szükségessé tevő szakasz, amiről már szóltunk.

A valóságban sokkal bonyolultabb az összefüggés azért is, mert a cél eléréséhez általában nem egyetlen eszközre van szükség, így a II. és III. úton lényegében eszközről eszközre haladunk egyszer a C-től az O felé, máskor az O-tól a C felé ilyenformán:

$$\text{II. } O \leftarrow E_n \dots E_2 \leftarrow E_1 \leftarrow C$$

$$\text{III. } O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_n \rightarrow C$$

Amikor Arisztotelész megrajzolta a kitűzött céltől az eszközökön át visszafelé vezető utat, éppen arra utalt, hogy előbb a célhoz közvetlenül kapcsolódó eszközt (E_1), majd ennek az eszköznek az előfeltételét (E_2) és így tovább kell gondolatilag keresni ahhoz, hogy a III. úton fordított sorrendben ugyanezt meg lehessen járni.

Bonyolítja a problémát az is, hogy a cél és eszköz nem határolódik el egymástól szigorúan, tehát a megvalósított cél eszközzé válik egy újabb cél felé (s vonatkozik ez a fenti $E_1, E_2 \dots E_n$ -re is), de ettől — és sok mástól — kénytelenek vagyunk eltekinteni, egyébként egyáltalán nem tudnók ábrázolni a folyamatot.

Tagadhatatlan, hogy az itt leírt oda—vissza—oda gyakran jellemzi az emberek célszerű tevékenységét. Kérdés azonban: vajon csak ez az egyetlen út lehetséges? Nincs olyan célszerűség az ember tevékenységében, amely más módon realizálódik? Véleményünk szerint *nem szükségeszerű* ez az „ingázás“. Az Arisztotelész-től elinduló célszerűség-ábrázolás *egyetemes* érvénye főleg egy pontban kérdőjelezendő meg, abban, hogy *mindig* előbb létezik-e a cél — gondolatban —, s csak ezt követően keressük a létrehozásához szükséges eszközöket.

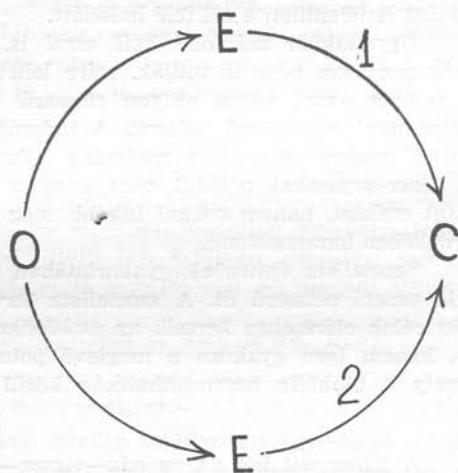
Miért ne lenne elképzelhető egy egyszerűbb út is, amely mindkét síkon — a gondolati és gyakorlati tevékenységben egyaránt — az O-tól a C felé halad? Feltehetően szükséges az, hogy előbb létezzék gondolatban a C, s hozzá keressük az eszközöket? Miért ne lehetne fordítva: előbb ismerjük meg az eszközöket, s csak azután keressük az eszközök segítségével megvalósítható célt.

Ebben az összefüggésben a séma leegyszerűsödik:

Az 1. út itt is gondolati, a 2. pedig közvetlenül valóságot átalakító jellegű. Ez a modell azonban lényegesen különbözik az előzőtől. Itt nincs három ág, tehát nincs „eszköztelen“ gondolati szakasz, amely minden előzetes megfontolás, az eszközök számbavétele nélkül könnyedén elvezet a célhoz mint gondolathoz. Ugyanakkor ez a típusú célszerű cselekvés csak egyirányú, az eszközökből fogalmazza meg a célt, s így az 1. és a 2. út irány tekintetében fedi egymást.

A cél—eszköz—megvalósult cél hármasság ebben az esetben is kimutatható, nincs tehát semmiféle alap arra, hogy a célszerűségnek ezt a formáját kizárjuk az emberi tevékenység köréből. Sőt véleményünk szerint ennek az „oda, de vissza nélkül“ tendenciának számos előnye is van az előbbi sémához viszonyítva. Itt ugyanis — legalábbis elméletileg, s abban az esetben, ha az 1. út gondolatilag adekvátan méri fel a helyzetet — ki van zárva annak a lehetősége, hogy a kitűzött célokat kénytelenek legyünk feladni. Az oda—vissza—oda út ugyanis nem mindig lehetséges, hiszen ha nem sikerül eszköztől eszközig járva visszajutni a kiindulóponthoz, akkor fel kell adnunk a célt. A „vissza nélküli“ egyszerűbb útnál ez nem történhet meg, hiszen eszközről eszközre haladva (ha helyes az eljárásunk) csakis elérhető célokhoz juthatunk.

A célszerűség e két pályája között van még egy lényegbevágó különbség. A „csak-oda“ változatnak megvan az az előnye is, hogy a valóságból indul ki. (A

másik a *valóság*hoz akar eljutni.) Az 1. út ugyanis az eszközök egymásutániségában bemutatva ez:

$$O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_n \rightarrow C$$

amelyen belül az E_1 reálisan létezik. Tehát az 1. és 2. út első állomása (E_1) megegyezik egymással, vagyis az 1. vonal gondolati jellege a meglévő feltételek *eszközjellegének* a felismerésével kezdődik.

S ezzel el is jutottunk ennek a változatnak a lényegéhez; itt az adott dolgok, jelenségek, továbbá a segítségükkel létrehozható tényezők eszköz-mivoltának a megragadására összpontosul a ráció. Vagyis köznapi nyelvre fordítva a szót: az ember azon töpreng, vajon ez, ami létezik, milyen cél elérésére alkalmas. Illetve folytatva: s az, amit így elérhetünk, milyen további újnak a létrehozására használható, és így tovább.

Nem kételkedhetünk abban, hogy a célszerűségnek ez a formája is jellemzi az emberi tevékenységet. Az ősember első munkaeszközei gyakran ebben az összefüggésben töltötték be eszköz-szerepüket, tehát előbb léteztek mint tárgyak (halcsont, fa, kő), s azután jött rá az ember arra, hogy ez a „valami“ bizonyos célok elérésére alkalmas vagy alkalmassá tehető. Egyoldalú lenne a munkafolyamat célszerűségét csak abból levezetni, hogy *előbb* megjelennek az ember adott szükségletei, ezek céllá válnak, *majd* az ember megkeresi hozzá a szükséges eszközöket. Az igazság ugyanis az, hogy általában olyan szükségletek jelennek meg, amelyek kielégítésére vagy adva vannak, vagy megteremthetők a feltételek (eszközök). Ha adva vannak, akkor a feltételek eszközként történő felhasználásának a tudatosodása is jelentheti a cél felé haladást.

Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy gyakran adva van valami, amiről még pontosan nem is tudják, mire lehet felhasználni, s az emberek sokáig törik a fejüket azon, vajon milyen célszerű összefüggésbe, milyen cél irányába lehet beleépíteni a meglévő valamit. A tudományok története számos olyau példát szolgáltat, amikor valamilyen eredmény felhasználhatóságát — célszerűségét — keresik. A lézer-sugarakat például nem annyira a céltől visszafelé haladva fedezték fel mint eszközt, hanem sokkal inkább még most is azt kutatják, milyen újabb célok érdekében hasznosítható.

Szocialista építésünk gyakorlatában sem kis jelentőségű az eszközöktől a cél felé vezető célszerű út. A szocialista tervszerűsítésben sem mindig az előre kitűzött célok eléréséhez keresik az eszközöket — ez főleg a távlati tervek sajátossága —, hanem igen gyakran a meglévő potenciál elemzéséből ered a terv-célkitűzés, amely a többféle hasznosíthatóság közül kiválasztja a legmegfelelőbbet.

A két út egysege

A jellemzett két út, az oda—vissza—oda és a csak-oda bár merőben különbözik egymástól, mégsem állítható mereven szembe: kölcsönösen feltételezik egymást. Az emberi tevékenységet hol az egyik, hol a másik jellemzi erőteljesebben, de abszolút elszigeteltség — csak az egyik típusú célszerűség a másik nélkül — nem létezik. Még csak azt sem állíthatjuk, hogy a kettő között az alacsonyabbrendűség és a magasabbrendűség viszonya áll fenn, hiszen mind a kettőnek megvan az előnye és hátránya is a másikkal szemben.

Az első tágabb lehetőséget biztosít a képzeletnek, s így olyan célok realizálásáról is meggyőzhet, amelyekre egyébként nemigen gondoltunk. Ilyenkor nincs megkötve a célkitűző alany keze, hiszen az ábrándozás hamis voltáról majd a visszafelé vezető út, az eszközkeresés amúgy is meggyőz. Ez az út ugyanakkor magában rejti a felesleges gondolati tevékenység veszélyét is, hiszen számos ráció-

nekifeszüléssel született cél megvalósíthatatlanságára csak később döbbenünk rá, amikor esetleg csak a bizonyos E_n hiányzik, de amelyről bebizonyosodik, hogy nem is létezhetik.

Ezzel szemben a második útnak — mint jeleztük — előnye, de hátránya is, hogy a realitás talaján áll; ez jórészt kizárja a fölösleges képzelgést, de részben gátak közé tereli a képzelőerőt. A cél értékei tekintetében azonban a lényeg nyilván nem az, hogy valaki ezen vagy azon az úton jut el a megvalósításhoz, hanem a realizált cél immanens tulajdonságai. Nagyon alkothat az a szobrász, aki művészi elképzeléséhez keresi a megfelelő követ, de az is, aki egy különleges márványtömbből ihletődik, s azt formálja meg, amit a kő „diktál“ neki. Mi csupán azt kívántuk hangsúlyozni, hogy ez az utóbbi célszerűség is létezik. Ne tagadjuk meg tehát a gyökerek különleges formájából inspirálódó művész tevékenységében a célirányosságot akkor, amikor csak néhány kiigazítással teszi az eszközt céllá, a gyökereket műalkotássá; biztassuk a kutatót arra, hogy az elért eredményt addig még ismeretlen célok elérésére használja fel. Ez az egyszerű mondanivaló is kikerekedik a célszerűség két útjára vonatkozó filozófiai elmékedésből.

S ennek a tudatosítására — úgy gondoljuk — szükség van. Ugyanis a *valamivé alakító*, tehát a célhoz eszközt kereső finalitás és a *valami alakíthatósága*, tehát az eszköz-köz-lényegének feltárására épülő célszerűség — sajnos — nem egyenrangú félként került bele a célszerűséget elemző szakirodalomba. Az Arisztotelész taposta úton a mester mély lábnyomait a legtöbben vakon követték. A mester pedig csak a célhoz keresendő eszközök formájában képzelte el a célszerűséget.

A jelzett két út kölcsönös kapcsolatát abban is megtaláljuk, hogy az „eszközről eszközre a cél felé“ irányuló pálya gyakran összefonódik a „célhoz eszközt kereső“ iránnyal. A teljes „képlet“ ilyenkor így fest:

$$O \rightarrow E_1 \rightarrow E_2 \dots E_{n-1} \leftarrow E_n \leftarrow C$$

Vagyis ez esetben az O-tól kiindulva eszköztől eszközre haladva megyünk előre, persze csak gondolatban; egyelőre csak azt latolgatjuk, miből mi következhet, majd egy adott ponton a „klasszikus“ célszerűségbe csaphat át a kibontakozás: amikor a tudati analízisben eljutottunk egy olyan E-hez, amelyből távolabbi perspektívák nyílnak, akkor kitzúzható a végpont mint cél, s onnan visszafelé következtetünk eszköztől eszközre. Egészen addig, amíg a képletben kipontozott területen a két út találkozik.

Ennek a képletnek természetesen más változata is van, a két irány helyet cserélhet egymással ily módon:

$$O \leftarrow E_1 \leftarrow E_2 \dots E_{n-1} \rightarrow E_n \rightarrow C$$

A lényeg viszont az, hogy a két irány mindig *találkozzék* egymással. Csak így lehet reális a célkitűzés, csak ennek alapján térhetünk át a következő fázisra, a gyakorlati megvalósításra, amely csakis egyirányú lehet az O-tól a C felé.

A szocialista építés gyakorlatától látszólag távolabb eső elméleti kérdést fessegettünk. Pedig a valóságban ez a filozófiai probléma társadalomalakító tevékenységünk egyik fontos vetülete.

A pártunk irányította valóságformálás célszerűségének legfőbb megnyilvánulása a társadalmi élet minden területén érvényesített *tervszerűség*. Mindenütt, ahol filozófiai értelemben használtuk a *cél* fogalmát, helyettesítsük be a *tervcélkitűzés* kifejezést, a célhoz szükséges *eszköz* ugyancsak filozófiai tartalmú fogalmát cseréljük fel a *tervfeladatok megvalósításához szükséges feltételek* kifejezéssel, s ezzel az itt elemzett célhoz vezető utak valóságközelbe kerülnek, a szocialista építés gyakorlatának egyik oldalaként jelentkeznek.

ELŐREJELZÉS — FOGALMAK ÉS KONKRÉTUMOK

A marxizmus kezdettől a jövő tudományaként jelent meg a haladó gondolkodás történetében: lehetővé tette, hogy az alapvető meghatározottság tanulmányozása alapján feltárjuk a társadalom szükségszerű fejlődési irányát.

Hogy e megállapítás ne maradjon csupán kijelentő jellegű, utalnunk kellene az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapjaira, a társadalmi determináltság sajátosságaira, úgy, ahogyan az Marxnál, nem pedig a Marx-vulgárizálóknál vagy marxizmus-torzítóknál jelentkezik. Ez azonban — bár közvetlen kapcsolatban van a társadalomtudományokon belül önállóodni készülő tudományos előrelátással — túlnőne e cikk keretein. Ez alkalommal csak a társadalmi előrelátás néhány fogalmára kívánunk utalni, és ismertetni szeretnők a hazai prognosztika két konkrét próbálkozását.

Az előrejelzés nehézségei összefüggnek mindenekelőtt a jövő bonyolult jellegével, továbbá az előrejelzés eszközeinek elégtelenségével, a jövővel szemben tanúsított részleges érdektelenséggel, ami részben megmagyarázható azzal a stabilitáslátszattal, amely nem is olyan rég még felmentett az alól a kötelezettség alól, hogy konkrétabban igyekezzünk feltárni a jövőt; s végül a nehézségeket csak növeli az előrejelzés területén jelentkező etimológiai-szemantikai káosz, amely elég sok fejtörést okoz.

Ez utóbbira utalva hadd soroljunk fel az előrejelzésre vonatkozó gazdag irodalomban gyakran szinonimaként használt néhány fogalmat: *előrelátás*, *prognózis*, *előrejelzés*, *prognosztika*, *feltevés*, *tervezés*, *prospektálás*, *programálás*, *perspektíva*, *előrevetítés*. Ebből is kitűnik, mennyire szükséges a mai marxista előrelátó episztemológia alapján történő magyarázat, milyen jelentős a társadalmi fejlődés területén kibontakozó előrelátás-tudomány fogalmiságának marxista módszertani alapokra helyezése.

Anélkül, hogy mindegyik itt jelzett fogalomra kitérnénk, hadd elemezzünk néhányat: mi a tartalmuk. Úgy véljük, az *előrelátás*, *prognózis*, *prognosztika*, *előrejelzés*, amelyet gyakran rokon értelemben használnak, különbözik a *projektálás*, *programálás*, *tervezés* fogalmától. Így például míg a *prognosztika* feltételezi a mennyiségi paraméterek alapján történő számítás nyomán megfogalmazott előrelátást, s lehetővé teszi a jövőbeli objektív helyzet mennyiségi jellemzését, addig az *előrejelzés* sokkal inkább minőségi jellemzés. Mindkettő a *prognózis* tágabb fogalomkörébe utalható, amely mind a mennyiségi, mind pedig a minőségi jellegzetességek előre-ismeretében valamelyes bizonyosságra alapozhat. Persze, ezt a bizonyosságot korlátozza az idő-tényező. A tudományos előrelátás általában feltételezi a jövő lehetséges és valószínű tendenciáinak intuitív vagy racionális ismeretét, ami a gondolkodás azon lehetőségére épül, hogy túl tudja haladni a jelen valóság szintjét. Az előrelátás a tervezéshez, programáláshoz és előrevetítéshez viszonyítva *passzívabb*, abban az értelemben, hogy nem kapcsolódik valamilyen konkrét megoldáshoz, nem vonja maga után a jövőre ható tevékeny közbelépést. Az előrelátás

természetesen csak viszonylagosan — csak a tervhez, a programáláshoz, előrevetítéshez viszonyítva passzív. A társadalmi előrelátás azonban visszahat magára a társadalomra.

A társadalmi előrelátás számos lehetőséget tartogat: így például a minimális, maximális, optimális vagy valószínű alternatívák felé történő szabad orientálódást. Az alternatíva megválasztása azonban számos determináltságtól függ, és mindenkor kapcsolatban áll a társadalmi felelősséggel is, amelynek állandó tudata nélkül többet érthet, mint amennyit használ.

A szocializmusban az előrelátás főleg a terveket előkészítő tanulmányozások szakaszában szükséges, de nélkülözhetetlen a terv tudományos alátámasztásának tökéletesítésében is. Az előrelátás persze önmagában is érdeklődésre tarthat számot, hiszen lepergetheti előttünk a jövő filmjét; ha azonban nem a terv előkészítését szolgálja, megmarad kontemplatív játszadozásnak. Az előrelátás és a terv közé ékelődnek be az előrevetítés és programálás szakaszai. Előrelátás nélkül a programálás és a tervszerűsítés mélyen szubjektivistá és voluntarista elemeket tartalmazhat, amelyek hátrányosan befolyásolhatják a tervezés hatékonyságát.

A társadalmi előrelátás, amely számos tudományos-műszaki, társadalmi, gazdasági, politikai, katonapolitikai és ürgeológiai jellegű kutatást ölel fel, szembevetően különbözik a természeti jelenségek előrelátásától (a meteorológiai jellegűektől vagy például a napfogyatkozások, a vulkáni tevékenység előrelátásától), valamint pusztán a műszaki természetűtől (például valamilyen új gép működési módja).

A különbségek a társadalmi jelenségek lényeges vonásaiból fakadnak, abból, hogy a kutatás tárgya — az emberi társadalom — nem semleges és passzív tárgy, hanem tudattal és akarattal rendelkezik. Az a tény, hogy magának a társadalomtudományi vizsgálódás tárgyának tudata van, lehetővé teszi a társadalmi jelenségek irányíthatóságát az előrelátás és a reflexív előrejelzés alapján. Vegyünk egy egyszerű példát: a szociológusok a kutatások alapján megfogalmazznak egy előrelátást *A* társadalmi csoport viselkedésére vonatkozóan. Az előrelátásnak két hatása lehetséges: 1. az *A* csoport tagjai nem ismerik vagy nem veszik figyelembe az előrelátást, és az beteljesül; 2. az *A* csoport tagjait tájékoztatják az előrelátásról, s ha ezt a maguk számára kedvezőtlennek tartják, azon igyekeznek, hogy az előrelátás ne teljesedjék be.

A vizsgált társadalmi objektum lehetséges reakciója, hatása az előrejelzett eredményre természetesen igen sokféle lehet, de ez az egyszerű példa is világosan megmutatja a társadalomtudományokban mutatkozó sajátosságokat a természettudományokkal szemben, ahol a vizsgált tárgy nem képes tudatosan és akaratanak megfelelően befolyásolni a rá vonatkozó előrelátást. (Lásd ennek a problémának a különböző vonatkozásait: Adolf Grünbaum: *Historical Determinism. Social Activism and Predictions in The Social Science. British Journal of the Philosophy of Science* VII. 1965; Robert Merton: *Social Theory and Social Structure. The Free Press Glencoe*; Roger Buch: *Reflexive Predictions. Philosophy of Science* IV. 1965; Tiberiu Schatteles: *Jocuri strategice și analiza economică. București, 1959*; Georg Klaus: *Cibernetica și societatea. București, 1966.*)

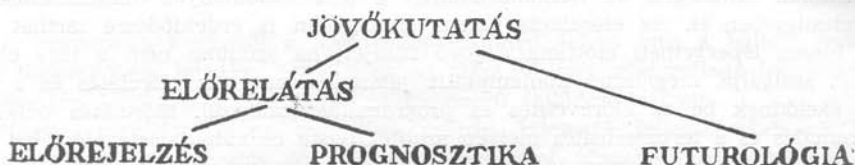
A definíciók és kategorizálási kérdések sokféleségére utalva — Pierra Piganiol, George Tavis, Schmidt Ádám, Páris György kutatásai nyomán — beiktatunk néhány további megállapítást a jövőkutatás terminológiai problémáiról. S megjegyezzük, hogy a jövőkutatás egyelőre még elég nehezen határozza meg — önmagát. Amit nem hibájaként felróni, hanem erényeként méltatni volna helyesebb.

Immár közismert idegen szóval egyesek az előrejelzést futurológiának is nevezik. A *futurológia* célja a fejlődés irányának — konkrétumaiban való — tisztá-

zása, annak a megkülönböztetésével, aminek a bekövetkezése már elkerülhetetlen, attól, amire még hatni lehet. Ez az óvatos célmeghatározás láthatóan védekezik a futurologia használatával szemben megnyilvánuló ellenszenvtől, amelyet — úgy mond — az indokol, hogy „előre gyártott jövőt sugall, amelyben úgy olvasunk, mint a mágusok“.

A jövőkutatást a futurologiánál általában szélesebb körű fogalomnak ismerik el; ezek szerint a futurologia csupán egyik ága a jövőkutatásnak.

A jövőkutatás, előrelátás, előrejelzés, prognosztika és futurologia fölé- és alárendeltségi viszonyait a következő vázlattal szokták ábrázolni:

Néhány szót az *utópia*, a *prognózis* és a *tervezés* különbségeiről.

Az utópia a realitás igénye nélkül ábrázolja a jövőt, a prognózis viszont a realitás igényével. S miben különbözik a prognózis a tervezéstől? Abban, hogy a terv a prognózistól eltérően tartalmazza az ábrázolt jövő megvalósításának a módszereit és a stratégiáját is.

Tervezésen tulajdonképpen rendszerint távlati tervezést értenek, s ezen belül három szakaszt különböztetnek meg: a normatívot, a stratégiai és az operacionálisat (műveletit). A normatív terv a politikai célokat konkretizálja és meghatározza az opciókat is. A stratégiai terv a már kiválasztott opciók szerint határozza meg azt, ami ténylegesen megvalósítható. A műveleti terv pedig megállapítja a *hogyan* és a *mikor* pontos menetrendjét.

A társadalmi jelenségek számára — előrelátáson és reflexív előrejelzésen alapuló irányíthatóságukból következően — a jelenlegi körülmények között elsőrendű jelentőségűvé válik az informálás színvonalának technológiája, s az, ahogyan az információkat a társadalmi fejlődés stratégiáinak megválasztásában felhasználják.

A tájékoztatás magas szintje természetesen pozitív szerepet játszik a gazdasági, tudományos, műszaki fejlődésben. Ezért is született meg az a gondolat, hogy hozzanak létre egy előrelátási „adatbankot“ (például Nyugat-Európában). De az információk manipulációja ugyanakkor sok veszélyt is magában rejt.

Való igaz, hogy „minden adminisztráció az adatok kiválasztására és feldolgozására épül“ (Mircea Malița); igaz az is, hogy az adatok feldolgozása, a számítógépek alkalmazása a közigazgatásban bármely elidegenedett társadalmi rendszerben elvezethet a közvélemény „pórázon vezetéséhez“ a publicitás felhasználásával (ez a jelenség nyilvánul meg különösképpen az Amerikai Egyesült Államokban); potenciálisan elvezethet az ún. „hét nagy veszély“-hez (lásd: I. Iacob: *A számítógépek hét veszélye. New Society*, 1969. december 11). E veszélyek közül az első: az információ erejével, az információban rejlő hatalommal való visszaélés, amely a magánéletet és az államok közötti kapcsolatokat egyaránt veszélyezteti. A ma még csak potenciális, de a jövőben reálissá válható perspektíva alapján felrémlik a negatív utópiák lázálma, megvalósulásának lehetősége: a teljes manipuláltság, a számítógépek harca, adatbankrablások.

Bizonyos fajta előrejelzések e veszélyének az „előrejelzése“ elvezetett annak a szükségletnek a megfogalmazásához, hogy hozzanak létre megfelelő jogi keretet, amely szabályozza az „adatbankok“ felhasználását, továbbá ahhoz az óhajhoz, hogy

maguk a számítógépek dolgozzák ki az informatika kódexét (Charles Boch, *Le Monde*, 1969. november 4). Hamisítatlan előrelátás azonban csak a szocializmusban lehetséges, mégpedig ctt is csak olyan körülmények között, amikor a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok résztvevői „racionálisak és ismerik egymás stratégiáját s ezek következményeit“ (T. Schatteles i.m. 88).

*

Hazánkban a társadalmi előrelátáshoz kapcsolódó kutatások szerves részei azoknak a tanulmányoknak, amelyek a terveket készítik elő.

A szabadság mint a felismert szükségszerűség megköveteli a szocialista és kommunista társadalomtól azt, hogy tudatosan programozza a feladatokat, a megelőző lépcsőfokok alapján előrelássa és előrevetítse a jövő társadalmának gazdasági, politikai, társadalmi, szellemi, erkölcsi szerkezetét. A programozás feltételezi azt, hogy *szigorúan realista módon* „felleltározzuk“ és tudományosan elemezzük a fejlődésben elért szakaszokat. Ehhez a „leltározáshoz“ viszont változatos statisztikai, matematikai, ökonometriai, szociometriai, szociológiai módszerekre van szükség, amelyeknek az alkalmazását most gondoljuk át, most kísérletezzük ki. Az adatokból következtetni lehet a szükséges és lehetséges feladatokra, amelyeknek teljesítésével irányítani lehet társadalmunkat a humanitárius társadalommodell felé, ennek lényegesebb vonásait megtalálva az emberiség haladó gondolkodásának egész történetében.

Szocialista társadalmunk vezetése új vonásokkal gazdagodik, az irányító tevékenység hatékonyságának állandó növekedése pedig megköveteli, hogy az *összes* társadalomtudományok a maguk egészében a társadalmi élet *minden* területét tanulmányozzák. Véleményünk szerint különösképpen szükség van arra, hogy társadalmi szerkezetünk minden területén további konkrét szociológiai „mélyfúrásokat“ végezzenek s elemezzék a kapott adatokat; gazdasági mechanizmusunknak szüksége van a politikai jelenségeknek és azok „működésének“ további folyamatos, szociológiai vizsgálatára, a tudományok ismétlődő szociológiai analizisére (tudománypszociológia), fontos továbbá a család, az emberközi kapcsolatok, a szabad idő kis léptékű, de nagy igényű szociológiai feltérképezése az abszolút hitelesség koordinátaiban. Mindezekre társadalmunk őszinte önismerete végett van szükség; csakis ezek teszik lehetővé, hogy sokrétű társadalmi valóságunkat ne csak statisztikailag, hanem szociológiailag is megismerjük.

Társadalmunk jövő struktúrájának és fizionómiájának előrevetítése megköveteli minden emberi tevékenység vizsgálatát, továbbá azt, hogy pontosabban ismerjük azokat az elvet és módszereket, amelyek szerint az elkövetkezendő gazdasági, politikai, tudományos, műszaki, társadalmi, szellemi, erkölcsi, biológiai struktúránk, életkörünyezetünk alakul. Ismerni és széles körben alkalmazni kell ugyanakkor az előrelátás korszerű módszereit és eljárásait, tökéletesíteni kell őket és újakat létrehozni. Világszinten jelenleg több mint száz módszert és eljárást ismernek a társadalmi előrelátás különböző oldalával kapcsolatosan, többet ezek közül hazánkban is alkalmaznak, különösen a gazdasági vezetésben.

*

Az alkalmazott nem matematikai módszerek közül megemlíthetjük az ún. „Delphi-metódust“ és a „brainstorming“-ot (ötletroham), amelyek több, tisztán technicista eljárástól eltérően számos diszciplína — szociológia, pszichológia — jellegzetes módszereit használják fel. Románia Szocialista Köztársaság Akadémiáján a Gazdasági Kutatóintézet védnöksége alatt kísérleteket végeztek az „ötletroham-

mal“ a Danubiana üzemben, a bukaresti dohánygyárban, a Román Vegyiművekben. A bútoriparban a „Delphi-technikát“ próbálták ki.

A Delphi-módszer lényegét a következőkben foglalják össze: a szakemberek kiválasztott csoportjának tagjai egymástól teljesen függetlenül, de megadott témakörön befűl fölfektetnek egy-egy jegyzéket, ezekben felsorolják azokat a fejleményeket, amelyek bekövetkeztét egy adott időhatáron belül valószínűnek tartják. Ezek egyeztetése után minden megkérdezett véleményt nyilvánít arról, hogy a felsorolt fejlemények bekövetkezése mikorra várható. A kapott eredmények statisztikai feldolgozása után kialakul a jövőndő fejleményeknek egy olyan képe, amely az eredetileg egymástól függetlenül dolgozó szakemberek „közös nevezőre hozott“, „átlag“-véleményét tükrözi: „Az összehozott válaszok logikája“ rendszerint olyasmikre utal, amelyekre a résztvevők különben — egyenként — talán nem is gondoltak volna.

A „Delphi-módszer“ bútoripari alkalmazásának célja: feltárni és követni az elkövetkezendő három évtized tendenciáit a bútoripari termelésben és alkotásban. A kutatás, amely felmérte a bútoripar lehetőségeit 2000-ig, ún. diszciplínaközi jellegű volt, 21 különböző szakember véleményét kérték ki, a bútoripari tervezőket, közgazdászokat, kutatókat s azokat, akik a termelést, a kereskedelmet, a reklámot irányítják.

Az előrelátás számos kérdésben igen érdekes eredményekre vezetett. Ilyen kérdések: a belső és külső piac felmérése, az elkövetkező évtizedek bútorának esztétikája és funkcionalitása, minősége, a felhasznált nyersanyag, a termelés technológiája, a szakemberek felkészítése, a bútoreladás.

Remélhető, hogy az előrevetítő módszer hatékonysága elvezet e módszer állandó felhasználásához és kiterjesztéséhez.

Érdekes eredményekhez vezetett a Danubiana üzemben folytatott kutatás is; tárgya: a gumihulladék hasznosítása és ennek módjai. Sok érdekes gondolatot fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban, amelyek közül néhányat a gyakorlatban is alkalmaztak. Ennek eredményeként körülbelül évi 172 tonna hulladékot értékesítettek, ami az üzem árutermelésében évi 1 200 00 lej értéket jelent (*Conducerea științifică a întreprinderii*. București, 1970).

Az „ötletroham“ alkalmazásakor a bukaresti dohánygyárban a cél az volt, hogy megtalálják, milyen módon lehet megszüntetni a Carpați, Snagov, Litoral cigaretták készítésében azokat a hibákat, amelyek a szűrőnek a cigarettához való illesztésekor jelentkezték. Később a vizsgálódás kiterjedt a cigaretták csomagolásának változatosabbá tételére is.

Az eredmények itt is jelentősek voltak, éppen ezért helyes lenne a módszert szélesebb körben hasznosítani, mindazokon a területeken, ahol az intuitív gondolkodás — a szakmában és az életben szerzett tapasztalatokra épülve — konkrétan hozzájárulhat a fejlődéshez.

*

Bonyolult az előrelátó irányítás tudománya, amely szervesen kapcsolódik az előrelátás tudományához. A mi értelmezésünkben a tudományos előrelátás a társadalmi előrelátás törvényeinek és módszereinek a tudománya: lehetővé teszi a különböző szaktudományokban művelt előrelátások szintézisét azzal a céllal, hogy a társadalmat fejlődésben, a marxista metodológia általános szempontjai alapján, a maga egészében, konkrét távlataiban tanulmányozhassuk.

A néhány évvel ezelőtti helyzettel szemben, amikor a jövőt csak a tudósok kis és elszigetelt csoportja vizsgálta, s az eredmény személyes vélemény volt, most és a jövőben a társadalmi előrelátás kérdését egyre inkább „csoportoknak“, komplex

részlegeknek kell kutatniuk, ami megkövetelte a társadalmi előrelátás intézményesítését. A Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája valóban alkalmas fórum a távlati társadalmi előrelátás kidolgozására. Mindez természetesen továbbra is megköveteli, hogy részt vegyünk abban a nemzetközi dialógusban, amely mind élenkebben vitatja az emberiség jövőjét.

A tudományos előrelátás megalapozása természetesen élesen felveti az e területen dolgozó szakemberek képzésének és továbbképzésének a kérdését is. Ez a tudomány még igen fiatal, most alakul, oktatásunk egyetlen területén sem folyik megfelelő képzés. Egyetérthetünk azzal, hogy valóban hasznos volna, ha szakkurzusokat szerveznének a társadalmi előrelátás témakörében mind a szociológiai, filozófiai, politikai gazdaságtani, mind a matematikai, építészeti és automatikai karokon — az utolsó tanulmányi évben. Ugyancsak hasznos lehetne a középiskolaiak XI. osztályában az előrelátással foglalkozó körök megteremtése hozzáértő szakemberek vezetésével, ami lehetővé tenné, hogy kiválogassuk a probléma iránt érdeklődő fiatalokat. Ez fejlesztené az ifjúságban a felelősséget hazánk jövője iránt.

Hasznos lenne ugyanakkor az is, ha vitákat rendeznének, kiadványokat jelentetnének meg, a rádió és a televízió adásaiban foglalkoznának e témakörrel, hogy hatékonyabban mozgósítsák a közvéleményt és az alkotó energiát az elkövetkezendőkre, s ugyanakkor a jövő civilizációja szellemében történő erős nevelő hatása is volna mindennek.

*

A matematika nyelve egyre szélesebb körben elterjed minden tudományágban, és általában a társadalmi szaktudományokban is. Ez kétségtelenül pozitív jelenség. A társadalomtudományok vonatkozásában két szempontból üdvös: egyrészt azért, mert ez értékes útmutatóul szolgál, s anélkül, hogy közvetlen megoldásokat nyújtana a társadalomtudományoknak, mégis meghonosítja a gondolkodás fegyelmezettségét a szociológiában, másrészt azért, mert lehetővé teszi a szocialista társadalom jövőbeli bonyolult szerkezetének jobb megértését azzal, hogy kidolgozzák a társadalmi folyamatok előrelátásának a módszereit. Az ilyen módszerek kiformalásában a főszerepet a valószínűségszámítás és a stratégiai játékok matematikai elmélete fogja játszani. A társadalomtudományok ún. matematizálása hazánkban és világszinten egyelőre még csak a kezdet kezdetén tart. Csupán a gazdaságtudománynak van valamelyes előnye, valamint a nemzetközi politika tudományának, ahol a valószínűségszámítás, a stratégiai játékok elmélete és a jövő modelljeinek kidolgozása széles körben elterjedt (bár a nemzetközi politika viszonylatában kevesebbet publikálnak).

A társadalomtudományok „matematizálása” tekintetében nekünk, a társadalomtudományok területén dolgozó kutatóknak le kell győznünk egyfelől a *technicista* tendenciákat, másfelől saját *technofóbiánkat*, amelynek jelei már megfigyelhetők.

Tudatában vagyunk annak, hogy a tudományok minden területe meg fogja követelni a számítási algoritmusok gyors fejlődését. De azt a megállapítást, amely szerint 10—15 év múlva a matematikusok száma „ugyanolyan jelentős mutatószám lesz valamely ország civilizációs színvonala tekintetében, mint az acéltermelés vagy az egy főre jutó villamosenergia”, talán ki lehetne egészíteni azzal, hogy nemcsak a matematikusok, hanem a szociológusok száma is a fejlettség egyik mutatója lesz. A matematika szerepének abszolutizálása a társadalomtudományokban könnyen elvezethet a matematika fetiszizálásához a társadalom fejlődésében.

JÖVŐKUTATÓK A MÚLT SZÁZADBAN

A jövőbelátás vágya és a „jövendőölő tevékenység“ legalább olyan régi, mint az emberiségnek az az óhaja, hogy megmagyarázza önmaga létének értelmét vagy gyógyító irt leljen a testét mardosó fájdalmakra. Természetesen nem állítjuk Thalészt vagy Anaximandroszt a haruspexekkel vagy a delphoi-i jósdával egy sorba, bár valószínűleg a profétészeknek nem az volt az egyedüli feladatuk, hogy hexameterbe szedjék a phytiai szavait, hanem ezt megelőzően „ankétokat“ is folytattak koruk államférfiainak, „politológusainak“, hadvezéreinek, filozófusainak körében, tudva, hogy jóslataik aktívan visszahatnak majd a társadalmi cselekvésre, akár új törvényhozás meghonosításáról, akár háborúról vagy békéről van szó. (Mind-en bizonynal ezért is nevezi Olaf Helmer és Theodore Gordon „Delphi-módszerek“ az egy szakértő csoporton belül végzett jövőkutató ankétot.)

Bizonyos fokú tudományosságot sem lehet a régi idők jóslataitól megtagadni. Ha a gyógyfüvekkel és ezer esztendő s tapasztalattal gyógyító memphiszi Imhotepet némi joggal Pasteur vagy Sir Fleming távoli előfutárának nevezhetjük, akkor a majákról is elmondhatjuk, hogy ők viszont talán még távolibb, de egyenesági felmenői a mai amerikai „gondolkodó gyáraknak“. A maják ugyanis, akik valahol a mai Honduras, majd a Yucatán-félsziget területén éltek, már évezredekkel ezelőtt matematikai „valószínűségsszámítással“ próbálták megtervezni a jövőt.

A majáknál „jóslás szempontjából a legfontosabb időegység a katun. Egy katun = 20 tun; egy tun = háromszázhatvan nap... Így alakult ki a tizenhárom katunból (megközelítőleg kétszázhatvan évből) álló időegység, amely alatt a történelem megismétli önmagát... A papok ezért fő feladatuknak a múlt megfigyelését tartották, és a jövőt ennek megfelelően tervezték... Az időnek a múltba való visszaszámításakor... négyszázmillió évre nyúltak vissza...“ — írja Dömötör Tekla (*Mitológiai ábécé*. Budapest, 1970).

Az utópia és a jövő tudományos előrejelzése között könnyű pontos határvonalat húzni. A XVI—XVIII. század nagy utópistái: Thomas More, Campanella, Francis Bacon némi joggal talán megemlíthetők a prospektív kutatás „ősei“ között. Jules Verne-re, Edward Bellamyra, Jókaira, H. G. Wellsre vagy Aldous Huxley-ra a science-fiction is igényt tart mint előfutáira. Senki sem vitatja el őket ettől az irodalmi műfajtól. Mégis van némi közülük a prospektív előrejelzéshez is. Amennyiben prospektív kutatáson, előrejelzésen a felhalmozott tapasztalatok általánosítását és értelmezését értjük, az elmúlt 100—120 évben nálunk is többen megkísérelték felvázolni a fejlődés előrelátható perspektíváit, az emberiség és a szűkebb értelemben vett hazai társadalom sorsának várható alakulását.

A prospektív társadalomkutatásnak ma sincsenek tökéletesen kialakult, maradéktalanul megbízható tudományos módszerei. A régiek kizárólag intuitív alapon, szabadon ívelő fantáziával, mindenféle műszaki segédeszköz nélkül próbáltak a jövőbe tekinteni. Az egyetlen alap, amire támaszkodhattak, társadalmi valóságuk többé-kevésbé alapos ismerete volt; vagyis analógia, történelmi párhuzamba állítás

révén próbáltak prognózist készíteni a politikai és társadalmi fejlődés várható irányairól.

Kétségtelenül intuitív alapon születnek a legkönnyebben tévkövetkeztetések, mert fokozottabban érvényesülhet a szubjektivizmus, az elfogultság, a társadalmi vagy politikai rövidlátás. Erről az eljárásról azonban a futurológusok ma sem mondtak le. Fantázia nélkül nincs jövőbenező tudomány.

A régi prognózisokból talán elsősorban a kiindulópont, a kor társadalomszemlélete és -bírálata a leglényegesebb, az, amiből analógia alapján a fejlődésre következtettek. Vajon hittek-e elődeink ezekben a prognózisokban? Erre vonatkozólag, sajnos, éppannyira nem állnak adatok rendelkezésünkre, mint ahogy tudomásunk szerint ma sem mérték még fel, hányan hisznek például a jelenlegi futurológiai előrejelzésekben.

A következőkben néhány honi szemelvényt mutatunk be — a mai helyesírást követve — bő ötven esztendő (1847—1900) főleg társadalmi vonatkozású, kis részben a műszaki haladással foglalkozó prognózisaiból, jelezve, hogy a terjedelem csak pillanatfelvétel exponálását teszi lehetővé.

Polgári rend — békés eszközökkel?

Általában megállapíthatjuk, hogy az eseményekkel terhes, nagy változásokat ígérő korszakok küszöbén a prognózisok derűlátók, bizakodók; a megvalósulás s különösen a rohamosnak érzett fejlődés időszakában viszont szkeptikusak, félelemtől terhesek, pesszimisták.

1847-ben senki sem kételkedett már abban, hogy Erdély nagy változások küszöbén áll. A törvényhatóságok lázasan vitatkoznak az úrberről, Párizsból és Lipcséből egyes közéleti férfiak címére forradalmi tanokat hirdető könyveket kézbesít a posta (George Bariþiuról tudjuk, hogy kénytelen volt egy ilyen könyvet a rendőrfőnöknek beszoigáltatni), a tiltott könyvek Bécsből érkező jegyzékén Rousseau és Voltaire, Feuerbach és Heine neve mellett először jelenik meg Marx neve. A kolozsvári közvélemény egyik irányítója Méhes Sámuelnek, a matematika és fizika professzorának, a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának lapja, a reform-eszmékért küzdő *Erdélyi Híradó*. A cenzúra érezhetően megenyhült: „...oly dolgokról beszélhetni ma minden megnemértés és más gonoszabbféle aggodalom nélkül, melyeknek terjesztéséért... kevés idővel ezelőtt honárulással vádolták szél-tiben az ember fiát...“

A lap 1847. január 3-i számának újévi köszöntőjét mégis hangsúlyosan konzervatív jókívánság vezeti be: „Adjon isten minden jót, mindent, ami régen volt!“ A lap olvasói e szólásmondást tréfának foghatták fel, a szerkesztő részéről azonban politikum volt: a hátát akarta biztosítani, hogy előre annál szabadabban vagdal kozhasson: „Midőn lapunk homlokán az újuló év üdvözlését ez ismeretes tréfás sorokkal kezdjük, sokan azt hihetnék: azért halmozánk kevés szavakba annyi iróniát, hogy a jövőndő felé fordult keblünk érzelminek annál szabadabb folyást engedjünk. Nem; mi a mondottakat a szavak egyenes értelmében kívánjuk vétetni; mi a múltat tagadni, a jelent imádni s a jövőt megcsalni egyiránt terhes véteteknek tartjuk.“

Ez a megfogalmazás körülbelül annak felel meg, amit a kor „fontolva haladásnak“ nevezett. A következő prognózis azonban már sokkal határozottabb: „Bizonyosan történetünkben nem mutatkozik év, mely a közel jövőndőnek nem csíráival, de már leszakításra váró gyümölcseivel oly gazdagon virradt honunkra, mint a jelen; s ez ünnepélyes pillanatban, e jogos remények közepette, kevés szavak

legyenek tolmácsi azon érzelmeknek..., hogy az 1847-ik évtől számlálja a hálás ivadék számtalan polgártársaink sorsa jobbrafordulásának, a közteherviselésnek s törvényhatósági rendszerünk szilárdulásának hajnalló korszakát.“

Jobbraforduló sors, közteherviselés — polgári demokratikus rendszert jelent, melynek a prognózis szerint még abban az 1847. esztendőben meg kellett volna valósulnia. Hogy mit értett a lap a törvényhatósági rendszer megszilárdulásán, azt *Nemzeti Társalkodó* című rovatából tudjuk meg. Véget kell vetni — követeli itt — a korrupt és hatalmaskodó tisztségviselők üzelmeinek, az olyan szolgabíráé-
nak például, aki „...a parasztokat... maga számára kukorica szedni és pityóka ásní hajtáná s a scontroba mégis megyei napszámokat írna“, vagy aki az elfogott tolvajokat, rablókat „csupa emberi szeretetből, nem akarván bűnösnek elvesztését, hanem megtérését... suttomban eleresztené, tudván ismét azt, hogy jótét helyébe jót várhatni...“

Békés vagy forradalmi fejlődésre számítottak 1847 januárjában Kolozsvárt? Egyesek minden bizonnyal előre látták, hogy rövidesen forradalom rázza meg Európát, bár ezt a véleményüket még óvatosan kellett megfogalmazniuk: „Mi a Jefolyt évet valamennyi eddiginél fontosabbnak... örvendeztetőbbnek is tekintjük — olvassuk az *Erdélyi Híradó* január 7-i számában —, nem a termett gyümölcsökre, az elhintett magvakra nézve... De hát nem más év kell-e a szántóvetőnek, hogy gabonáját föld alá hintse? Nem más, hogy azt learathassa?... Várhatni-e egy pár rövid évtől olyas dolgokat, mikre tizedekig szokta előkészíteni a népeket az idő?... Erőszak, rombolás, revolutio szokott csak perc alatt nagyokat végbevinni, s az is csak úgy és akkor, ha hosszas előkészülete az elméknek, huzamos küzdése, beháborgása az ébredő és jogkövetelő népszellemnek ment előre útkészítő gyanánt...“

Csiszolt tollra valló, óvatosan-merész fogalmazás. A továbbiakban azt kell csak kimutatnia, elő vannak-e már „az elmék“ csakugyan készítve a forradalomra, és ezt meg is teszi: „...oly elvek mentek már, hála istennek, át csaknem a köznépéletbe, oly eszmék gyökereztek meg a sokaság nagy részének szívében“, melyekért még kis idővel ezelőtt anatómát mondtak volna ki.

Vajköpülő-mozdony és a Niagara

Szabad óráikban a polgári demokratikus forradalom előkészítőit az erkölcsök romlása és — a műszaki haladás is foglalkoztatta. Ami az erkölcsöket illeti, azok, úgy látszik, időtlen idők óta folyton romlanak... „A napokban egy jó emberemmel a világ folyásáról conversálék... — tudósít a lap egyik munkatársa. — Roszszabbak a mostani idők, mások az emberek, visszafelé halad a világ... vegyük csak fel a nővilágot... Egyetlen hetivásáron tizenkét fonókerék eladó! Az istenért, tehát egy nap alatt tizenkét fehér személy mond le azon legszebb női foglalkozásról... mely az asszonyi kötelességnek ha nem legelsője, mindenesetre második...“

De forradalmi korokra az önbizalom jellemző. A lap megoldást keres arra az időre, amikor majd az asszonyok végleg megválnak a fonókeréktől, sőt netalán — vajat sem köpülnek többé. Ne mosolyogjunk az aiábbi, kortörténeti dokumentumnak is beillő kis tudósításon. Hogyan láthatná valaki más szemével a műszaki haladást? „Egy amerikai így írja le az embert — értesülünk a lap 1847. december 30-i számából —: az ember két lábú állat, mely napsugarakkal rajzol (Daguerreotyp), gőzzel utazik és villámmal (villanytelegráf) beszél. Valóban nekünk erdélyiekül — fűzi ehhez az *Erdélyi Híradó* a maga kommentárját —, kik napsugárral ugyan rajzolgatunk, de gőz helyett legtöbbsnyire rossz gebékkel vánszorgunk,

s villany helyett oly gyors postákkal közlekedünk, miszerint gyakran hamarabb tudomásunkra jönnek a brit parlament tanácskozásai, mint ami hazánk valamelyik távolabbi vidékén történik, nekünk, mondjuk, alig lehet fogalmunk azon sokféle találmányokról, melyek által az emberi ész emberi és állati erőt természeti erők által pótol. *Így, például Amerikában vasutat és gőzmozdonyt már vajköpülésre is használnak...* Az indóházban belétöltik a tejet gőzszekér alakú roppant nagy hordóba, a mozdony halad, belől téjkavaró eszközök működnek, s egy bizonyos hosszúságú vonal átfutása után a téjből kiválik a vaj. *Így a Niagara víz-esésével is már dolgoztatnak: fonógépet hajt.* Az emberi kezek hovatovább feleslegesebbekké válnak. Worcesterben oly öltönyöket készítenek, melyekben egyetlen tűöltés sincs. Ha így, vége a díszes szabómesterségnek is, mely pedig eddigelő kinevelte a gépészet hatalmát.“

Az ipari forradalom a hetvenes években kezdi nálunk is éreztetni hatását. Nem kétséges, semmi sem úgy alakult, ahogy azt a 48-as reformnemzedék megálmodta és elképzelte. A forradalmi eszméket jórészt eltemette az idő, ellenben megindult az ipari fejlődés. A prognózisok most általában ismét derülátóak, ez már egy, a polgáriasodás küszöbét éppen átlépni készülő társadalom önbizalma. Európához kell alkalmazni a lépést, be kell hozni a sok évtizedes elmaradást:

„Mívelődjetek! Ez a kor jelszava — olvassuk a *Kolozsvári Közlöny* 1870. január 1-i számában —, ez az eszköz megállhatni az európai népek sorában. Csak akarni kell, az eszközök nem hiányzanak.

Erdély fiai! Értsétek meg a kor hívó szavát: tanuljatok... Tanulj+ok addig, míg késő nem leend...

A világtól elzárkózottságot megszünteti az új év folyamán a gőz szárnya!
Haladhattok!

A tudomány sötétségét megszünteti a kolozsvári új egyetem!...“

E prognózishoz aligha szükséges kommentár. Nagyvárad, Temesvár és Arad már 1858 óta kapcsolatot tart a „gőz szárnyán“ a világgal, 1868. december 22-én Gyulafehérvárt is beköttették a vasúti közlekedésbe. Ám a Kolozsvárt Nagyváradal összekötő vasútvonalat csak 1870. szeptember 7-én adták át a forgalomnak, és az erdélyi ipari fellendülés kezdetét tulajdonképpen innen számíthatjuk. Ettől kezdve gyors ütemben haladt az iparosodás és vasútépítés, és negyedszázaddal később, amikor a világ vasútvonalainak hossza elérte a 700 000 km-t (s ezt a korabeli statisztikusok nem titkolt büszkeséggel a Földnek a Holdtól való 385 000 km-es távolságával vetették össze), Erdély „világtól elzárkózottságát“ csakugyan megszüntette már a „gőz szárnya“.

A tudományok fejlődésében is határkövet jelentett az 1872-ben megnyílt egyetem és az 1875-ben megindult orvos- és gyógyszerészképzés. A 90-es években az egyetemnek már 56 (!) főnyi tantestülete és csaknem 650 (!) hallgatója volt. A tudományos élet fellendülése a nyomdatermékek szaporodásában is megmutatkozott. Ez váltott ki a hetvenes évek tudós bibliográfusaiból olyan panaszokat, melyek előrevetítik napjaink információ-robbanását. „A hírlapirodalom a jelen században oly kiterjedést nyert — olvassuk Szinnyei József hazai és külföldi folyóirat-repertóriumának 1874. november 14-én kelt előszavában —, hogy annak tudományos értékesítése repertóriumok nélkül többé nem lehetséges... Ha mindazáltal tekintetbe vesszük az angolországi sajtó kiterjedtségét, mely míg 1821-ben 267 hírlapot számlált, jelenleg azok száma az 1600-at meghaladja; be fogjuk látni, hogy ily kiterjedt hírlapirodalmat ismertetni, annál is inkább teljes repertóriumát készíteni a lehetetlenséggel határos...“

A hosszas béke, a viszonylagos jólét, a műszaki fejlődés egyre gyorsuló üteme nem hatott kedvezően a polgárság közérzetére. A társadalom büszke arra, amit a középítkezés érén, az ipari fejlesztésben, a közművelődésben megvalósított, de túl rohamosnak érzi a fejlődést, s ezért aggodalommal tekint a jövő felé. Sokan visszasírják a „régii jó időket“, melyeket ekkor „patriarchális kornak“ divat nevezni. S ráadásul 1899-ben kitör a búr háború, mely többnek bizonyult egyszerű gyarmati „csetepaténál“, s felszította a hamu alatt parázsló szenvedélyeket.

„...A kor mindegyre rohamosabban halad — állapítja meg a Kolozsvárt megjelenő *Magyar Polgár* 1899. december 30-i vezércikke —... Ezt a rohamot a hanyatló század vezette be. Eleje még a régi jó időkbé, a patriarchális életbe esett, midőn az emberek csöndes meditalás közben nézték, hogyan készül nagy lassan egyes rész a haladás szekeréhez. Mikor aztán a részeket összeszerelték, a jármű hirtelen gyorsasággal megindult és az emberiség pár évtized alatt nagyobb haladást tett, mint elődeink egész század alatt. A rohamos haladás rohamos versenyre, ez pedig az erők gyors kihasználására és az emberi élet megrövidülésére vezetett. *Nagy civilizációt teremtettünk, hogy legyen ami fölhaljon.* Mindazáltal semmiben sem haladtunk akkorát, mint a természettudományok, a technika terén. Itt oly vívmányokat és találmányokat mutathatunk föl, mikre büszkék lehetünk a történelem fóruma előtt. Többek között feltaláltuk már az automata embert is, amire szükség is volt, ha már a természetes ember elcsigázódott és rövidebb életű lett... Mindamellott a civilizáció századának is vannak árnyfoltjai. Egy részüket a népek leigázása miatt ontott vér, más részüket a nyomor által kisajtolt könny okozza. Afrika déli részén a modern elvekbe ütköző háború foly; a társadalmak egy része munka és segély nélkül nyomorog és éheznek, más része pedig állandóan fegyverben, tétlenül pusztítja drága idejét és ifjúságát, egyetlen cselekedete abból állván, hogy kiéli és kiszívja az államok munkásságát és dologképességét. Az állandó hadsereg, a háborúk s ami ezek nyomában jár: a nyomor még mindig leküzdhetetlen problémák maradnak...”

Az önfeláldozás iskolája...

A milliós létszámú állandó hadsereg egyike a kort foglalkoztató nagy problémáknak. Mint ismeretes, az általános leszerelésre az orosz cár tesz inkább propagandisztikus jellegű, mint gyakorlati eredménnyel kecsegtető javaslatot. De kívánja-e egyáltalán a századforduló polgára a leszerelést? Maga sem tudja, hogy mit kívánjon! Az *Erdélyi Múzeum* 1899. évi 7. számában elemző jellegű hosszás értekezés jelenik meg *Az örök békéről* címen, dr. Szlávik Mátvás tollából. Ebből idézzük: „...ma, midőn a vezér léghajóból kémlelheti a csatamezőt és távirattal oszt-hatja parancsait, midőn a földkerekségen 5 250 000 ember áll állandóan fegyverben, mely szám általános összetűzés esetén 44 250 000-re emelkedhetik... egy általános konflagráció halomra döntheti Európa összes trónjait és társadalmi rendjét.“

Az általános lefegyverzés azonban Szlávik szerint romantikus gondolat, „s jól mondotta Tolsztoj az orosz cár békemanifestumára, hogy az államok mindent tehetnek népeik javára, csak azt nem eszközölhetik ki, hogy szomszédai ne fegyverkezzenek“. Eivileg kívánatos a leszerelés, az örök béke — de a gyakorlat ennek ellene mond. Több mint ötven éve nem dördült el fegyver Erdély földjén, és Európában is csend van jó két évtizede. Ami a gyarmatokon történik, az kevésbé számít. A nagy csend riasztóan hat. Megzavarja az éleslátást. „Mig az élet küzdelem s az emberek önzők, addig küzdőknek kell lennünk mindnyájunknak, illetve addig a háborúskodás lehetősége egyik kiváló eszköze a gondviselésnek a népek

és nemzetek nevelése tekintetében“ — írja Szlávik. Mindezek ellenére nincs jogunk azt állítani, hogy az *Erdélyi Múzeum* filozófiai szakírója kimondottan háborúspárti lett volna: „Tartsuk folyton szemünk előtt — írja — az angol Hume D. szép képét, amely szerint: ha a nemzeteket egymással szemben háborúba keveredve látom, úgy tetszik nekem, mintha két részeget látnék, akik egy drága porcelán-szekrényben ütik-verik egymást.“

A századforduló polgári értelmisége sem méreteiben, sem borzalmaiban nem ismerte fel az eljövendő háború veszélyét...

Nietzsche és Marx

Az „elfajulás“ rémképe valósággal megszállja a századforduló túltáplált, már fiatalon érlelmeszesedéssel küzdő jómodú polgárát. A majdani hitleri eugenika-program korai úttörői állítanak fel humánusnak jóakarattal sem nevezhető prognózisokat. *Pusztulunk* címmel a kolozsvári *Ellenzék* 1900. december 21-i számában az alábbi beszámoló jelent meg:

„A Közegészségügyi egyesületben dr. Kende... ma azzal foglalkozott, hogy mi módon lehetne az emberi nem elfajulásának gátat vetni.

A legrimitívebb mód persze az, hogy az ember megtisztításának nagy munkáját a természetre bizzuk, mely a nehéz betegeket gyorsan elpusztítja és csökkent értékű sarjadékaikat... a legzsengőbb korban öli meg. De ennél egyszerűbb módszerei a természetnek az elfajulás ellen való harcában:

1. a *vonzódás*, mellyel az elfajultak egymás iránt viseltetnek, miáltal az alkalmatlan elemek annál gyorsabban irtódnak ki;

2. a *járványok*, melyek leginkább a kisebb értékűeket ragadják el. Ily szempontból nézve vitás: helyes-e az emberiség érdekében a járványok ellen küzdeni?...

Korunk az altruizmus, a felebaráti szeretet jegyében áll ugyan, de Tolsztoj önmegtágadó erényeivel állandó küzdelmet folytat Nietzsche önzése, mely a »felsőbb lény« kialakulásában látja az emberiség célját.

Egy bizonyos: az emberi nemet az elzülléstől csak a természet elvének követése mentheti meg: ti. a kisebb mértékűek számát a minimumra csökkenteni.“

Kommentár helyett állítsuk szembe az előbbieket egy rövid hírrel, mely *Szocializmus a hadseregben* címmel a *Magyar Polgár* 1900. december 29-i számában jelent meg, és ugyancsak a jövőt vetíti előre, csak hogy egészen más előjellel: „Hogy a katonák közé a szocialisztikus elvek valami úton-módon be ne jussanak, az csaknem elkerülhetetlen. Mert egyfelől, mikor a katonák tényleges szolgálatra bevonulnak, előbbi társadalmi érintkezéseik folytán magukkal viszik a beléjük hintett magvakat, de másfelől mint katonák is igen gyakran érintkeznek olyan elemekkel, melyek a szocializmus tovaterjedését a katonaság körében nagyon is elősegítik.“

Huszdik század — császári parancsra

Erdélyben is, mint világszerte, szenvedélyesen vitatkoztak arról, hogy voltaképpen mikor is köszönt be az új század: 1900 vagy 1901. január 1-én. Románok és magyarok, szabadelvűek és függetlenségek, protestánsok és katolikusok, asztro-nómusok és történészek vitájának végül is — Vilmos császár vetett véget. Legmagasabb szavával elrendelte, hogy a huszdik század igenis már 1900. január 1-én megkezdődik. A császári szónak természetesen nem volt mindenütt foganatja. A brassói *Gazeta Transilvaniei* például egyszerűen nem vett tudomást 1899 végén a császár elrendelte századfordulóról, és hogy valami új van születőben, azt mindössze *Az automobilizmus haladásáról* szóló kis tanulmányában próbálta érzékel-tetni (1899. 277). Vannak már 48—51 km-es sebességgel haladó autók is — értesü-

lünk a cikkből —, sőt az ún. Matches-ek 105 km-es sebességet is elértek. Németországban 1897 óta a gépkocsi-gyárak száma 3-ról 44-re nőtt. „Ausztriában is fejlődik a gépkocsizás, bár a közönség egyelőre még idegenül, mondhatni ellenségesen áll vele szemben, de ez volt minden találmány sorsa. Idővel a nép megszokja... Amerikában 100 millió dolláros tőkebefektetéssel létesült egy üzem komprimált levegős autók gyártására, valamint egy szindikátus 65 milliónyi dollár tőkével villamos autók gyártására. De csak a jövő mutatja majd meg, hogy lesz-e sikerük ezeknek a terveknek.“

Az aradi *Tribuna Poporului* 1900. január 1/13. száma búcsúztatja a XIX. századot. Nézőpontjait elsősorban a Habsburg-monarchia elnyomó nemzetiségi politikája határozza meg. „A századnak, amelybe most belépünk — fordul vezércikkében Vasile Goldiș publicista a jövő felé —, az lesz a történelmi feladata, hogy megtalálja a valóban liberális és demokratikus alkotmányosságnak a módját, hogy a nemzeti eszmét teljes diadalra vigye, hogy gazdasági elvként a munka alapjára helyezze a társadalmi rendet... Ahogy a kevésszámú búr legyőzi az erős angolok sokaságát, úgy kerekedik majd felül az emelkedett szellem a XIX. század materializmusán“ [értve az anyagiasságot...]

Kiábrándultság és csömör

A kolozsvári lapok közül a *Magyar Polgár* 1899. december 31-én, az *Ellenzék* ellenben csak a következő év végén búcsúztatta a XIX. századot. Az *Ellenzék* társadalom-elemző prognózisa a köznapis újságírás szintjén mozog: „...ha az új században is ez az irány (a társadalmi és politikai erkölcsök meglazulása, pénz-hajhászás stb.) visz domináns szerepet a népek... életében, akkor nincs messze a katasztrófa, amely mindenható erővel zúzza szét a régi romlott erkölcsöket, hogy a romokon új világot teremtsen...“ A *Magyar Polgár* egy napilap szűkreszabott keretéhez mérten behatóan elemzi kora társadalmi viszonyait. „Még csak egy nap — olvassuk az (sb) szignóval jelzett cikkben —, és aztán ránk virrad az új század hajnala... nemcsak egy esztendő, de egy századot is temetünk, mely utolsó éveiben rohamosan formálta át a társadalmat s csodálatos örökséget hagy az ifjú századnak.“

Milyennek látta a „boldog békevilág“ embere a fin de siècle férfiát, asszonyát, íróját, művészt? Erkölcsösebbnek, képzetesebbnek, önzetlenebbnek? Ismerték-e már akkor is azt, amit mi ma egyéni érdekek, történésnek, inkompetenciának, szakbarbárságnak nevezünk? „Mi csak azt látjuk — írja (sb) —, hogy a századvég társadalma tele van excentricitásokkal. A férfinal előtérbe lépett a létérti küzdelem, ami elnyomja a szív nemesebb érzelmeit, a lélek ideálját és ezek helyett az önzés, a stréberség, a sarlatanizmus tör előre, hogy nyakát szegje a szerény és élheterlen becsületnek.“

Közhely, amit ma mondunk, és az is, amit a régiek mondtak? Meglehet! Ma a szex, a krimi, az abszurd irodalom, az érthetetlen líra felett töpreng és aggályoskodik az álszemérem és megszokottság, akkor így félti a régít a századbúcsúztató: „Az író a pikantériát hajhássza, a társadalmi szennyet túrja, a hús és vér meleg párázatában kéjeleg és az érzéki szerelem kétes értékű problémáit oldozgatja, s a századvégi művész, ahelyett, hogy a költészet szárnyain ideális magaslatra emelné lelkünket, verizmusával idegeinket töri pozdorjával!“ Nem mentesül a vádtól a festészet sem, mely történelmi tablók helyett „beteges fantáziával bolyong a szecesszionális világ ködös, sivár labirintusában!“

A forradalmi radikalizmus nyilván távol állt a szabadelvű *Magyar Polgár* szerkesztőjétől, ösztönösen kifejtett politikai prognózisa azonban máig felfigyeltető. „Mindezt az ifjú század örökségül kapja a nagy haldoklótól — írja cikke befejező soraiban. — Talán átformálja, talán továbbfejleszti. Vagy tán az új század új eszméktől terhes, melynek hatása alatt elenyészik a századvég minden excentrikus alkotása... új szokások, új erkölcsök keletkeznek, melyek új képet adnak a társadalomnak.

Vagy tán a szocializmus bontja ki a lobogóját s abból az izzó káoszából, amelyben most forrong, kijegecesedik megtisztult alakjában, hogy új világot alkosson a régi romjain.“

Szabó
Tamás
fotója

EÖRSI ISTVÁN VERSEIBŐL

Közök

Fák zöld fákláját
elfújta képzeletem
kövek megbízható súlya
nem nyugtatott meg sohasem —
miért kell mindennek nekiütődnöm
miért vonzanak az élek és szögletek
miért nem tudok átlépni a göröngyön
közöket miért nem keresek?

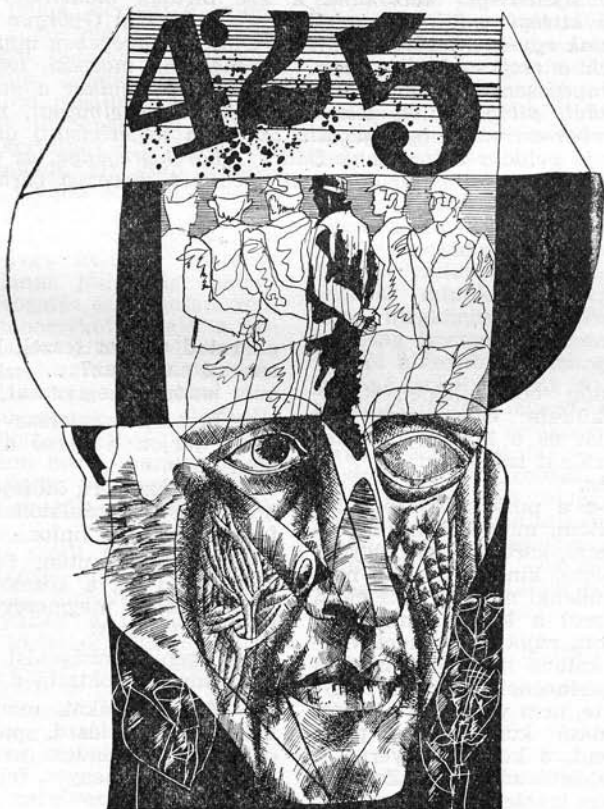
A bolygók s atomok közti közökben
berendezkedhet a gondolat
a percek s emberek közti közökben
kipárnázhatná biztonságomat
fák karéja homok és felhő
és csapódásaim lüzmája helyett
hallgathatnám a mindenképp-közeltgő
macskapuha lépteiket.

Bekerítve

Kunyhóm körül neszezve gyülekeznek
ma éjszaka is,
ég reccsen, zörög a bozót,
kövek koccannak össze, de lámpám
fényköréből a mozgás kihátrál,
belül rekedtem a körön —
bármikor beszökkenhetnek az ajtón,
a köröskörül-tárt ablakokon,
átkígyózhatnak küszöbömön,
karmuk bőrömet fölhasíthatja,
szívemig döfhetik fullánkjukat,
ugrásra — gondolom — egyik sem ügyetlen,
foguk — gondolom — éles és mérges,
és én nem tudom még a nevüket sem.

Vallomás

Igaz, még azért is
szeretlek, mert olyan
könnyedén, vidáman,
kéz-a-kézben, olyan
jövőbe-bízó, gögös
számító önzetlenséggel,
közös reménnyel, olyan
egymásra-utaltan, egymást
fortélyosan elejtett
gyöngéd félszavakkal
támogatva-megértve
szóltunk szakítani, mintha
nyaralni készülődnénk
egy lakatlan szigetre.

Aranyossy György rajza

Zsé birtoka

Öt évvel ezelőtt az Ösvény a világba című Forrás-kötet s benne különösen a Meglesett élet, ez az önéletrajzi emlékezésen túlmutató kisregény úgy hatott a romániai magyar prózában, mint tíz évvel korábban Szabó Gyula Gondos atyafisága, vagy még korábban, másfél-két évtizeddel azelőtt Nagy Istvánnak a külváros mélyéről felfakadt regényei. A szocialista valóságirodalom Bálint Tibor, Sütő András nevével fémjelzett új hullámát erősítette Puztai János 1969-ben megjelent második könyve is, az Illés szekerén, bár a szerző itt már megpróbálta a súlyos élmények közvetlen elmondását a modern prózában oly gyakori időjátékkal színesíteni, nyomtatékosítani.

Hogyan minősítsük, ilyen indulás után, Puztai harmadik, most készülő regényét, a Zsé birtokát? A kérdést nyilván nem lehet megkerülni, noha a válasz korántsem egyszerű. Annyi azonban bizonyos, hogy amint az Ösvény a világba vagy akár az Illés szekerén szociografikus realizmusa nem véletlenszerűen jelezte Puztai írói pályájának s irodalmunknak egy bizonyos szakaszát, ugyanúgy nem lehet, nem szabad divatjelenséget keresnünk a Zsé birtoka modellszerű általánosítása mögött. Az első kisregény Némája, az Illés szekerén Ifjú Györgye s az új regény névtelen, már csak egy-egy betűvel megjelölt „hősei” lényegében ugyanannak az emberi teljességrek a megcsonkítása ellen küzdenek, ha mozgási, létezési, gondolkodási közejük lényegesen el is tér egymástól. Ma már, amikor a marxista esztétika jónéhány bonyolult világirodalmi jelenséget sikerrel értelmezett, nem vitás, hogy a szocialista ember-eszményt egy negatív (de nem negativista!) utópia is szolgálhatja — ennek jó példája volt nálunk Bálint Tibor kisregénye, az Önkéntes rózsák Sodomában. Kíváncsian s Puztai Jánosnak bizalmat szavazva várhatjuk hát, hova alakul e szokatlan figurák sorsa.

K. L.

1.

Zsé nyítt-drapp bokáig-köpenyét ki-gombolta, törökülésbe ereszkedett, vakargatta a talpát és a hosszú, csizmás, zacskósapkás katonát szólította:

— Hajtsd elém.

Leste, pattan-e a puskás léhűtő? „Ha ingadozik, leváltom, megfeszítem, kerébetöröm, lefejezem, karóbahúzom, agyonlövöm, sterilizálom, kinek mi köze hozzá, seperjen mindenki a saját háza előtt, addig jár a korszó a kútra, amíg eltörik!” Felpillantott, rájött, már nem viszik a talpa, a katona mordan taszigálta ő-t, fegyverét gerincének szegezte, nagyzott. Zsé színlelte, nem veszi észre, várta, boruljon le, áldását kunyerálja. ő pihe-nőállásba zökkent, a katona tenyérrel a fejére ütött, hátulról szózott rá. Zsé ült, feje fölött éppen levelet bontott egy fa. ő rögtön látta: szomorúfűz.

— ő fiam, új hazát kapsz, mindent

akarotod szerint teszel, ha teljesíted parancsaimat. Igaz?...

A katona megrezzent, fénylőn pirult.

— Perszoperszopersze — mondta —, addig járjon a korszó a kútra, amíg el nem törik.

Zsé duzzadt erű lábfejjével apró, gyors, muslicaűző mozdulatokat végzett, égnek fordította arcát, fintorgott:

— Munkaidő után, önkéntesen, százszor leírod ezt a közmondást. Helyesen.

A katona megmerevedett, ragyogva fogadta az intőt:

— Igenisigenisigenis!

Azután Zsé oktatta ő-t:

— Az állatkákat, madárkákat tudtom nélkül ne vadászd, parancsolom, légy öntudatos, örvendezz nekem.

Mosolygott, hegyes, fehér szakállacská-ját simogatta, zavartan babrálta ő is a szakállát, száraz sárgóbök szakadtak le róla.

— Mehetsz, fiam — jöttek Zsé álmos szavai a fa alól. A katona élt a csendes pillanattal, hizelgő-bizalmasan sügta:

— Addig jár a korsó a kútra, amíg eltörik.

Feszülten várta a választ, de Zsé hallgatott, feje mellére bicsaklott, aludt.

á odébbállt, éles-kék éggerem alá szorult a puszta, bódultan haladt, haját, szakállát bogáncs súlyosította, tartotta össze, kezében méternyi, seprűnyél-vastag vasbot, táplálékot szerzett vele, nyulat, gyomra éhségtől fájt, botját levegőt-hasítón-jajdítón vágta az áldozathoz, fejszent vagy lábcsonst recscent, hályog csúszott az állat szemére, a halálúveg, hangtalan, eltávolíthatatlan. Rárontott, fölé görbült, egyik combjára rálépett, a másikat mohó keze húzta, rántotta, kis zajjal roppantak a rostok, feslett a szürkés-vörös bundával borított bőr, vér csurgott a földre. Falt, húslé-gömbök perregtek a mellére, azután ment, a préda édeskés íze megsűrűsítette a nyálát, szomj ölte, cselekedtette; letérdelt, botjával kaparta a földet, hersent a beton-erős kergű föld, gödör mélyült, hívós és nyirkos. Hasra dőlt, döfködött, kopácsol, be-benyúlt a szűk üregbe, hasadozott, vastag körme mind rugalmasabb agyagba vágott, ujjai türelmetlenül vájtak, ökölbeszorulva kerültek elő. Hassal a sűtős pusztára tapadt, víz után kotorászott, nem talált, tovább döfködött, aztán újra a lyukba erőltette a kezét, végül sikerrel járt törődése, víz bugyogott a gödör alján. Nedves öklét a szájához kapta, nyalta, „inni jóllakásig, hamar inni!”, a kézmártogatás szaporátlan volt, talpra pattant, toporzékolt, majd a gödörre vetette magát, körömmel esett a peremének, a felszakított rögök a lyukba szóródtak, eltorlaszolták a vízhez vivő utat, idegei csikorogtak az elcsípett-vesztett víz fölött, zihálva bajlódott, hogy szájjal jusson hozzá, harapta a talajt, harapott, köpött, harapott, köpött, szakálla sárosan rezdült, lendült, csapódott.

Koromhalom-éj szállt rá, gödre partján kuporgott, térdét állának feszítette, a vasbottal fogta át, mereven fogta; képzelt hangyák gyűltek a talpába, nyüzsögtek, felfelé törtettek, tompa, izom-rándító sajgást hoztak. Ekkor botja önműködően meglazult, a hangyák visszavonultak. Éber szemét hideg szél hűtötte. „Ajtó kellene a sötétre, kitárnám, sugaras lépcsők emelkednének elém, válogatott falatokat, vizet izlelhetnék, a lépcső felső fokán hátratetté kézzel tippegne Zsé, a katona lelkesen követné, kezét görcsös szorgalommal tartaná

fegyvere szíján, fűtyülnék rájuk, bolyongnék, ha kérdőre vonnának, a hátam mutatnám, Zsé pattogna, mosolyt, alázatot követelne, bolyongnék, a nap bölcsen sütné, nem fájdítaná a fejem, nem szikkasztaná a torkom.”

Váratlanul visítós hang vágott bele, mint szurony, döfte meg. Megingott, tehetetlen szemmel, rettenve tapogatta a feketeséget, az égigérő koromhalmot, két világító pontra lelt, derékmagasban csillogtak, alattuk hersenést, karmolászást észlelt, nem távolodtak egymástól, nem közeledtek egymáshoz; felé jöttek. „El-lenség! Zsé küldte, elpusztításomra tö-rekszik, eltiportak, felfalat, hatalmának-valóbbat akar.” Bámulta a tüzes pontokat, vasbotját nem használhatja, nem repítheti a tüneményhez, fegyvertelen maradna, esetleg szólhatna, kiálthatna, magyarázatot kérhetne. Néma maradt, eszébe ötlött a nappal kikapart, a gödör peremére halmozott agyag, belemarkolt, labdává gyúrta, ujjai között szortyanva távozott a pocsolyás nedv. A kerek bombát a tüzes pontok felé vágta, megíngotak, mint mikor szél lóbál utcai lámpát, valameddig keresték az egyensúlyt, majd megnyugodtak. Oldalt dőlt, újabb marék földet gyúrt, remegett a keze, ez kelle-mes-fájdalmas volt, akár az előbbi, a térdig kűsző zsibbadás; nem adhatta meg magát, dobott, a tüzes pontok pil-lanatokra megszűntek, de a hersenés, kaparászás erősödött. Amikor ismét meg-jelentek, kinyújtott karral elérhette őket, tűzük fokozódott, sárgás-vörösből kékes-vörösbe váltott. Felugrott, botja pár csa-pásával mindkettőt megsűntette. Azt hitte, megkönnyebbül. Tévedett; tanács-talanság borzongatta, nem volt célpont-ja, cél hiányában értelmetlenné, kilátás-talanná sekélyesedett a küzdelme, pö-rögve csápolta a levegőt, szédülésig ütött, azután utolsó erőlködéssel kitépődött forgási sebességéből, a pusztának iramodott, fújtatott, rohant, elvágódott.

Világosan tért magához, kuporgott, botjával töprengve átfogta a térdét, nem messze halkan rezegtetete leveleit, him-bálta ágait egy szomorúfűz, tetejében pirosbetűs fehér táblát látott:

Zsé birtoka

2.

A hosszú, csizmás, zacskósapkás kato-na korareggeli, hideg pusztaszélre tusz-kolta b-t.

— Indulj! — mondta.

Tudálékosan szorította vállára akasztott puskája sárga szíját, kék tekintete belefoszlott a távoli szürke tájba. b lanyhán tétlenkedett, jobbjával megemeltette a hátára erősített terhet, Gyermeket. Nem látta, nem volt módja látni, a hirtelen, egyúttal magától értetődő zökkenés pillanatában aludt-e, éber volt-e Gyermek. A keskeny, görnyedt hátra szerelt súly ösztönös emelintése az egyhangú, közönyös nehézkedés villanásnyi megszakítását, az izmok kényszerű, makacs becsapását szolgálta. Kísérője zordan állingált, zavarta, kielégítetlenül hagyta küldetése eseménytelensége.

b ellépett mellőle, hangtalansággal ügyelte büszkeségét, tagadta agyát zsiabasztó ijedelmét, nyomta el a könny képében szemébe tolni kész könyörgést, mereven ment a gypes, harmatlucskos talajon. „Zsé úzet, katonái miatt úzet, rámjártak, hagytam, marcangoljanak, karral, lábbal átkulcsoltam őket, úgy fojtottam magamba mozgékonyágukat.“ (á-t leigázta a munka, kétélű, zömök szuronyokat kovácsolt, csiszolt, élezett, keskenyszíjas, fatalpú szandálja túrelmesen nyúlt a táborikohó lábitóján; süllyedt, emelkedett, süllyedt, emelkedett, a parázsba dugott acélrudak fölött sápadt-piros, izgága lángok sziszegtek.) Megállt, üres, lapos tér fogta, lúdbőröztette. Kezére meredt: fegyvertelen; vad jöhet, négy lábú, sörényes, ordító, morgó, lihegő. Bódultan látná, száguld, nagyobodik, csak száguld, karmát a mellébe vágná, hanyatt esne, tarkójába sötét vilámlám csapna, kattánó állkapocs, vörösnyalás szájúreg, torok készülne ízekre tépni, elemészteni. A megadás az akaratlazulás langyos kényelmével kecsgetné, de apró kezek, lábak rángnának, rúgnának alatta és robbanna; szerencsés mozdulattal a dög gégejébe döfné öklét, talpravergődne, kormányozná, vinné, kinyújtóztatná.

Forgolódtott, időzött, indulási pontját kereste, félnéken derült, remélt, előtűnik a katona, puha-zöld ösvényen fut hozzá, meggörbíti a nevetés, hegyezett körmű mutatóujjával cseppet csiklandozza Gyermek figyelmes, tejszínű orrát, cuppog, azután őt karolja, csitítja:

— Tréfáltam.

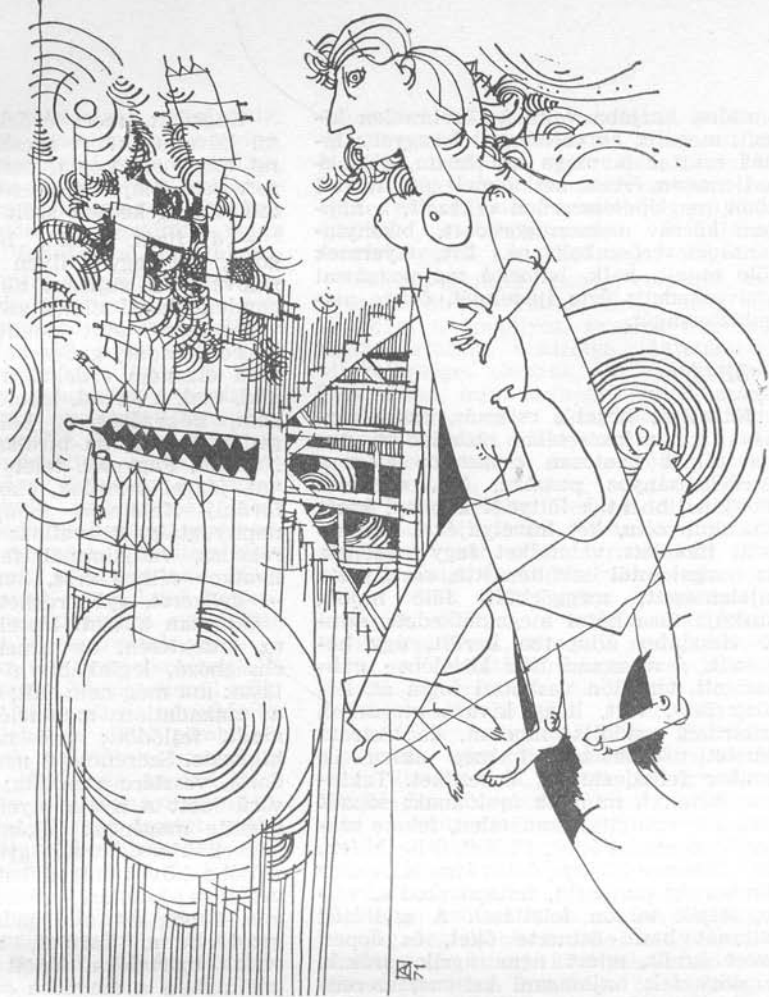
Fogta az üres, lapos tér, messze, térdmagasan csillámló, ezüstszemcsés, közelíthetetlen, bonthatatlan kórsáv rögzítette földhöz az eget. A szabályos, forró nap harmatot pusztított, talajt, port tüzesített. Keringett, nyomaira vadászott; visszaoson, befurakodik, rejtőzik. Savanykás szerelem-íz üdítette; kísérője, kidobója ölelkezéskor puskáját a fehér,

szigorú falhoz támasztotta, a sima, sötét csövénen feszülő árkos, fényes szuronyt (á munkáját) terjedelmes, virágtalan ablakon beömlő délutáni sugarak környékeztek. Hátán az alvó Gyermekkel forgolódtott, nyomaira vadászott, új helyzetében, a tikkadt, megcserepedezett pusztában erővel emlékezni kényszerült, közben akarta, törte magát: feledjen. Meztelen lába lenyomatai: dült pókháló. „Megyek, mindegy, merre. Megyek!“ A fű vágott, szúrt, hasította, döfte a talpát, a nap mint mély-lila labda gömbölyödött, fölötte. Kicsit pihent, rostokolt, már gyanította, nem lel jó irányt, és gyanúja jelentkezésének pillanatában elerőtlenedett, elhalványult visszajutási akarata, kedve.

Verejtékezett, a sós, zavaros gömbök ráerősen gördültek át a mellén, végig a hasán, idegei idegenkedve, tehetetlenül követték a cseppek meredek ösvényét combig, lábszárig. Megriadt: melle kőnehéz, kemény. Tapasztalásának ebben a borzas szakaszában kimosódott fejéből a hazamenekülés gondolata, a szoptatás ingere uralkodott rajta, hely után nézett, figyelt, kiemelkedőbb részre kíváncszott, zavarta az egyformaság, és mert nem akadt más választása, leült, óvatosan telepedett a gaztöves földre. Hátrababrált, kitapogatta a kötéléket, a bog surródva lazult, oldódott. (Tarka, engedelmes, rugalmas heverőn üldögélt, fekdécselt, hempergett meztelenül, szoptatott, Gyermekkel incselkedett: „En is pisze, te is pisze, pisze, pisze vesszünk össze“, a finom bőr érintése anyai izgalmat okozott; látszott a tiszta, kék szemben, tükröződött, érzékeny tükörben látta az arcát, fekete haj keretezte, ő sose jelezte szépségét, öntudatosan uralkodott rajta, a hosszú, csizmás, zacskósapkás katonák mondták legelőbb: szép, mindig mondták; hagyta a játékot, várta a katonákat, Gyermeket a heverőre tette, elnyúlt a bokáig érő szőnyegen, állati alázattal leste az ajtót, ki jön; szülése után megriaktak, el-elmaradoztak az óhajtott közös esték, éjszakáig kuporgott, térdét álláig húzta, emésztődött: Zsé tudomást szerzett Gyermekről, mindenről.)

A pusztán maga alá igazított lábbal, ölében a gyanútlanul táplálkozó Gyermekkel, ingadozott: Zsé talán nem is tudott, sejtett semmit: eltávolítása a gyáva szeretők kezdeményezése.

Megint nyugtalanzkodott, kémlélt, nyakát csavargatta; agyatompítón egyforma minden. Csontjág hatolt a felismerés: nincs menekvés. Mintha kemény tárggyal pöccintették volna meg a térde alatt, megbicsaklott; zavarodottan dugta

mellét Gyermekek, az ügyetlenek, szívnak; buzgólkodása a csakazértis hajtott, lendített hinta keltette élesjó érzést váltotta ki belőle. Azután a feszülés-lazulás igájában tervezett: „Valahogy Zsé tudomására hozom sérelmemet, gyalázatomat.” Képzeldődt: Zsé felindultan reszket az igazságtalanság miatt, a katonák félelemtől rogyadoznak előtte.

— Átkozottak, bűnösök vagyunk! — kiabálják, és versengve szagatják ruhájukat.

Szerencsétlenség ért, gondolta. Képzeldődt megakasztották ezek a szavak, elfordították Zsétől. Hirtelen észlelésébe, mint jelentéktelen daganat az izomba, belopta magát Gyermekek: ha nem lenne, hanemenne! A lehetőség vadította: hanemenne! Ellenséges ötletek nyomorgatták, volt kényelmét mutatták és a forró, párás férfitesteket. De észbekapott: ami van, elkerülhetetlen. Rakhatta

volna kísérője lábához, ölébe, somfordálhatott, szaladhatott volna, nem tette. Bátorította, győzte magát: Gyermekek nélkül félne, riadna, kapkodna, nem lenne maradása, sírna, szakadna belőle az üvöltés.

Felemelkedett; indult, imbolygott, ölbén vitte a szendergő Gyermekek, gémberedett lába szárazfűvet, fűréteget ropantott, lábujjai begörcsölve védekeztek szúrás, hasítás ellen, ment, és meglepte az erőszakos éhség, nem ismerte új állapota kezdetét, annyit tudott, ennie kell. Gyermekek elhelyezte a hátán lötyögő vászontarisznyába, közben megcsapta a szürkület élénk levegője, ettől lehült, mozgása egyenletesebbé vált. Később gyereknyszörgés riasztotta; a remegő, vékony, kínos hang fáradtságot hozott; görcsösen sajgott a lábászára. Lassított, ámul, a fájdalom születésének pillanat-töredékét kutatta; nem találta. Tenyérrel dörzsölte homlokát: „Nincs kezdet”.

előre, karjába vette a türelmetlen kiscsit, megállt, és valósággal lerogyott; lábát ezúttal is maga alá húzta, félénk-kellemesen érezte sarka melegét. Az esti sötét meglepetésszerűen érkezett, a nap-pali körsáv összezsugorodott, bizonytalanságot érzszakolt rá. Űlt, Gyermek fölé hajolt, halk, bátorító szájmozgással kedveskedett; űzte ijedelmét, őrizte magabiztosságát.

3.

Jött Zsé; hosszú, csizmás, zacskósapkás katona kíséretében közeledett, pucér talpát óvatosan csúsztatta előre a gurdékocsanys pusztán, kis, szikkadt alakján libbent a lötytyedt köpeny, kezét hátrakulesolta, két hüvelykjével malmozott, mondott valamiket fegyveresének, az buzgalomtól hevűlten itta, osztályozta kijelentéseit; meggörbűlt, fölé hajolt, puskája tusa hátul megemelkedett, szinte vízszintes állapotba került, úgy helyeselt. ű a szomorűfűz közelében gubbasztott, térdét a vasbottal fogta át, közöny ölte, volt, hogy kívánt mozdulni, szilárdan gondolta: moccan, de akarata tehetetlenségbe botlott még akkor is, amikor felfedezte az érkezőket. Tekintete kihunyt, mint az ajulóknak; sápadt észlelés rémitette: feneketlen, fekete szakadék peremén inog, fűlledt űrbe billen, de hőkkenve könnyebbűlt: újra lát, ekkor jámborság puhította, feltápászkodik, vélte, leljék talpon felettesei. A szelűdség pillanataiban elismerte őket, és éppen azért aműlt, miért nem ugrik, szókik, rugódik fel; hajlongani kellene, szerencsétlennnek tűnni, nem bambán kotolni, Zsére meredni, Zsére, a halkan tipegőre, krákogóra, erőtlen ágak mógé bűvóra. A katona félt követni, megtorpantotta az alázat, puskáját lábhoz tette, könnyedén ránehezedett, idegzete, figyelme a szomorűfűz földig csűngő leveles madzagai mógűl előbúkdácsoló, lehetséges parancsokra számított. Valamivel később riadtan megugrott, ű-hoz trappolt, szurronnyal döfte:

— Fel!

— ű indulatosan emelte arcát, legyintett, a zacskósapkás tombolt, karonragadta, felrántotta, Zsé tanyája felé lódította, ű-nak véres ötlete támadt: vasbotjával elintézi, erőt, lélegzetet gyűjtött a jeges, áttekinthetetlen bevezető mozdulathoz, a másik másodpercben azonban nem emlékezett rá, mit kívánt, számított végezhvinni; kongón, egyűgyűn lépett, túrte, hogy vállon ragadja, nyomja a cél irányába. Kiáltás csapott rá:

— Állj!

Engedett, mert érdeklűdése rebbent: mi következik? A zacskósapkás fegyverét maga elé kapta, csattogtatta, tisztelgett vele, majd csendesest, rövidet köhingett. Zsé rekedten szűlt ki:

— ű fiam, ijeszt, hogy tévelyegsz; gond, mit tegyek ilyen morgóval, kritizálóval, tán sűjtsam tömlűccel, szóval?, gondolkodásod silány, zsvány vagy, vedd végre észre, amit mondtam: állatkáimat ne edd, kaparj gyökeret, marj fűvet, így éred el: nem érdekel a gyomrod, kőlikád, csak a lelked, ideológiád; áldd jóságom, bűkezőségem, bölcsességem, magadért teszed; ha bírász, prédául adlak Napnak, Fagnak, telet küldők rád, hóval, jéggel puhítlak, okosítlak. És most: fordulj Keletnek, menj egyhuzamban napnyugtáig. Bevatlak: ha csalón megrekedsz, vadjaimmal felfalatlak. Alkonyatkor célhoz érsz, hazát lelsz, ehetsz — gyökeret, gyökerezhetsz...

Űlmosan küszött léptei alá a pusztá; az érdektelen, az ismert, a Zsé-idézű, éhséghezű, leginkább a hasa foglalkozattta: ma még nem falt, és parancsa van a szakadatlan menetelésre. Hűség támadt, fejlűdűtt; szűl nem gyengítette, hűgtotta. Szerencsűje, nem szomjas, gondolta, vesztère gondolta; nyomban megsűrűsűdűtt a nyála, nyelt, tátozott, erűsűtette magának: békának kell a víz, közben kínos, torzult gyűnyűrrel képzelt szájába hűvűs folyadékat. Tudta, eszűbe véste: a kutatás, cserkészűs tiltott, ki van zárva, ha szűfogatatlan, mint vigyori hulla, karmos, agyaras, űvűltű vadak martaléka, lépett hát, kényszerű unalmában a magasba osonű napba bámult, rándult, tűsszentett, könnye kibuggyant, vonzotta a jelenség, többszűr ismételt, lássa, meddig bírja; késűbb egyéb szűrakoztatta: szemét a messze izzű korongra fordította, majd a pilláját hirtelen, szűvűsan figyelve leeresztette; kék, sárga, lila karikák hámlottak egymásbűl, forogtak, távolodtak, szűrkűltek, megsemmisűltek. A folyamat űtemes egykedvűséggel, pontossággal zajlott, végűl bosszantotta a kűrűk szűnes robotja, közűmbűssűge, belevillant, sajog a lábaszára; ez ingerelte. Mint lomha, kolompus nyáj mógűtt csetlű, hamuszűn, pilledt mezűn csellengű gyerek, önmulattásra fanyalodott; zárt szemmel haladt, kiresztette magábűl az uralkodű, erűszakos világot, hitte: sűlytalanná, lebegűvű könnyűl, belsű, határtalan birodalma fűlűtt gondolatokbűl kötűdik, terem homorű, láthatű, tapinthatű boltozat, mód-szeres kézcsapásokkal, mintha rugalmas tenyerei vinnék, fűggűlelesen fűrűdik magasba.

Zökkent. Sírást facsaró közérzettel ocsúdott; elaludt. Restelkedve, zavartan, ijedten sietett eltüntetni kikapcsolódása, gyengesége biztos bizonyítékát, szájszögletéből a keskeny, langyos nyálcsíkot; összerogyása esetén Zsé beváltotta volna fenyegetését... Vonakodva, de takarodott a félelme; mint szigorú-csipkés forgácsok perdültek, szisszentek feje magasságában a józanító percek, csillámlottak, látta. Meglepő, tudat alatt mocorgó készség ösztönözte, figyeljen vissza; árva, tömpe bokornak, a napizzásban lihegő táj oktalan, merev kinövésének tűnt a szomorúfűz. Hegyes, forró sugarak szúrták, pörkölték, szaladni, menekülni kelt kedve. Szándéka sürgetően észrevétlen alakult cselekvéssé; lábai beletörődőn engedelmeskedtek: emelkedtek, támogatták egymást, váltódtak. Nem találta erőltetőnek, zsiabasztónak, földrerántónak a futást, gondolatai határozott uralmának tulajdonította ezt; izmai, tagjai — mielőtt tiltakozhattak volna — végrehajtották az agy rendelkezéseit, élniük kellett, makacsul, türelmetlenül szökni a fenti kék világ tüze, pórustágító, verejtéksajtoló lehelete elől; gömbölyű, reszketeg cseppek sarjadtak homlokán, arcán, hajszálai tövén, és az indulatos haladás ritmusára valamennyi az égő-feszes szembe, az el nem ismert erőfeszítéstől megnyílt szájba törekedett perdülni; sós íz csípte, köpésre ösztökélte. Bajlódott. Bajlódásának ezen a pontján érezte magát ismét lábszárában a sajgás, mely — meglepetésére — a kezdet kezdetén rejtve maradt, de ha korábbi perceit vizsgálja, boncolja, hiszi: már lappangó periódusában kerülgette, támadta, vicsorgott rá a fájdalom, kényszerű, vad mozgása közben fizikai lényé nem vehette ezt tudomásul, ebből következtette, hogy a fájásnak sincs figyelhetően, érzékelhetően kezdeti pillanata, akár az álom, olyan: ébredéskor, keléskor gondol rá, foglalkoztatja, de nem képes megkaparintani az álombeli cselekményszál kezdeti végét, álmának, gyakran nem indokolható éjszakai törtenethalmazának azonban annyira izgalmas, erős, szívós, ág-bogas mozzanatai vannak, hogy jóideig élnek, terjednek, hatnak benne. Vitte, hordta az elhagyhatatlan, tartós sajgást, gondolataiba ragadt, bonyolódott mérgező szóhoz (tűz) mérte. A nap támasztotta, élte és erőszakolta rá: tűz-tűz-tűz-tűz-tűz, kimondatlan hajtogatta: tűz-tűz-tűz-tűz-tűz, és gyorsult: TűzTűzTűzTűzTűzTűzTűz, szomszajosan iramodott a víztelen, bösz, perzselt pusztán: ŰzŰzŰzŰzŰzŰzŰzŰz, biztosra vette, bármikor — ha vizet

szürcsölne, kortyolna, habzsolna, ha enne vagy vergődne, haldokolna, ez a szó sokasodna, osztódna szerveiben, porcikáiban, csöpp, vörös, ámuló férgekktől kerülne elő füléből, szeméből, szájából, orrából, vesszőjéből, ujjai párnájának megfeketedett, kanyargó repedéseiből.

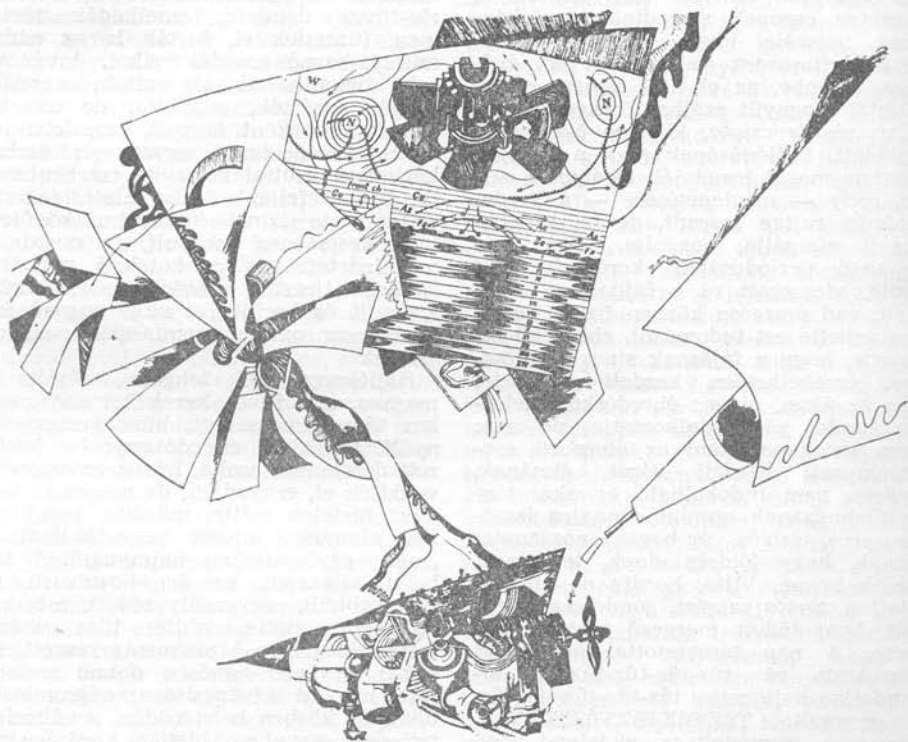
Szaladt, gerincén, hasán, combján, bokáján tovább alakultak, híztak meg, omlottak el a homályos, zavaros izzadságrögök, ártatlan, behízslgő, lüktetészerű viszketegséget okoztak, de a lüktetések hézagaiban, mint sáshegy, élesen, szárazan létezett, meredt a fájdalom, és fokozatosan leigázta, felnyársalta a figyelmét. Csenedesíteni kényszerült, lépésre fogta magát, közben engesztelődött: előbb megkísérelte elodázni a lassítást; mint mikor karhúzó, otromba súlyt cipel és célt szab: addig bírnom kell, akarom, muszáj!, de az elmének rendszerint ritkán akad ideje, ereje megszabni a kitaratást, dönteni, a kezek önkényesen terhet cserélnek, az agy pedig beletörődik a felelőtlen, kényelmes jövőhágyásba. A rohanás feladása, a lazítás, érezte, haszonnal járt, széttekinthetett; bizakodó nyugalommal látta: féllábszárígfűves dombok, emelkedők törték meg, tüntették el, bírták le az eddigi szürkés-barnás-rozsdás síkot, kívánatosak, ellenállhatatlanok voltak, csapdába csalók, kísértők, gondolta, de akarata túlkelt tésztként lágyult, engedett: heverni, hemperegni vágyott, és észbeli képessége ezúttal is szinte cserbenhagyta, alig, legfeljebb tudat alatt, fékezte, akadályozta izmai könnyelműskodéseit: lába keservesen mozdult, és csupán a meghirdetett tilalom kötelező mutatkozására, ijesztő erősödésére élénkült, gyorsult és kerülte el nagy sugarú félkörben az oktalan romlást, a parancsszegést.

Hajlékony szél lengette, fésülte a magvas, zöld fűvet, kerek koronájú, vas-kor tölgy magasodott, hűse kecsgetőn nyúlt, terült az engedékenyebbé változott délutánba; csalta, húzta, erőszakolta, vetődjék el, ernyedjen, de megiramodott, mert hirtelen előtte, mögötte, lent, fent Zsé alamuzsi intését vélte hallani: „menj egyhuzamban napnyugtáig.“ Mihelyt elmaradt az árnyék-udvarú fa, könnyebbült, egyensúlyozódott, meggondoltság segítette, védte: tilos visszalesnie, idegeiben bizonyosság rezgett, feszült; a vonzó hűvösbe dobná szabadjára hagyott kíváncsisága, végromlásba döntené, közben beletörődőn, a változhatatlannal szembeni idéetlen kicsisége tudatában nyugtázta: a megszokás egyhangúvá koptatta, fakította a vidék

domborzatát, úgy viszonyult ehhez, mint az élelemhez; az éhség, gyomra nyomora, őrlő kínlódása gyönyörűséggé teszi a falnivaló felfedezését, megkaparintását, bekebelezését, de mindezekután szükség-szerűen, kiállhatatlan emberi természetéből fakadóan, nehéz, unott teltség, duskálás következik, akár — emlékszik — a hosszú, csizmás, zacskósapkás katonák b körüli nyüzsgésekor, majd b bejelentetlen, végleges távozása idején. (A leplezetlen hűtlenség jogos ellenkezésre, az egyik tettenért zacskósapkás ököllel való illetésére ösztönözte, Zsé nyomban hal-

latlannak, elképesztőnek, romlottak minősítette, és felszólította a hosszú csizmás, zacskósapkás katonákat, folttalan erkölcsüket, megvesztegethetetlenségüket, parttalan jóindulatukat, akaratukat haladéktalanul szegezzék szembe á lesújtó, kitalizásért kiáltó viselkedésével.)

Várt, kívánt, szép képre figyelt fel, bámult: némán, kötelességtudón, de lehet, hogy a konok, tömörülő, téglaszínű alkonyat nyomásának engedve, a pusztába mélyesztette tüzes, kerek élet a nap.

DE GAULLE EMLÉKIRATAIBÓL

Néhány héttel a Tábormok halála előtt, 1970 októberében jelent meg a több kötetre tervezett Mémoires d'espoir első könyve, a Le Renouveau 1958—1962. A világszerte érdeklődést keltett, kétségtelenül kútfőnek tekinthető mű folyóiratunkban közlésre kerülő részletei egy különleges államférfiúi önérzet vívódásairól és alakulásáról adnak számot.

De Gaulle kétségtelenül a francia burzsoáziát képviseli, de következetesen végiggondolt hazafiságában szembe tud helyezkedni ennek az osztálynak nem egy felelőtlen törekvésével vagy felfogásbeli korlátoltságával. Visszautasít minden behódolást és árulást, szakítani tud a gyarmatosítás idejeműlt illúzióival, befejezi a vietnami „szennyos háborút”, és Algériából kivonja a francia megszállókat, visszatartja az amerikaiak és angolok hidegháborúját, a NATO-politikát és a dollár-imperializmust, az európai béke és egység keresésében kapcsolatokat épít ki a Szovjetunióval s más szocialista államokkal, így ellátogat hozzánk, és felújítja a hagyományos francia—román barátságot, mindebben az antifasiszta ellenállás méltó folytatását biztosítva Franciaország külpolitikájában.

Ez a jellegzetes egyéniség, mely a társadalmi felfogás ellentétéin túl annyira szimpatikussá vált nálunk is, most saját megfogalmazásában áll elének, s kéri történelmi elismerését a nagyoknak járó tisztelet jegyében.

EURÓPA

Az államokat háborúk szülik, s háborúkban pusztulnak el; a háború közben sem szűnik meg létük fölött lebegni. Számunkra, franciák számára mindazt, ami nemzeti életünkben 1815-től 1870-ig történt — politikai rendszereinkben, helyzetünkben a világon —, az európai államokat a Forradalommal szemben egyesítő ellenséges koalíció határozta meg, a villámgyors győzelmek, majd az összeomlás, a Napóleoneé, s végeredményben az oly sok csatát megtorló katasztrófális szerződés. Ezek után, s a „fegyveres béke” negyvennégy éve alatt, bel- és külpolitikai magatartásunkat eluralta vereségeink ténye s makacs vágyunk, hogy

jóvátegyük; de uralkodott belső és külső magatartásunk felett félelmünk is az újabb vereséggel fenyegető egyesített Németországtól. S ha az első világháborúban népünk gigászi erőfeszítése megnyithatta volna a megújulás felé vezető utat, mi magunk ismét eltorlaszoltuk, elmulasztván betetőzni katonai győzelmünket: lemondunk a jóvátételről, amely pedig hatalmas emberi és anyagi veszteségeinket kiegyenlítve országunk iparosításának eszközeit szolgálhatta volna; végül pedig elszigetelődtünk egy olyan passzív politikában és stratégiában, amely kiszolgáltatta Európát Hitler ambícióinak. S most, a legutóbbi konfliktus következté-

Visszavonulása előtt

ben, amelyben a francia nemzet kis híján elpusztult, milyen adottságokhoz igazodva választhatja meg útját és cselekvése irányát? ...

Igaz ugyan, Franciaország elveszítette sajátos elhivatottságát, hogy szüntelenül veszélyben legyen, ám most az egész világ az általános konfliktus rémétől való állandó rettegésben él. Két birodalom — az amerikai és a szovjet, amelyek a régi nagyhatalmakhoz képest kolosszussá növekedtek — szembesíti erőit, hegemoniáját és ideológiáját. Mindkettő olyan nukleáris fegyverek birtokában van, amelyek bármely pillanatban felfordíthatják a világot, s amelyek — mindkettőjüket saját táborukon belül — ellenállhatatlan pártfogóvá avatják. Veszélyes egysúly ez, amely elképzelhetetlenül borzalmas háborúba csaphat át, ha nem fejlődik fokozatosan általános enyhüléssé! Franciaországnak, amelyet mind emberanyaga, mind hatalma tekintetében olyannyira megviseltek két évszázad óta vívott háború, s amely földrajzilag is — mint az Óvilágnak az Újvilág felé meredő foka — olyannyira kiszolgáltatott, s mind kiterjedése, mind népessége miatt halálosan sebezhető, nyilvánvaló, életbe vágó fontosságú érdeke a béke. Eppen ezért

minden arra hivatja, hogy a béke bajnokává váljék. Csakugyan abban a különleges helyzetben van, hogy semmire sem tart igényt, ami a másoké, s másoknak sincs követelni valójuk rajta; hogy a maga részéről egyik óriással szemben sincs sérelme; hanem éppen ellenkezőleg, mindkettő népe iránt az események során bőségesen bizonyított évszázados barátságot táplál, s e népek is kivételes vonzalmat éreznek iránta; egyszóval, ha a hidegháború helyett meghonosítandó rendet illetően egyáltalán lehetséges olyan hang, amely meghallgatásra találhat, olyan vállalkozás, amely hatékonyná válhat, hát ez minden bizonnyal Franciaország hangja és vállalkozása lesz. De csak ha valóban sajátja az a hang és vállalkozás, s valóban szabad a kéz, amelyet barátságilag nyújt mások felé.

Ugyanakkor Franciaország jelentékeny hitelt és bizalmat élvez számos olyan nép részéről, amelyek sorsa még alakulóban van, de amelyek nem kívánnak egyik vagy másik jelenlegi nagyhatalom érdekkörébe kerülni. Kína, amelynek emberi és anyagi állománya a jövőendő minden lehetőségét hozzáférhetővé teszi; Japán, amely — elsősorban gazdaságilag — újra megteremti sajátos elhivatottsága világgraszáló kapacitását; India, amely a nagyságából adódó megélhetési problémákkal viaskodik, de arra hivatott, hogy egy szép napon kifelé tekintsen; Afrika, Ázsia, Latin-Amerika számos régi vagy új országa, amely fejlődése azonnali szükségleteinek fedezésére elfogadja ugyan egyik vagy másik fél, esetleg mindkettő segítségét, de „elkötelezni magát” nem hajlandó mindezek az országok manapság legszívesebben Franciaországra tekintenek. Kétségtelen, hogy mindaddig, amíg nem végzett gyarmati hatalmának felszámolásával, éles bírálat is illetik, ez azonban elhallgat, mihelyt felszabadítja egykori birtokait. Rajta áll, hogy hatékonyra tegye azt a vonzóerőt, tiszteletet és tekintélyt, amely a földkerekség nagy részén körülveszi, feltevé, ha a világ óhajainak megfelelően az egyetemes ügyet szolgálja, az összes emberek méltóságát és haladását.

Igaz, Kelet egyelőre csak figyel, miképpen alakul Párizs új magatartása. Nyugati partnereink azonban, amelyek közt a hivatalos Franciaország mindaddig engedelmesen meghúzódott, az atlanti szolidaritás nagytekintélyű hegemoniája mögött bosszankodni fognak. Állást foglalnak majd. Meg kell adni, hogy de Gaulle-lal való kapcsolataik tapasztalata folytán, amelyre többen közülük a háború alatt és a győzelem után tettek

szert, nem azt várják a mai Köztársaságtól, hogy oly könnyű dolguk legyen vele, mint a tegnappal. Egyébként minisztériumaikban, parlamentjeikben, lapjaikban sok szó esik arról, hogy a megpróbáltatás ideje rövid lesz, hogy de Gaulle-nak szükségképpen rövidesen el kell tűnnie, s akkor majd minden viszszer a rendes kerékvágásba. Ezzel szemben akadnak olyanok — főként népi tömegek soraiban —, akik bizonyos elégtételt, esetleg némi irigységet éreznek, látván, hogyan szabadul Franciaország az egész Óvilágot nyomasztó felsőbbbségtől. Mindehhez hozzájárulnak azok az érzelmek, amelyeket személyem iránt a külföldi tömegek kormányukat meg gondolkoztató erővel tanúsítanak, valahányszor érintkezésbe kerülök velük. Mindent egybevetve, külföldön a rosszallások, a keserű szónoklatok, a kedvezőtlen újságcikkek, a pazarlón ontott agresszív karikatúrák ellenére is hozzászoknak majd ehhez a Franciaországhoz, amely újra nagyhatalomként lép fel, s olyan figyelemmel követik tetteit, megnyilvánulásait és szavait, aminőre bizony már nemigen méltatták...

A Közös Piac megalakításával egész sor, nemcsak műszaki, diplomáciai vállalkozás is kibontakozik. Valójában a művelet — függetlenül rendkívüli gazdasági horderejétől — olyan politikai szándékok hordozója, amelyeknek célja megakadályozni Franciaországot, hogy szabadon rendelkezék önmagával. Ezért mindaddig, amíg a közösség valóban felépül, több ízben is kénytelen leszek beavatkozni, hogy elhárítsam az ügyüket fenyegető veszélyeket.

A harc hosszú és kemény. Partnereink, akik nagyon szerették volna, hogy ne változtassunk a Köztársaságon, arra számítottak, lényegében, hogy ez alkalommal még engedjük ügyüket „az európai integráció” oltárán feláldozni, amiként erre sor került már, először a CECA-ban (az Európai Szén- és Acélközösségben), amikor mások részesültek a mi rovásunkra előnyökben, majd az Euratom esetében, amikor hazánk minden ellenszolgáltatás nélkül vállalta ügyszólván a teljes kockázatot, ami viszont nem mentesítette nukleáris berendezéseinek külföldi ellenőrzésétől; s itt van végül a Római Szerződés, amely bizony nem oldotta meg az annak idején számunkra nagy fontosságú kérdést. Most azonban Franciaország birtokában akar lenni annak, amire szüksége van: s igényei egyébként is megfelelnek a közösségi rendszer szellemének. A szükségszerűtől végül el fogják ismerni...

1958. június 29-én Párizsba vártam Harold Macmillan miniszterelnököt. Számos kérdésre kiterjedő baráti beszélgetésünk során váratlanul, nagyon megindultan, a következőket jelenti ki: „A Közös Piac — kontinentális blokádn. Anglia nem fogadja el. Könyörgöm, mondjanak le róla! Vagy olyan háborúba keveredünk, amely kezdetben kétségtelenül csak gazdasági jellegű lesz, de fennáll a veszélye annak, hogy fokozatosan más területekre is kiterjed.” Mivel a túlzások nem számítanak, megkísérlem lecsillapítani az angol miniszterelnököt, s megkérdelem tőle, vajon miért venné rossz néven az Egyesült Királyság, ha a Hatok között olyan preferenciális rendszer létesülne, ami a Commonwealth-en belül már megvan. Időközben Maudling miniszter mákacsul olyan tárgyalásokat folytat az Angliát is magába foglaló Európai Gazdasági Közösségnek mondott szervezetben, amelyek bizonytalanságban tartják a Hatokat, s azzal a javaslattal kísélik a közösségük elindítását, hogy olvadjanak be, vagyis bomoljanak fel egy szabadkereskedelmi zónában. Harold Macmillan több, nagyon sürgető levélben igyekszik elnyerni beleegyezésemet. Kormányom azonban megtöri a varázst, s közli, hogy semmi olyat nem fogad el, ami nem tartalmaz intézkedést a közös vámtarifára és a mezőgazdasági rendezésre vonatkozólag. Annak idején úgy tűnt, London feladja az obstrukciót, s fordítva köpönyegén, a maga részéről létrehozza az európai szabadkereskedelmi társulást a skandinávokkal, a portugálokkal, a svájciakkal és az osztrákokkal. Brüsszeli partnereink erre felhagynak a habozással, és készek megalakítani a Közös Piacot.

Am a játszma egyelőre döntetlenre áll. 1961 derekán az angolok ismét támadásba lendülnek. Mivel kívülről nem akadályozhatták meg a Közösség létrejöttét, most azt tervezik, hogy belülről bénítják majd meg. Többé nem a felszámolást követelik — ellenkezőleg: kijelentik, hajlandók belépni. Javasolják továbbá, hogy megvizsgálják, milyen körülmények között léphetnek be, feltéve, hogy „figyelembe veszik sajátos kapcsolataikat a Commonwealth-szel és szabadkereskedelmi övezetbeli társaikkal, valamint a mezőgazdaságot érintő alapvető érdekeiket”. Ennek elfogadása nyilvánvalóan egyet jelentene a Közös Piac eredeti koncepciójának feladásával. Partnereink erre nem tudják rászánni magukat. Másrészt viszont, nemet mondani Angliának meghaladja erejüket. Akkor hát, mintha csak elhinnék, hogy a kör négyesgösesíthető,

Brüsszelben Edward Heath angol miniszterrel egész sor olyan tárgyalásba bocsátoknak, amely továbbra is kérdésessé teszi a Közösség jövőjét. Közeledni látom tehát a napot, amikor le kell tennem a garast, és véget kell vetnem a halogatásnak, vagy pedig ki kell ragadnom Franciaországot egy olyan vállalkozásból, amely alighogy megindult, célt tévesztett. Miként előrelátható volt, mindenképpen bebizonyosodik, hogy Európa egyesülésének érvényes elemei csúsznak a nemzeti államok lehetnek, mivel hogyha a nemzeti érdek forog kockán, semmi és senki se kényszerítheti őket, s az egyetlen járható út a szabad együttműködés útja marad.

Ami ebben a tekintetben gazdaságilag igaz, egészen nyilvánvaló a politikában. Nincs is ebben semmi, ami ne volna egészen magától értetődő. Micsoda illúziókba és elfogultságokba kell süllyednünk ahhoz, hogy feltételezzük: az évszázados erőfeszítésekben és számtalan szenvedésben kikovácsolódott európai nemzetek, valamennyi a maga földrajzával, történelmével, nyelvvel, hagyományával, intézményeivel, feladhatnák létüket, hogy egyetlen nemzetet alkossanak. Micsoda szűklátókörűségről tanúskodik az a naivaktól gyakran hangoztatott összehasonlítás aközött, amit Európának — úgymond — tennie kell, s aközött, amit az Egyesült Államok vitt véghez megalakulása idején, amikor a semmiből indult el, egészen új földön, a gyökértelen telepések egymásra torlódo hullámaival. Ami pedig a Hatokat illeti, hogyan lehet elképzelni, hogy külpolitikai céljaik egyszerűen közössé válnak — holott eredetük, helyzetük, becsvágyuk olyannyira különbözik? A gyarmatok felszámolásáért, amelyet Franciaországnak azonnal végre kell hajtania, mit tesznek vajon szomszédai? Ha Franciaország örökletes természete szerint betölti Isten akaratát, terjeszti a szabad gondolatot, s az Emberiség bajnoka — miért kellene mindennek partnerei ügyévé is válnia? Németország súlyos sebeket visel, hatalmi vágyainak megghiúsulása folytán kielégítenül, ez idő szerint megosztottan, és sokak szemében azzal a gyanúval terhelve, hogy vissza akar vágni. Minek a nevében lennének ezek a sebek a partnereié is? Olaszország, amióta megszűnt a német vagy a francia birodalom tartozéka lenni, s kirekesztették a Balkánról, ahol terjeszkedni próbált, félszigeti jellegű ország, amely a Földközi-tengerre szorítkozik, s természetszerűleg a tengeri hatalmak érdekszférájába tartozik — mívégre azonosulna a kontinentális álla-

mokkal? Hollandia, amely mindig is a hajózásnak köszönhette létét, függetlenségét pedig a tengeren túlról jött segítségeknek, miféle csoda folytán egyezne bele, hogy felszívódják a szárazföldiek közé? Hát Belgium — amely amióta csak a versengő nagyhatalmak kompromisszummal államot kreáltak belőle, szüntelenül a flamand és vallón egymásmellettség egyeztetésén fáradozik — miként lehetne alkalmas arra, hogy őszintén más ügynek szentelje magát? A Mosel partjain elterülő két nagy ország vetélkedését felváltó egyezkedések idején mi gondja lehetne fontosabb a luxemburgiaknak, ha nem az, hogy Luxemburg fennmaradjon?

Ezzel szemben mindezek az országok, ha elismerik, hogy megvan a maguk nemzeti egyénisége, s ha elfogadjuk, hogy ezt meg kell őrizniük, képtelenek lennének-e megszervezni együttműködésüket minden területen? Rendszeresen összehívni minisztereiket, időnként állam- és kormányfőiket, állandó szervezeteket alakítani a politika, a gazdaságpolitika, a kultúra és a nemzetvédelem megvitatására, hogy mindezeket rendszeresen megtárgyalják parlamenti küldöttsegeik tanácskozásán; hogy kedvet kapjanak és megszokják: minden közérdekű kérdést együtt fontoljanak meg, s hogy — amennyire lehetséges — azonos magatartást tanúsítsanak a felmerült problémákkal kapcsolatban? Vajon ez az általános együttműködés azzal, amelyet a hat állam Brüsszelben és Luxemburgban gazdasági vonatkozásban immár gyakorol, nem vezethet-e olyan akcióhoz, amely a haladásra, a biztonságra, a hatékonyságra, a külföldi kapcsolatokra, a fejlődésükben erre rászoruló népek segítyezésére s végül, de legfőképpen a béke megvalósítására irányul, olyan akcióra, amely már európai? Vajon a Hatok ilyenfajta csoportosulása ne ösztönözne lassacskán a kontinens többi országát is a megfelelő feltételekhez kötött csatlakozásra? Vajon nem így valósulhatna meg az Egyesült Európa — a bölcsek álma —, a háború ellen, ami maga az emberi történelem?

Mielőtt Németország kancellárjával találkoztam volna, kifejtettem elgondolásomat az olasz miniszterelnöknek. Amintore Fanfani 1958. augusztus 7-én látogatót meg. Decemberben és januárban ismét fogadtam őt. E megbeszélések mindegyike lehetővé tette számomra, hogy még jobban értékeljem szellemi formátumát, megfontolt nézeteit, kellemes modorát. Személyében azt az Olaszországot látom, amely értesülni vágyik valameny-

nyi időszerű játszmáról, s hajlandó részt is venni bennük, ha a nagyon nagy múltú és igen jelentékeny jövődőlő nemzeteket megillető tisztelettel bánnak vele. S kész jószándékú alapelveket kifejező elvi nyilatkozatokhoz csatlakozni, de mindig ügyel arra, hogy mérsékelt kötelezettségeket vállaljon csupán. Európa egyesülését illetően is ez az álláspontja. A római kormányfő persze pártolja. Sőt, a Gasperritől örökölt hagyott — nemzetek fölötti — tendenciát támogatja. Csöppet sem zavartatván magát azonban a nyilvánvaló ellentmondástól, nem óhajtotta, hogy bármi is Anglia nélkül történjék, noha teljes bizonyossággal tudja, hogy az nem hajlandó integrálódni. Szüntelenül hangoztatva meggyőződését, hogy az Ovilág népeit szolidarissá kell tenni, nem látja be, hogy ez megváltoztatná kapcsolatait — a függőséget is — az Egyesült Államokkal. Szerinte főként az Atlanti Szövetség szervezetét nem lehet módosítani semmiképpen. Mégsem utasítja el a Hatok szervezett politikai együttműködésére vonatkozó tervemet, de fenntartja magának a jogot, hogy a módozatokat illetően a következő tárgyalások során nyilatkozzék.

Éppen ezek után kerülhettem közvetlen kapcsolatba az olasz kormányral és néppel. Szomszédaink ünnepélyesen megemlékeztek az 1859-es piemonti francia győzelem 100. évfordulójáról. Mivel Giovanni Gronchi köztársasági elnök engem is meghív, készségesen eleget teszek a meghívásnak. Couve de Murville és Guillaumat kísérek el. Június 23-án Milánó viharos lelkesedéssel fogad. Másnap, a katonai paradén, amelyen az olasz hadsereg egységei mellett francia csapatok vesznek részt, ugyanolyan lelkesedés árad felém. Magentánál, majd Solferinóban, ahol hatalmas tömeg gyűlt össze és ahol beszédet mondok a háremzőn, a lelkes tüntetések szintén nem hagynak kétséget a hazánk és de Gaulle tábornok iránt tanúsított közfelfogásról. A gyászmise során Monsignore Montini érsek olyan szentbeszédet tart, amelyet mélyen áthat annak a papnak a vonzalma Franciaországhoz, aki később VI. Pál néven pápává lesz. Röviddel ezután, a római városi tanács rendezte fogadtatásom ugyanarról a melegségről tanúskodik. Mi sem bizonyítja jobban, minő ballépés volt a Mussolini parancsára 19 évvel ezelőtt elkövetett agresszió. S mi sem bátorítóbb a két rokon nép jövője tekintetében. Gronchi elnök, Antonio Segni miniszterelnök és Giuseppe Pella külügyminiszter, valamint a kíséretemben levő miniszterek ebben egyetértenek velem.

*A háború
legviharosabb napjaiban*

Ez az egyetértés azonban nem zárja ki, hogy a két elnök kormányuk tagjainak részvételével folytatott megbeszélése során — amelyek a bennünket Rómába vivő vonaton kezdődnek, majd a Quirinalban folytatódnak, ahol feleségemmel az államfő és Gronchi asszony vendégei vagyunk — felszínre ne kerüljenek a mindkét részről azonosnak távolról sem mondható vonzalmak. Mi, franciák, azt akarjuk, hogy egy európai Európa felé haladjunk. Az olaszok mindenképpőt ahhoz ragaszkodnak, hogy ne módosuljanak az angolszászokkal jelenleg fennálló kapcsolatok. A római kormány lényegében az integrációt szorgalmazza, mivel arra számít, hogy a mitikus apparátus leple alatt tetszése szerint manőverezhet, hiszen egy ilyen jellegű szerkezetben semmi sem csorbítja Washington oltalmazó hegemoniáját, végül pedig, mivel Anglia belépésére vár, amúgy is mindent ideiglenesnek tekint. Rövidesen meggyőződhetek arról, hogy a Benelux országok is hasonlóképpen vélekednek az ügyről.

Amiként a gazdasági és társadalmi hatalom birtokosai meg a francia politikai pártok rikácsolva követelik Franciaország átalakulását, miközben mindenki rossz szemmel néz minden reformot, amely változtat a kialakult renden, ugyanúgy a számos fenntartás, csúrcsavarás és égre-földre esküdözés falába ütközik a kontinens — európai partnereink vezető köréi és saját kotériáink által szükségesnek nyilvánított — egysége, mihielt megkísérlem útját egyengetni. Én azonban úgy vélem: amint Rómát sem egy nap alatt építették fel, a dolgok rendje szerint Európa építése is hosszas erőfeszítéseket igényel.

Állhatatosságomban a legékesszólóbb biztatást a Vatikántól kapom, XXIII. János pápa fogad. Azt akarta, hogy az ez alkalommal megnyilvánuló pompa Franciaország iránti megkülönböztetett figyelmét hangsúlyozza. Megelégedéssel veszi tudomásul mindazt, amit a nemzeti újjáépülést szolgáló vállalkozásról mondok neki, ar-

ról az országról, amelyet jól ismer, s melynek egykori politikai zűrzavarát párizsi nunciusként közlő látta. Majd pedig — önuralommal lebírt aggodalommal — a szentatya szól az évszázad gigantikus felfordulásai során a kereszténység elszenvedte szellemi ártalmáról... Mindenütt másutt, a szabad rendszerekben egyfajta homályos ellenkezés támad, ha nem is a vallással, de legalább az egyház ténykedésével, szabályaival, hierarchiájával és rítusaival szemben. Mindazonáltal, bármily gondot okoz is számára ez a helyzet, a pápa csupán egyikét látja azoknak az ismert s korunkban megtehető válságoknak, amelyekben az egyház Jézus Krisztus óta átment, és amelyeken felülkerekedett. Úgy véli, hogy az egyház — erőt merítve inspirációja és önvizsgálata sajátos értékeiből — ez alkalommal is visszanyeri egyensúlyát. Pápaságát ennek óhajtja szentelni. Miután bevezetik feleségemet, XXIII. János áldását adja ránk. Nem látjuk többé.

AZ ÁLLAMFŐ

Látás és hallás révén én magával a néppel, nemcsak a vezetőivel akarok kapcsolatban lenni. Arra van szükség, hogy a franciák lássanak és halljanak engem, s hogy én halljam és lássam őket. A televízió és a közérdekű utazások erre lehetőséget teremtenek.

A háború idején jó hasznát vettem a rádióknak. Amit általa mondhattam és terjeszthettem, kétségtelenül számított valamit az ellenséggel szemben, a nemzeti egység megerősítésében. Távozásom után, amikor megvonták tőlem a rádió hullámaikat, hangomat csupán helyi jellegű gyűléseken hallathattam. A mikrofon és a képernyő kombinációja azonban pontosan akkor áll rendelkezésemre, amikor ez a találmány szédítő fejlődésnek indul. Ahhoz, hogy mindenütt jelen legyek, egyszerűen páratlan eszköz adódott. Feltéve, hogy szerepléseim sikereseek. Nem az első és nem is az egyedüli kockázat ez számomra; ám annál nagyobb.

A hősi idők óta mindig arra kényszerültem, hogy a nyilvánosság előtt szabadon beszéljek, de a stúdióban épp ellenkezőleg, mindig felolvastam a szöveget. Jelenleg azonban a képernyő nézői látják is, hallják is de Gaulle-t. Hogy hí maradjanak szerepemhez, úgy kellett szólnom hozzájuk, mintha négy szemközti voltánk: jegyzetek és szemüveg nélkül. Mivel azonban a nemzethez intézett beszédeim *ex cathedra* hangzanak el, minden-

féle elemzések és szövegmagyarázat pré-dájaként, gondosan megírom őket, s nagy erőfeszítéssel ügyelek, nehogy a kamerák előtt mást mondjak, mint ami szándékomban állt. Ennek a hetvenéves férfinak, aki magányosan üldögel egy asztal mögött a könyörtelen fényözönben, az a dolga, hogy elég élénk és közvetlen legyen megragadni és ébren tartani a közfigyelmet anélkül, hogy túlzó gesztusokra és felesleges arcjátéokra ragadtatná magát.

E négy év során a franciák milliói számtalanszor találkoznak így de Gaulle tábornokkal. Mindig sokkal kevesebbet szólok róluk, mint Franciaországról. Tartózkodom attól, hogy egymásnak ugrassam őket, hogy a különböző frakciók egyikének vagy másikának kedvébe járjak, hogy magántermészetű érdekeiknek hízelegjek, szóval: hogy a demagógia bevált fogásaihoz folyamodjam; ezzel szemben arra törekszem, hogy közös nevezőre hozzam a szíveket és szellemeket, hogy valamennyiükkel éreztessem: ugyanahhoz a közösséghez tartoznak, és hogy ébren tartsam a nemzeti gondolatot. Minden esetben igyekszem feltárni, hogyan viszonyulunk együtt az éppen időszerű kérdéshez, hogyan oldhatnók meg és hogyan kell megoldanunk a problémákat, igyekszem felszítani győzelmi elszántságukat és bizalmukat a sikerben. Mindez körülbelül húsz percig tart. Este az előadás

a világszínpadra kerül, anélkül azonban, hogy következtethetnék a morajból vagy tetszéspnyilvánításból: hogyan vélekedik a hatalmas és rejtélyes nézősereg. Később aztán, sajtókörökben, a kedvező véleményeket hangoztatók szerény kórusa mellett felhangzik a kétely. a bíráló és a gúny, az „önélégültségemet“ megőrzők vad zenebonája. Kiderül ezzel szemben, hogy a nemzet mélyebb rétegeiben az a benyomás, hogy „Ez már aztán komoly dolog!“, hogy „De Gaulle azért mindig hű marad önmagához!“, hogy „akárhogy is, Franciaország mégiscsak ér valamit!“ Elértem hát a kívánt hatást, mivel a nép felemelte fejét. és a csúcsok felé tekintett.

Beszédeim azonban szükségképpen túlságosan sommásak ahhoz, hogy a kellő pontossággal tárgyaljam a nagy kérdéseket. Ehhez sajtóértekezlethez folyamodom, amelyet egyébként televízió és rádió is közvetítenek, s a teljes szöveget a lapok jó része közli. Evente kétszer meghívják az Élysée-be minden francia sajtóorgánium képviselőit, valamennyi nemzetközi hírtgyőnkés kiküldött munkatársait, a külföldi lapok tudósítóit. Részt vesz a minisztériumok és a követ-ségek néhány szakértője is. Jelen van köröttem a kormány. Ezer résztvevő ül a nagy fogadóteremben, hogy tanúja legyen a hagyományos szertartásnak, amelyet a múlt emlékei és a jelen különlegességei tesznek világméretűvé. S szemben találok magam a legnehezebben leköthető hallgatósággal: olyan emberekkel, akiket mesterségük érzéketlenné tett az emberi értékek iránt, akikre az érvek csak akkor hatnak, ha csipősek, akik egy jó cím, a példányszám, a szenzáció kedvéért nemegyszer szívesebben írnak a balsikerekről, mint a sikerekről. Ennek ellenére fenntartásaikon, iróniájukon, szkepticizmusukon túl különbséget teszek a tájékoztatás szakembereinek szenzációéhsége és a beavatottak megbecsülése között. Viszonzom érdeklődésüket. Ebből következik, hogy a sajtóértekezleten a feszült figyelem légköre uralkodik, és azt hangsúlyozza, ami fontos benne: hogy mindig eseményszámba megy.

Gondoskodom róla egyébként, hogy a problémák áttekintésével egyidejűleg döntésekről is tájékoztassak. A témákat természetesen a körülmények határozzák meg. Mindannak lényegét, amit mondani akarok, gondosan előkészítettem. Másrészt, az értekezlet előtt szömvivőm is megbizonyosodott, miféle kérdéseket intéznek majd hozzám. Ezekre tehát úgy válaszolok, hogy a válaszok összessége bizonyos politika meghatározása legyen.

Nincs hiány persze gonoszkodó kérdésekben, amelyekkel zavarba akarnak hozni. Ezeket a kísérleteket néhány nevetésre ingerlő szóval megühsíto. Ily módon, másfél óra során, megvilágítom Franciaország tevékenységét és szándékait, ami az intézményekre, a nemzetgazdaságra, a pénzügyekre, a társadalmi kérdésekre, a gyarmatok felszámolására, Algériára, a külügyekre, a védelemre és a többire vonatkozik, s úgy vélem: nyiltabban és teljesebben, mint bármikor annak előtte. Alighogy befejezem, már indul is a roham a távirók, telefonok, szerkesztőségek felé. Másnap aztán megjelennek a nyilatkozatok, amelyeket minden irányzat szömvivő csakúgy ontanak az általam mondottokról, a kommentárok, amelyeket a francia és a külföldi rádiók irányelvekként sugároznak, a cikkek, amelyek általában ellenséges hangvételűek, legalábbis szórzáshasogatók és csipősek. Majd a hírközlés, miután tanúsította — éppen saját kavargásával —, hogy nyilatkozataim „áthatoltak a rivaldán“, azal nyugtatja magát: „Semmi újat nem mondott.“ A hang és a kép által közel kerültem a nemzethez, de valahogy mégiscsak elvontan. Másfelől a nyilvános ünnepek, a katonai parádék, a felavatások, amelyeken nyilván én biztosítom a szándékolt ünneplésséget, de ahol az okvetlenül szükséges ceremóniának megfelelően szerepelek, nem teszik lehetővé az emberekkel való közvetlen kapcsolatot. Hogy mégis eleven kapcsolat alakuljon ki közöttünk, helyesnek vélem felkeresni az összes közigazgatási kerületeket. Hét évre szóló megbízatásom kezdetétől a derekái, függetlenül a fengeren túli területeken tett látogatásoktól, három és fél év alatt 67 département-t kerestem fel az anyaországban.

Az elnöki rezidencia természetesen állandóan látogatások, meghívások és szertartások színhelye. Mivel, ha az állam tekintélyéről van szó, minden számít, fontosnak vélem, hogy ilyen alkalmakkor az események jólésszel s méltósággal játszódjanak le. S így kívánja ezt házam úrnője, hitvesem is. Ludovic Chancel, a protokollfőnök és Pierre Siraud hatékonyan közreműködnek ebben. Fogadásaink tehát gyakoriak, s mindent elkövetünk, hogy kellemesek legyenek. Ebben az időszakban függetlenül attól a négyezer meghívottól, akiket Franciaország minden prefektúráján vendégül láttam, tizenötezer francia és külföldi ült asztalunkhoz az Élysée-ben. S ugyanannyit fogadtunk a palotában. S bármily alkalommal kerül is sor ezekre az összejövetelekre — amelyek a munkavacso-

Leányával és feleségével

rától egészen valamely államfő tiszteletére adott fényes estélyekig meg a néhány válogatott vendég tiszteletére rendezett meghitt ebédekig terjednek, nem szólván a kormány, a diplomáciai kar, a különféle testületek, az igazságszolgáltatás, a fegyvernemek, a tantestületek, a gazdasági és társadalmi élet, az irodalom, a művészet, a tudományok, a sport szemléiségei számára rendezett ebédekről és fogadásokról —, e reprezentációs kötelezettségek nagyban hozzájárulnak a megbízatásomból adódó intellektuális és fizikai terhek növeléséhez, ugyanakkor azonban lehetővé teszik számomra, hogy közvetlenül érintkezhessem szép számú, értékes emberrel.

Hitvesemmel meghitt kettesben töltöm azt a nagyon rövid időt, amely tisztségem ellátása mellett rendelkezésemre áll. Esténként a televízió — s olykor a film — elvonultatja előttünk kortársainkat, ahelyett, hogy mi vonulnánk el előttük. Vasárnaponként meglátogatnak gyermekeink és unokáink, ha éppen Párizsban tartózkodnak, és ha elfoglaltságaim lehetővé teszik, hogy láthassam őket. Fiam és vőm, miután keményen és ragyogóan harcoltak a szabad francia erők sorában, a hadirepülőknél, illetve a páncélosoknál teljesítenek tiszti szolgálatot. Mialatt atyja megújult küldetése első négy évét teljesíti, de Gaulle százados — előbb korvett-, majd fregatt-kapitány — a haditengerészeti vezérkari iskola kurzusainak elvégzése után a Duperré sorhajón teljesít szolgálatot, aztán — miután áthe-

lyezik a tengerészeti vezérkarhoz — az algériai partok mentén őrszolgálatot megbízott és a gyanús hajókat átvizsgáló Le Picard gyorsnaszád parancsnoka, hogy aztán a hadsereg vezérkarában szolgáljon; vőm, Alain de Boissieu ezredes előbb Chateaudun-du-Rummelben (Constantinois-ban) a 4. lovas vadászrezred parancsnoka, később Algírban Delouvrier főmegbízott katonai kabinetjét vezeti, majd pedig fegyverneme vezérkari főnöke lesz, s végül átkerül a haditudományok legfőbb központjához és az Institut de Défense Nationale-hoz. Fiam és vőm, akárcsak lányom, menyünk és gyermekeik, Franciaországot úgy látják, mint én. S így van ez fivéreinkkel, nővéreinkkel, összes unokaöccseinkkel és unokahúgainkkal. Igen becses számomra ez a családi harmónia. Ahányszor csak módomban áll, lemegyünk házukba, La Boiserie-be. Ott aztán visszavonulok elmélkedni. Ott írom beszédeimet, ami számomra kinos és állandó munkát jelent. Ott olvasok el egy-egy könyvet a nekem küldöttekből. Ott, a láthatár és az ég végtelenségét szemlélve, helyreállítom emelkedett nyugalmamat.

Hogyné viselnék meg ezt a nehézségek, amelyekbe beleütköztem, a felelősség, amely vállalkozásaim jövőjére nehezedik? Nevezetesen, látnom kell, hogy Franciaország nyilvánvaló felemelkedése csak még kétségbeesettebbé teszi azok ellenállását, akik egykor a politikai közvélemény irányítóinak hitték magukat, s akiket mások is annak tartottak. Amit elvégezhetek, nem talál kíméletre a pártok és a lapok széles skáláján, s alighogy kilátás nyílik az algériai dráma rendezésére, máris megkésztetődik a rosszindulat. François Mauriac, akit hűséges ragaszkodása Franciaországhoz, történelmi megértő készsége, az, ahogy hazafias és esztétikai szempontból megítéli a nagyságot, a mód, ahogy behatol az emberi szenvedélyek indítékaiba és ábrázolja őket, korunk páratlan megfigyelőjévé avat, 1962. március 12-i *Bloc-notes*-jában megállapítja: „Ami nem ábránd, az ennek az öreg embernek a hihetetlen ereje, azé, akinek bukását — amióta megvalósult a béke — a jobboldaltól a baloldali kívánja, várja, szorgalmazza a politikai élet minden számottevő tényezője... és akiről jól tudjuk, hogy éppen a magánya acélozza meg az őt körülvevő tehetetlen és acsarkodó falkával szemben.”

Az igazat megvallva, ha a bizottságok és tollnokok ellenséges szövetkezése sért is olykor, mélyebben nem érint. Jól tudom, hogy a papír mindent elbír, a

A párizsiak között

hangszóró bármit továbbít. Jól tudom, mily nagy a sértő szavak kísértése a stílus hivatásosai számára. Jól tudom, hogy az új intézmények, jelenlétem az állam élén, vezetési stílusom megfosztják jelentőségüktől és beavatkozási lehetőségeiktől azokat az egykor befolyásos erőket, amelyek eluralkodtak a régi renden, és amelyeket kétségbe ejt, hogy nem uralkodhatnak többé. Kiváltképpen jól tudom, mennyire fáj nekik az a távolság, amelynek betartására nem megvetésből kényszerítem őket, hanem elvből. Hogy megengesztelődjem irányukban, amikor bosszút sóvárogva megfélekeznek a kelendő mértéktartásról, azt ismétlgetem magamban, amit Corneille mondat Octave-val:

*Hogyan! Hát azt kívánnád tőlük:
kíméljenek,
holott te nem kímélted őket sosem
eleddig!*

Ha azonban kevéssé vagyok is érzékeny a személyemet szóban és írásban sújtó sérelmekre, annál inkább arra, hogy általam magának a nemzeti megújulásnak az eszméje kelt annyi ellenállást és haragot a nemzet jelentékeny rétegeiben. Mintha az egykori vezető irányzatok tevékenységükre, politikai színezetükre, világnézetükre való tekintet nélkül a hanyatlás mellett foglalnának állást, mert szédülnek a szakadékok láttán, amelyeket át kell hidalni, hogy a hanyatlás megszűnjék; vagy mert — azzal az érzéssel, hogy a hanyatlás elkerülhetetlen — intellektuálisan a kihívás és az elv rangjára emelik a dekadenciát; vagy azért, mert megszokásaik és gyengeségeik általa tartósan fennmaradhatnának és látászatuk igazolódna. S így merül fel annak súlyos gondja, vajon mi történik az országgal, ha velem együtt eltűnik az a jelenség, amely — az államvezetésben — valódi tekintélyt jelent, amelyet az események igazoltak, és amelyet a francia nép hitével és reményiségével azonosított.

A vidéki értelmiség társadalomrajzához

A modern társadalom szerkezetében jelentősen megnövekedett az értelmiség szerepe. A társadalmi haladás és a közélet tudatos alakítása nagymértékben az értelmi munkát végző réteg „szellemi tőkájének“ közhasznú értékesítésétől függ. Mit jelent értelmiséginek lenni? A választ könyvek tömkelegében kereshetjük. Századunkban divatos szociológiai téma. Az értelmiség hivatásának és feladatának elemzése sajátos vidéki viszonyok között megköveteli az értelmiségi fogalmának körültekintő tisztázását.

Statisztikai adatok igazolják, hogy 1970-ben legalább tízszer annyi egyetemi diplomás dolgozik, mint egy fél évszázaddal korábban. Mindannyian klasszikus értelemben vett szellemi munkát végeznek, nem fizikai erejükkel dolgoznak, hanem tudásukkal, ismereteik felhasználásával mint orvosok, tanárok, mérnökök. Az értelmiség fogalmát azonban nem lehet kizárólag a diplomához kötni, mert az ismeretek — itt a tudományos ismeretekre gondolok — merev alkalmazása a legjobb esetben is „agymunka“, de nem alkotó értelmi munka, amely nélkül a modern társadalomépítés elképzelhetetlen. A választóvonalat — figyelembe véve a tudományos forradalom diktálta iramot — az ismeretek értékesítésének mikéntje szerint kell megvonnunk.

Az értelmi munka belső betegsége az elhivatalnokosodás, az önálló alkotó gondolkodás feladása, helyettesítése az előírások, kidolgozott receptek merev alkalmazásával. Az elhivatalnokosodott értelmiségi a körülményekhez idomul, nem érdeklí munkájának következménye. A funkcionárius nagy regiszter, fejében számok és előírások formájában megtalálhatók a feladatok, valamint a sematizált végrehajtás módja.

Az értelmi munka a minőségtől elválaszthatatlan. Nemcsak alkalmazás és idomulás, hanem alkotó továbbgondolás, műhelyé varázsolt élet, kísérletezés, tudatos társadalomépítés és közösségformálás. Az igazi értelmiségi hivatása gyakorlásához mindig valamit hozzáad tehetségéből, szellemi potenciáljából, s ezzel növeli munkája hatékonyságát. Az előbbi példánknál maradva: a tanítási óra, az orvos kórtörténete, az agrármérnök kísérleti kertje, üzemszervezési terve is alkotássá válhat, ha tudással, kultúrával, önálló gondolkodással azzá változtatja. Függetlenül attól, hogy az illető értelmiségi kísérleti intézetben, falusi iskolában vagy klinikán dolgozik-e, az elhivatalnokosodás veszélye mindenütt fenyegeti. De mindenütt alkotó értelmiségié válhat, ha nem hagyja magát sodortatni az eljelentéktelenedés áramlataitól. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építési feladatainak városon és vidéken egyaránt csak az tud eleget tenni, aki alkotássá nemesíti munkáját. Az alkotást ebben a vonatkozásban nem kötjük tudományos közleményhez, közírói ténykedéshez, mert a maga módján az is lehet fércmunka, ha nem magas vizsgálódás, világos gondolkodás tüzeiben fogant. Az értelmiségi hivatásnak szélesebb határai vannak: magába

foglalja a mindennapi munka egészét, ahol tudással és ésszel dolgoznak, kultúrával formálják a humánus társadalmat. A legkisebb falutól a fővárosig.

Miért foglalkozom hát külön a vidék értelmiségével? Nem a minőségi megkülönböztetésért, hanem azért, mert azt a réteget ismerem jobban, több mint egy évtizede közöttük élek. Vizsgálódásomat ezért véggeztem földrajzi értelemben a nagyvárostól távolabb eső kisvárosban és faluban. A kutató- és megfigyelő munkát elsősorban tanárok, orvosok és mezőgazdasági mérnökök között folytattam.

Még a részletes elemzés előtt a körkép tisztaságáért fel kell tennünk a kérdést: mit nevezünk vidéknek? Milyen sajátos körülmények formálják a nagyvárostól távolos értelemiség életét? A világ szellemi térképén nem különböztethető meg a nagyváros olyan értelemben, hogy az ott élő értelmiségiek tudásban, kultúrában, erkölcsben kiválóbbak volnának, mint a kisvárosi vagy falusi kollégáik. Az kétségtelen, hogy a kulturális központokban jobbak a továbbképzési feltételek, a művelődési lehetőségek. A betokosodás és elhivatalnokosodás azonban ott is olyan veszély, mint a hegyalji faluban. A különbség az árnyalatokban van. Másképpen történik és más színek alatt. A kultúra mindenütt otthont talál, ahol tüzenél melegedni akarnak. És főleg ott, ahol melegedésnél többet kívánnak: ésszel és tudással az élet alkotó formálását. A nagyvárosi és vidéki értelmiség között nincs értékbeli különbség. Munkájukat sajátos feladataik szerint kell vizsgálni.

A vidéki értelmiség helyzetrajzánál feltétlenül figyelembe kell venni néhány olyan tényezőt, amelyek életük és munkájuk alakulására hatással vannak. Ezek a következőkben foglalhatók össze: sajátos tudományos kutatási lehetőségek, közvetlen kapcsolatot a néppel, kisebb mobilitás, lassú urbanizáció vagy annak teljes hiánya, alacsony ismeretségi lehetőség, primér társadalmi kötelek viszonylagos szilárdsága, a helyi államhatalmi szervekkel való közvetlenebb kapcsolat és együttműködés.

E sajátos körülmények között él és tevékenykedik a vidék értelmisége.

Lépéstartás a „gyorsuló idővel“

A tudományos-műszaki forradalom teljesen megváltoztatja életünket. A fejlődés meredeken felfelé ívelő vonala, a tíz évenként megkétszereződő ismeretek, a gyökeresen átalakuló világkép, a tudomány közvetlen termelőerővé válása olyan feladatokat állít az értelmiség elé, amely alól a legeldugottabb falu tanára, orvosa vagy agrármérnöke sem vonhatja ki magát.

A lépéstartáshoz átfogó tájékozódásra, kísérletezésre van szükség. A jó tanár tudja, hogy a tanterv előírásait hol kell kibővíteni, a naponta változó tudományból mit kell halaszthatatlanul előadásába foglalnia. Éppen a szakbarbárság elleni orvosságként az értelmiséginek a világot szintetikusán kell értelmeznie és az összefüggést megkeresnie a tények és jelenségek halmazában. A vidéki értelmiség munkájában ez különösen fontos, mert a néppel való szoros kapcsolatából adódóan számottevő szerepe van a közműveltség előmozdításában.

S itt álljunk meg egy pillanatra. Az olyan értelmiségi, aki évtizedekig csupán az egyetem vagy főiskola padjaiban szerzett ismeretekből él, előbb-utóbb elhivatalnokosodik, tudása elkopik, feladatvégrehajtó eszközzé silányul. Az elhivatalnokosodást nemcsak a státus megőrzésére való törekvés, a karrier-keresés okozza, hanem az a szellemi kopás következménye is. Ennek pedig sokatmondó kísérőjelensége: kapaszkodás a papírokba, vagyis menteni, ami még menthető. Az értelmiség hivatalnokká vedlett csoportja a „kopott fejűek“ rétegéhez tartozik, akiknek tudása

megrekedt valahol az iskola padjai között. Ez az a folyamat, amely ellen pártpolitikánk szellemében közoktatásunk a leginkább küzd.

Az értelmiségi szociográfia a tényanyag tárgyilagos vizsgálatában nem nélkülözheti a tudományos-műszaki forradalom gyorsuló rohamában a szellemi munka frissességének számbavételét, mert nemcsak egyszerű ismeretfelújításról van szó, hanem ezen túlmutatóan a nép, a közösség iránti erkölcsi magatartásról is. Magasabb etikai szintről nézve, az értelmiség hivatása végül is a nemzet vagy nemzetiség érzelmi és értelmi kultúrájának tökéletesítésében, szüntelen gazdagításában teljesedik be.

Anyagi és családi helyzet

A vidéken dolgozó tanárok, orvosok és agrármérnökök társadalmi helyzetrajzában nélkülözhetetlen az anyagi jövedelem felmérése, mert ez nemcsak az életfeltételeket biztosítja, hanem kihat magatartásukra és egymáshoz való viszonyukra is. Már előljáróban megállapíthatjuk, hogy az anyagi megélhetés szempontjából tulajdonképpen panaszt nem említhetünk, az ország gazdasági helyzetének megfelelő jövedelemben részesül mind a három értelmiségi réteg. A többszöri fizetésemelés következtében az elmúlt tíz évben az értelmiség jövedelme megkétszereződött. A három réteg javadalmazásában azonban bizonyos eltérést tapasztalhatók.

A nagyobb anyagi jövedelem magasabb életszínvonalat, kényelmesebb életet biztosít. Nem véletlen, hogy az orvosok életkörülményei a legjobbak. Ide kell még számítani azt is, hogy az orvosok a betegek részéről más „anyagi juttatásokban” is részesülnek. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az orvosokkal szemben sokat hangoztatott „merkantilizmus” vidéken, a nagy átlagot tekintve, csak korlátozott körülmények között érvényesül, noha a halálfélelem és a fájdalom leküzdésében nyújtott segítség viszonzási gesztusra készítet.

A tanárok esetében az óraadásból származó mellékjövedelem sem elhanyagolható összeg. A szülők gyakran fordulnak a nyelvszakos és matematikatanárokhoz, hogy anyagi ellenszolgáltatás fejében magánórákkal tegyék versenyképesebbé gyermekeiket. Természetesen vidéken az óradíjak szerényebbek, mint a nagyobb városokban.

Egyes vidéki értelmiségiek szemében státus-jelkép az autó és a jó lakberendezés. Vizsgálódásom folyamán távolságokat rövidítő, a művelődést közelebb hozó autót elvileg nem tekintettem luxuscikknek. Gyakorlatilag azonban még mindig a fizetőképesség, a megteremtett jólét jelképe. A mai értelmiségi a pénzt nem takaréokban tartja, hanem autót vásárol, hogy szabad idejének óráiban közelébe kerüljön annak, amit hasznosnak és szóakoztatónak tart. Az autótartásban a tanárok kullognak a táblázat alján. Erre vonatkozóan több helységben végeztem számszerű összehasonlítást. Az egyik nyolcezer lakosú városkában 25 orvos közül 15-nek van autója, ezzel szemben 84 pedagógus közül csak 6-nak. A bányamérnökök sem szeretik a sereghajtó szerepet. Az egyik vidéki szénbánya 13 mé nőke közül 7-nek van autója. Sokatmondó adatokat találtam egy közel négyezer lelket számláló községben. Az iskolában tanító 32 pedagógus közül egynek sincs autója, ezzel szemben a körorvosnak van. Falun a negyven éven felüli értelmiségiek még mindig szívesebben meggyűjtik a pénzt vagy házat építenek. A mezőgazdasági mérnököket jobban köti a föld. Az egyik megyében dolgozó 70 mérnök közül csak 9 autótulajdonos.

A szociológiai szakirodalomban gyakran olvasunk a család válságáról. Világviszonylatban a válás az értelmiségieknél a legelterjedtebb. A vidéki értelmiség nem sorolható be a világtalagba. Itt a család inkább megőrizte homogeneitását, érzelmi,

emocionális egyensúlyát. Vidéken más társadalmi és életszemléleti tényezők hatnak. Ezek közül a legfontosabb a jóval kisebb mobilitás, korlátozott ismeretségi lehetőség, otthonülő életmód, a nép soraiban uralkodó szigorúbb hangulatú ítélet. Számításom szerint 100 családot véve alapul, öt-tíz év időközben mindössze két válás történt. Hasonló adatokkal találkoztam a kisvárosi kórházak orvoscsaládjai körében is. Az adatok meglepők, mert nem minden esetben lehet azt mondani, hogy a párválasztás a férfiak vagy nők elképzelése szerint történne, családi béke és megelégedés uralkodna a házastársak között. Ez kiténik a kérdőívem egyik kérdésére (Mi a véleménye a házasságról?) adott válaszokból is. A begyűjtött 100 kérdőívem 10 anketálanyn fogadja el fenntartás nélkül a házasság intézményét, a legtöbb válaszból azonban az derül ki, hogy a házasságot szükségesnek, de nem minden vonatkozásban jó intézménynek tekinti a hagyományok közelében élő értelmiségi. A legkifejezőbb választ egy orvos kérdőívén találtam: „Bizonyos életkor után a házasság szükséges, de nem mindig jó. A rosszul sikerült házasság gúzsba köt, az ambíciókat megnyirbálja. Sokan elvesztik életörömüket és besavanyodnak, akkor már minden mindegy, valahogy megszokásból elviselik egymást.“ Egy tanárnő válasza: „A vidékre kerülő fiatal leánynak gyakran szükség-megoldás. Fél a vénkisasszonysorsától, és ezért férjhez megy ahhoz, akit becsül, de nem szeret. A faluhoz van kötve, mi mást tehetne?“ Ezeket a családokat a kisebb mozgási tér, a hagyomány, a megszokás, a gyerekek nevelése tartja össze.

A vidéki értelmiségi családok kohézióját tanulmányozva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az otthoniasabb életmódot. Az elmúlt években tizenegy országra kiterjedő nemzetközi felmérést végeztek a házasság és a szabad idő kapcsolatáról. Megállapították, hogy a házasság stabilitásának egyik garanciája az otthonias életmód. Az összetartó erő jórészt nem a „marital happiness“ (házassági boldogság), hanem egy ehhez képest külső, többé-kevésbé bensőséges kohézió. A vidéki értelmiségi szabad idejének jó részét családi körében tölti.

Az együtt töltött időről készített táblázat nyolc óra szabad időt véve alapul, értelmiségi rétegek szerint, a kisvárost (20—25 000 lakos) és a falut szétválasztva, a következő képet nyújtja:

KISVÁROS

- pedagógus 5 óra a családdal — 3 óra a családon kívül (barátok, vendéglő, sport, közösségi munka);
- orvos 4,7 óra családdal — 3 óra családon kívül (betegek látogatása, barátok, sport);
- agrármérnök 4 óra családdal — 4 óra családon kívül (mezőn, közösségi munka, barátok, vendéglő).

FALU

- pedagógus 6 óra családdal — 2 óra családon kívül (kultúr munka, közösségi élet, barátok);
- orvos 4,5 óra családdal — 3,5 óra családon kívül (betegek, közösségi munka, barátok);
- agrármérnök 4 óra családdal — 4 óra családon kívül (mezőn, közösségi élet, barátok).

A táblázat olvasásakor figyelembe kell venni a következőket:

a) a pedagógusok esetében a házastársak sok esetben (a családok több mint 50%-ánál) együtt dolgoznak;

b) az orvoscsaládok egymás között barátkoznak;

c) az agrármérnököket munkájuk természete vonja el az otthontól, télen sokkal többet tartózkodnak családjuk körében.

Érdekes képet kapunk, ha megvizsgáljuk a tárgyalt három réteg egymáshoz való viszonyulását a családalapításban. Tapasztalatunkat a következőkben összegezzük:

A pedagógusok főleg egymás között kötnek házasságot. Falun elég gyakori a tanítónőknek agrármérnökökkel kötött házassága. Feltűnő, hogy nagyon kevés tanárnak van orvosnő felesége. Elvértve fordul elő, hogy a tanárnők orvos élettársat választanak.

Orvosok szívesebben kötnek házasságot orvosnő kolleginával vagy egészségügyi asszisztensekkel, mint más foglalkozású értelmiségivel.

Az agrármérnökök előszeretettel választanak pedagógus feleséget, elsősorban tanítónőket. A tanítónők után a mérnökök és tisztviselők következnek.

Az említett párválasztásban a vezérlő motívum a racionális és gyakorlati életsemlélet. Azonos vagy rokon foglalkozás esetén jobb megértést, kiegyensúlyozottabb életvitelt remélnék.

A családi kohézió kialakulásához hozzájárul az iskolai végzettség hasonló szintje, rokon temperamentum, humorérzék, egyetértés a családi döntések hozatalában. Vidéken is találkozhatunk rendhagyó esetekkel. Feltűnő, hogy a tanítónők és óvónők egy bizonyos hányada „lefelé” köt házasságot, kisebb iskolai végzettségű, alacsonyabb műveltségű egyénekkel. Az ilyen élettárs-választás nem társadalmi „lecsúszás”, az okot a műveltségi visszaesésben látom. Nemegyszer az történik, hogy az illető teljesen elveszti érdeklődését, betokosodik, patriarchális, a mindennapok szűk élettani szükségleteinek biztosítására, megszervezésére törekszik, nem olvas, ha véleményt kell mondania napjaink eseményeiről, nem tud többet, mint egy hatodikos tanuló. Ezt mutatja az átlag.

Ezek az esetek mást is igazolnak. Az iskolában szerzett műveltség nem mindig alakít ki megfelelő magatartás- és igényrendszert. Ezt a vidéki környezet is akadályozza. Előfordul, hogy a fiatal, diplomás nőnek nincs kihez feleségül mennie, nem találja meg a műveltségben, életszemléletben rokon lelket, és azt választja, aki megkéri.

A kérdőívben fiatal, család nélküli értelmiségiekhez intéztem a következő kérdést: Milyennek képzeled el feleségét (férjét)? Néhány válasz: „Művelt, széles látókörű, rugalmas embernek, akitől lehet tanulni és akivel mindenről lehet vitatkozni. Szeresse a gyermeket, mert én legalább három gyereket akarok” (tanárnő). „Csinos, kedves modor, értelmileg közel álljon hozzám. Felfrissüljek közelében” (orvos). „Szeresse a művészetet, különösen a zenét, otthont teremtsen. A mi munkánk gépies, szeretném, ha a család valami mást jelentene” (mérnök). „Ember, akivel gondolatokat tudok cserélni” (tanár). Az élettárs-eszmény egészen más, mint a valóságos férj vagy feleség. A nemes elképzelések megtörnek. A környezet a realitások felismerésére szoktatja az embert. A legtöbben az ésszerű házasságkötésben találnak megoldást, s ebből következik a házasság intézményének szkeptikus szemlélete, amint ezt az egyik interjúalany előbb tömören megfogalmazta.

Mindent összevetve, a vidéki értelmiség családi élete nem boldogtalan. A feszülő belső ellentmondások, nemegyszer visszahúzó környezeti hatások ellenére is nehezen bomlik meg. Az élet gyakorlatias szemlélete — a nagyvárosi példaktól eltérően — az összetartozás érzését erősíti. A kiábrándult vagy szkeptikus hang is inkább az „elvesztett paradicsom” utáni sóvárgás. Vidéken a család válsága sokkal inkább csak beszéd tárgya, semmint realitás.

Egy kultúrszociológiai ábra vonalait a világgéppé sűrűsödő műveltség és világézet formálja. Erre épül a szilárdabb közegű szaktudás. Ezért az értelmiségi szociográfia alapkövetelménye, hogy tényszerűleg áttekintsük a vidéken dolgozó orvos, tanár és mérnök műveltségét, eszményeit, élettapasztalatát, cselekvéseinek belső indítékrendszerét. A vállalkozás szokatlan, mert különböző foglalkozású, életkorú szakemberek közös műveltségét kell kitapogatni, hogy megtaláljuk azt a közös nevezőt, amely általános jellemzője mindhárom rétegnek.

A vidéki orvos, tanár vagy agrármérnök, akárcsak a városi, napi 6—8 órán át szakember. Utána családapa, halász, bélyeggyűjtő, kedvezőbb esetben olvasó, aki a napi munkáján túl olyan kérdésekkel is foglalkozik, amelyek nem tartoznak szakterületéhez. A nyugtalan, kereső típus ritkább jelenség, a „statisztikai átlag“ leegyszerűsíti a világot, a látványnál marad: a világ olyan, amilyennek a szeme látja: a tapasztalati valóság köti le érdeklődését. Arra figyel, amivel közvetlen kapcsolata van. Ezzel elveszti létformájának jellemzőjét: a környező világ vizsgálatának és formálásának tudatosságát. Itt kell keresnünk az elhivatalnokosodás gyökereit. Mert egy tanárt nem szaktudása tesz tantervlebonylító automatává, hanem a kultúráját tápláló életnedvek elapadása. Honnan merítheti az éltető erőt, ha nem a hagyományokhoz kötött korszerű művelődésből?

De nézzük az ábra vonalait. Milyen csatornákon át művelődik? Mit olvas?

Már előjáróban különbséget kell tennünk a különböző érdeklődésű és műveltségű típusok között. Milyen az átlag? Kevesebbet olvas, műveltségét napihírműveltségnek nevezném, mert főleg az újság, a rádió és a tévé hírszatórnáiból töltöttek. Ezek a források természetesen eleve meghatározzák e kategória szűkebb szemléletét.

A könyv szerepének csökkenése e kategóriánál megfelelő magánkönyvtár hiányában és a könyvtárból kölcsönzött könyvek jelentéktelen számában mutatkozik meg. Magánkönyvtáraik szegényesek, néha a klasszikus vagy sikerkönyvek egy-két tucatjánál többet nem találunk a könyvespolcon. Mindez arra enged következtetni, hogy megelégszenek szakmájuk rutinos végzésével, a szabad időt inkább fordítják szórakoztatóbb elfoglaltságra. A társadalmi élet és az emberi kapcsolatok bonyolultsága feletti töprengést felcserélik a tapasztalati valóság realiztikusabb elfogadásával.

A műveltség beszűkülése hamis illúziókat teremt. Az ilyen szemléletű ember zártkörű kis világának mértékével tulajdonít fontosságot a nagyvilágból jövő jelzéseknek, és ezeket eltorzítja, visszajukra fordítja, önmagát is becsapva. Saját érdekét, tettét tartja előbbre valónak, mert annak igazolását véli kiolvasni a látóhatárán kívülről érkező jelzésekben. Ezért cselekedetei a világ átalakításának illúzióját keltik. Ami hasznosat cselekszik, az sajátos helyzete és a társadalmi folyamat irányának spontán vagy kényszerű megértéséből ered. Ezért ez a réteg nem annyira sűrű, mint ahogy az első látásra tűnik. Mozgékony, vállalja a napi feladatokat. Munkáját előírás szerint elvégzi. Erkölcsi viselkedése beilleszkedik környezetének rendszerébe. Megint más kérdés az, hogy az értelmiség hivatása napjaink ellentmondásokkal, nemegyszer paradox jelenségekkel bonyolított viszonyai között ennél sokkal összetettebb. A napihír színvonalán ma már nem lehet minőségi munkát végezni, ennél sokkal többet vár el az ország: alkotó gondolkodást, kísérletező kedvet.

Más bordában szőtték a művelteket. Gazdag könyvtár, jó tájékozottság, modern irodalom, zene, filozófia, viták teszik színessé és elfogadhatóvá mikrovilágu-

kat. Mindenről tudnak. A molekuláris biológiából éppen úgy idéznek, mint Sartretől. Szakmájukban a legkiválóbbak közé tartoznak. A legtöbbet az orvosok között találjuk, s csak ezután következnek a tanárok, és végül az agrármérnökök. Tartózkodóak, nem sietnek a véleményalkotással. Csak azokkal barátkoznak, akikkel szerintük értelmes szót tudnak váltani, a többi „avatatlan tömeg”. A könyvek között érzik otthon magukat. Nem egy közülük egyetemi katedrán is taníthatna, ha a sors szeszélye nem sodorja a limesre. De a széleken is otthonos lehet a kultúra, minőségé nemesülhet a munka.

A műveltek között vannak furcsa figurák is, akik azért gyarapítják tudásukat, hogy menedéket találjanak önmaguk számára. Gondosan elrejtik sznobizmusukat. Mégpedig kettős értelemben: egyrészt takaróként használják, hogy elrejtse tehetlenségüket, másrészt magatartásforma számukra. Használják, így keresnek menedéket sorsuk vállalása előtt. Tanulságos az a párbeszéd, amelyet egyik hiperműveltnak álcázott sznobbal folytattam:

— Mi az életcélod?

— Hosszútávra semmi. Királyi közérzet egy napra. Ennyi az egész. Minden reggel azzal ébredek, hogy mivel tudnám ezt elérni?

— És eléred?

— Nem mindig. Ezek a rossz órák. De néha megkapom egy könyvtől, egy hamiskás mosolyú nő kegyeitől, labdarúgó mérközéstől és sok minden mástól, amit felesleges felsorolni.

— Ezért olvasod a kötetek százait?

— Igaza van Orwellnek. A modern értelmiségi feje elvált a potrohától, csak nem veszi észre. Fejünk paradoxonokon töpreng, potrohunk élni akar, a véges élet minden percét ki akarja használni. A kérdés-komplexumok előtt a királyi közérzetbe menekülünk. A többi nem számít, hivatás, nép, munka — üres szölamok. Elviseljük a munka gályapadját.

Gyökértelen, száraz filozófia!

A művelt típusnak értékelendő tulajdonsága, hogy sokat és intenzíven gondolkodik. Nem így mások. Arra a kérdésre, hogy Milyen gondolati és lelki vívódásai vannak? — semmitmondó, szokványos válaszokat adnak: házépítés, utazás vagy műemlékápólas, pénzügyítés autóra, gyerekek taníttatása. Nem vitathatjuk, hogy ezek adott esetben mindennapi problémát jelenthetnek, szorosan kapcsolódnak életvitelük formálásához. De azt a veszélyt is magukban rejtik, hogy a mindennapi-ság kötelei között az értelmiség könnyen elvesztheti létformájának jellemzőjét: önmaga és a világ figyelésének tudatosságát.

A fiatalabb orvosok és mérnökök sokkal fogékonyabbak a modern művészet és irodalom iránt. Űgy is mondhatom, hogy élményeiket a kortárs kultúrában keresik; az abszurd dráma, absztrakt művészet közelebb áll hozzájuk, mint a klasszikusok hagyományos írói világa. A megkérdőzettek többségének kedvenc költője vagy írója József Attila, Dürrenmatt, Sartre, Hemingway. A kevesebb élettapasztalat vagy csalódások nélküli életük kritikaibb állásfoglalásra készíteti őket. Előttük nincsenek bálványok, gondosan őrzött tabuk.

Az életszemlélet különbözősége megmutatkozik a színházlátogatásban is, különösen abban, hogy milyen színművekben találják meg kérdéseikre a választ, és mi a véleményük a színház társadalmi hivatásáról. Vidéken még kevesen szeretik a gondolkodásra készítő, parabolákat kivetítő műveket. „A színház szórakoztasson.“ „Nem azért megyek színházba, hogy értelmetlen dolgokat lássak.“ „Két-három órát szórakozni akarok“ — fogalmazzák meg vélekedésüket. Nem véletlen, hogy Kovásznán, Kézdivásárhelyen, Baróton Gogol Egy örült naplója és Harold Pinter A gond-

nok című drámáját néhány tucat diák és fiatal értelmiségi előtt játszották. A világsiker vidéken könnyen megbukik.

Az értelmiség és a színház viszonyáról nem vázolnánk fel hiteles képet, ha nem szólnánk azokról a művekről, amelyeknek sikere kizökkentette a szellemi dolgokat a szórakoztató ipar piaci termékeinek büvköréből. A megújuló erdélyi történelmi dráma sikere és az idevágó viták azt igazolják, hogy vidéki magyar értelmiségünk mohó vággyal törekszik történelmi múltunk megismerésére. Ebben keresi a választ a jelen kérdéseire. Ez összefüggésbe hozható a történelem iránti érdeklődés általános megélnkülésével. A múlt idézése, emlékeink gyűjtése olyan tulajdonság, amelynek pozitív értékeit a nemzetiségi tudat formálása szempontjából, hosszú távra tekintve is értékelnünk kell.

Nehéz feltárni, hogy Dürrenmatt Fizikusok című drámájának miért volt átütő sikere olyan környezetben, ahol a többség nem szereti, ha gondolkodásra készítetik. A modern értelmiség tragédiája tudatosodott volna? Tény, hogy mindenkinek tetszett.

A vidéki értelmiség kultúrájáról írva nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat az ideológiai hatásokat, amelyek világnézetét és magatartását befolyásolják. A marxizmus—leninizmus világnézetüket meghatározó ideológia, értékmérce maguk és környezetük megítélésében.

A lét felvetette kérdésekre adott válaszok nem mentesek az idealista behatástól. A tételes egyházi hit elutasítása, az ateizmus vállalása nem jelenti, hogy világnézetileg a feleletet megtalálták volna az élet és halál végső kérdéseire. A művelt keresők a modern természettudományi gondolkodáshoz fordulnak válaszáért. Jellemző történet: zsúfolt könyvespolcok előtt harmincas éveiben járó orvossal beszélgetek. Az istenről faggatom. Értelmes, jól fogalmazott mondatokkal válaszol. Majd ironikus mosollyal felénk fordul: „Sok szót vesztegetünk. Már kezdetben Erwin Schrödingerhez kellett volna fordulnunk. Okosabb választ nem ismerek.” Franz Kafka kötetei mellől könnyed mozdulattal kihúzza a könyvet, és meggyőző hangsúllyal idézi: „A személyes istennek nincs helye olyan világban, amely csak azon az áron vált hozzáférhetővé, hogy minden személyest eltávolított belőle. Ha istent átéljük, az számukra éppen olyan reális élmény, mint az érzéklet, mint saját személyiségük.”

A modern értelmiségi természetrajzához talán ez is hozzátartozik.

Elvárás és igénytelenség

A tudományos—műszaki forradalom korában, szocialista konszolidációnk folyamataiban mindjobban előtérbe kerül a munka alkotó jellege. Az értelmiség nem egyszerű alkalmazója a tudományos ismereteknek és eljárásoknak, hanem továbbgondolója, körültekintő kísérletezője. Az elhivatalnokosodás a szocializmus egyik fő igényét, a munka alkotóssá minősülését akadályozza. Idővel sokan elfelejtnek gondolkodni, mindent benső hozzáállás nélkül hajtanak végre. A vidéki értelmiségiek közül nem egy jobb sorsra érdemes, okos, művelt orvos, tanár vagy mérnök süllyedt a vegetálás szintjére, földadva a harcot sorsával. Könnyebb kibúvót találni, mint vállalni az alkotó értelmiségivé válást! A vidéki értelmiségi létben a városi létnél nagyobb méretben fenyeget az elgépiesedés. Egyesek egy idő után semmi másra nem törekszenek: csupán megteremteni a gondtalan élet örömét, elkerülni a vizsályt. A fejek kopása nemcsak szellemi betegség, áttételeivel a lelket is megfertőzi: olcsón megszerezhető életörömmel vagy a magábazárkózással.

Az alapvető vagy alkalmazott kutatás feltételeinek biztosításához a modern tudomány munkaszervezése szükséges. Csikszeredában vagy Sepsiszentgyörgyön egészen természetes még, hogy nem lehet új anyagi részecske felfedezésével gya-

rapítani a mikrorészecskék népes családját. Nem várhatjuk el, hogy a rosszindulatú daganatok kórokait vidéken állapítsák meg. A tudomány eredményeinek gyors felhasználása és a munkában szerzett tapasztalati tények összegyűjtése és rendszerezése nélkülözhetetlen a kutatás előrevitelében. Ebből a szempontból tekintve a töredékeknek is jelentőségük van. Nem is szólva a lépéstartás szükségességéről.

Vidéken az értelmiség elsősorban nem új felfedezéssel lepheti meg a tudományos világot, hanem az ismeretek gyors és alkotó alkalmazásával, adatgyűjtéssel, résztanulmányokkal, amelyek elősegítik a tudományos és társadalmi haladást. Munkahelyét azzal az igénnyel és akarattal kell kísérletező laboratóriummá változtatnia, amely előfeltétele a több ezer kutatót foglalkoztató kísérletező intézetek eredményeinek is. Több száz köreset megfigyelése és közlése a klinika számára is hasznos tudományos munka. A kísérletező tanár megfigyelése, újító szorgalma az oktatás korszerűsítésében nélkülözhetetlen.

Miben mutatkozik a fejek kopása? A kisebb igényű körülményekhez való idomulásban, a képességek satnyulásában. Az okot a kényszerítő erővel ható, olykor alacsony szintű környezeti elvárásokban és az egyéni hozzáállás igénytelenségében kell keresnünk. Kezdjük talán azzal, hogy a téves közhiedelem szerint ki a jó orvos vagy jó tanár. Több mint egy évtized tapasztalatával és az ítélezők megkérdezésével a következő elvárási modelleket készítettem:

Jó tanár: tanterv és munkaterv szerint dolgozik, betartja a tanítási óra módszertani egységeit, füzeteibe mindent bejegyez, tájékozott a napihírekben, jól szól hozzá a gyűléseken, mindig azt mondja, amit elvárnak tőle, olyan esetben nem kérdez, amikor minden világos, a tankönyvet ismeri.

Jó orvos: pontosan megállapított órarend szerint megjelenik a munkahelyén, a betegeket megvizsgálja, kedvesen mosolyog, jó statisztikai jelentéseket küld a feletteseinek, egészségügyi előadásokat tart.

Jó agrármérnök: a tervszámokat betartja, mindennap összeállítja a statisztikai jelentést, a termelőszövetkezeti parasztokat meggyőzi: akkor is szántani kell, ha a traktor elsüllyed, ügyel arra, hogy a noteszébe bejegyzett számok közül egyetlen egy se maradjon megvalósítatlanul.

Mindez természetesen szükséges, de önmagában még kevés az igazi értelmiségi munkához: önálló gondolkodás is kell hozzá.

Igaza van Sartre-nak: „Az ember semmi más, mint amivé önmagát teszi.”

Persze, azt is figyelembe kell vennünk, hogy vidéken a kutatómunka feltételei hiányosabbak.

Előfordul, hogy a tudományos kutatás serkentésének szándékával szervezett szimpozionok is elsüllyednek a sablonok mocsarában. Az oktatás korszerűsítésének kérdéseiről rendezett értekezleten bemutatott dolgozatok több mint kétharmada poros pedagógia-könyvekből kimásolt unalmas, nyakatekert mondat tömeget tartalmazott. Joggal kérdezhetjük, miért. Jószándékból született a terv! De a rossz szervezés megölte a szándékot.

Az értelmiségi panasza, hogy egyes helyeken sok adminisztratív munkát kérnek tőle. Kiszámítottam, hogy egy agrármérnök napi nyolc órai munkaidejéből mennyi időt fordít adminisztratív irodai munkára és mennyit a gazdaság műszaki irányítására. Pontosabban szólva: hány órában végez mérnöki munkát? Eredmény: 4—5 óra gyűlés, megbeszélés, feladatkijelölés, irományok összeállítása, jelentéskészítés, telefonbeszélgetés; a mérnöki munka 3—4 órára becsülhető. Az adminisztratív ténykedés zömét egy irodai alkalmazott is el tudná végezni mérnöki diploma nélkül. Ilyen elfoglaltság és igényrendszer mellett nem csodálkozhatunk, hogy hetven mérnök közül alig van huszonöt kísérletező és közgazdaságilag is gondolkodó.

A „fejek kopása“ összetett társadalmi, lélektani jelenség, és súlyos ellentmondásban van pártunk politikájának szellemével. Szakszerű feltárása élénkülő szociológiai, társadalomlélektani kutatásunkra vár. Ez már azért is szükséges, hogy megerősítsük vidéki értelmiségünk legjobbjainak példáját, az alkotó helytállást a vidék nehezebb körülményei közt is, s ezt a példát kiszélesítsük a vidéki értelmiség minden rétegére és egyedére. Ertelmiségünknek éppen az a nagy feladata vidéken, hogy a város és a falu történelmi különbségéből adódó sajátos lemaradásokat legyőzze, s a maga alkotó munkájával és erkölcsi magatartásával is hozzájáruljon a szocializmus kiegyenlítő munkájához és általános győzelméhez.

FÁBIÁN ERNŐ

*Kovács J. Attila
fotója*

Követjük Kacsó Sándort

Az ő hetven éve: alkalom a vallomásra.

Kevés volna, hogy szeretjük józan bölcsességét, a Nyárad mellől hozott nyugalmát, mellyel izgalmas kérdések megoldásához segített. Kevés volna az irodalmi elismerés írsainak kristálytisztaságáért, mondanójának egészségéért. Többre emlékezünk alkotó múltjából: a magunk megfogalmazására, létünk és célunk tételbe foglalására.

Kacsó Sándor fejezte ki — művészi formákban is közéleti határozottsággal — népszolgálatunk és emberségünk szét nem választható egységét, hűségben nemzetiségi dolgozó tömegeinkhez s kultúránkhoz, közös erőfeszítésben a román nép történelmi haladásával.

Az ő regényhős Birtók Bénije mondja: „Jobban érzem és tudom, mi a népi összetartás ereje, mint akármelyik közületek. Annyira érzem és tudom, hogy néha fáj, s olyan súlyos, hogy alig bírom. De értem ennek a szónak is az értelmét: ember. És érzem a jelentőségét is, ami nem egyéb, mint a legmagasabb szeretet. Ebben a szeretetben elevebben benne van a népszerűség is, mint abban a sok kazalnyi kiesépeltszalmában, amit elavult és hűvös — mert kártékony — jelszavakból halmoztak össze.”

Ez a merész ifjú felfogás bővül, erősödik fel a férfitü közéleti fellépésében harccá minden visszahúzó kicsinyesség, sovén önzés, elszigetelő vaktság ellen, s terebélyesül életprogrammá, ahogyan az a Brassói Lapok antifasiszta vezércikkeiből, a Vásárhelyi Találkozó szónokának a nemzeti egyenlőségért s a román néppel való szövetségért kiálló hitvallásából, majd a Magyar Népi Szövetség vezető emberének szocialista úttöréséből mindnyájunk számára kiviláglott.

Eltelt volna az idő? Kacsó Sándor történelmi igazsága fölött nem. Törvényünk szerveztült meg benne. Ezért nem elégszünk meg az egyszerű üdvözléssel, s életének nagy vállalására adott válaszuk: követjük népszolgálatban és emberségben.

KORUNK

Változatok a politikai előrejelzés témájára

A történettudományt századokon át a múltat feltáró tudománynak tekintették (s legfontosabb tényezőjének a leíró módszert tartották). A történészek — s ideológusaik: a történetfilozófusok — ugyanakkor a mindenkori jelent, vagyis a minden korban uralkodó vagy ellenzékben levő társadalmi osztályokat, csoportokat vagy rendeket szolgálták ki tudományuk eredményeivel. Egyre megy, hogy ezt tudatosan tették — s ezzel nyíltan szolgálták politikai csoportok céljait —, vagy csak tudományos célokra gondolva segítettek nagyon is tudatos politikai erőket terveik megvalósításában. Az elmúlt évtizedekben mind bonyolultabb feladatok és célkitűzések elé kerültek a történettudomány művelői. A feladatok nagyobbodásával s a kutatások elmélyülésével együtt járt a világszemléleti szerep vállalásának a tudatossága is. A kutatási módszerek egyetemessé válása, a megismerhető világ kiterjedése, a „fehér foltok“ eltűnése a Föld térképéről, az összehasonlítás és az egyes népek történeti fejlődése kölcsönhatásának lehetővé vált vizsgálata végül is új, minden eddiginél realisztikusabb szemlélet elfogadására készíteti a múltat most már a társadalomkutatók szociológiai módszerével vizsgáló történettudósokat.

A világszemléleti szerep vállalásának tudatossága a tudományok olyan differenciálódása idején megy végbe, amilyenre az emberiség történetében még nem volt példa. Pedig még csak kezdetén tartunk a tudományos-műszaki forradalom korszakának, amelynek eredményei és következményei felméréséhez és megértéséhez fogalomhiányban szenvedünk.

Vajon ilyen feltételek közepette számíthat-e a politológiai előrejelzés, a futrológia e „csodagyereke“ a történettudomány hatékony közreműködésére?

*

A történettudomány ne jósoljon! — hangoztatták a történészek.

Nemcsak a jövő fejlődés kérdéseivel ne foglalkozzék, de ne érdekelje a jelen, sőt a közelmúlt problematikája sem.

Ami 1848 után, vagy még inkább, ami a XX. században történt, annak kutatása nem tudományos feladat — mondogatták még néhány évvel ezelőtt.

Ma azonban szerencsére — a történészek szerencséjére! — ez a felfogás legalábbis megrendült és változóban van.

A történettudomány azonban nyilván nem törekszik történeti „jósolásokra“, amikor a múlt történései mellett a ma eseményeinek felmérésére is gondol, s a fejlődés törvényszerűségeinek felismerésére törekedve a jövőkutatásból is részt vállal a társadalomtudományok hatalmassá terebélyesedő rendszerében. A történettudomány, akárcsak a szociológia, tovább szakosodik, s haladéktalanul vállalnia kell azt a feladatot, amelyet Marx egyik Feuerbach-tézisében úgy jelölt meg, hogy nemcsak

megismerni és megérteni, hanem meg is kell változtatni a világot. A világ átalakításához nyilván szükség van a történészekre és szociológusokra is, az emberi gyakorlatához ugyanis nemcsak a gazdasági élet jelenségei, hanem a „tiszta“ elmélet és tudomány is hozzátartoznak — ahogyan Ossip K. Flechtheim, a marxizmus és a futuroológia viszonyát vizsgálva kifejti (*Praxis*, 1969. 1—2).

Ez nem azt jelenti, hogy ezentúl minden történész feladata a jövőkutatáson belül a politikai előrejelzés művelése. De tagadhatatlan, hogy a történettudománynak jelentős szerepet kell vállalnia — a politológiával és szociológiával együttműködve — a futuroológiában. Hiszen a futuroológiára rendkívül bonyolult és a társadalom fejlődésének minden tényezőjére kiterjedő konkrét kutatások várnak. S ezért nem maradhat egyszerűen politológia, de nem válhat a manipulált közvéleménykutatásra alapozott prognosztikává sem.

A történettudományra apellálva, a futuroológia nem fogadhatja el a szubjektív érzések belemagyarázását a jövőbe, ahogyan azt egyes történészek teszik, amikor saját véleményükkel helyettesítik a történeti-társadalmi tényeket. S mindenképpen el kell kerülnie a dialektikával lehetséges visszaélést is.

A futuroológia a jövőt nem mint *valóságot*, hanem mint *lehetőséget* kutatja, de nem a vágyalmok vagy irreális feltételezések oldaláról közelíti meg, hanem a múlt és jelen tényeinek feltárására törekszik.

Visszatérve Marxhoz és Engelshez: nyilván a futuroológia történész-előfutárai ök azokban a tanulmányokban is, amelyekben a termelőerők növekedésének folyamatát, a proletárforradalom és szocializmus megvalósulását, India és Kína forradalmasodását, a cárizmus és a Habsburg-birodalom összeomlását vagy a nagyhatalmi versengések következményeképpen a világháború bekövetkezését előrelátták.

Persze a futuroológia nem „elméletekből“ következtet a fejlődés lehetőségére, hanem inkább tényekre igyekszik alapozni az elméleti megállapításokat. A determinista felfogások régi értelmezését elveti, hiszen a tudományokban alapvető változások mentek végbe a XIX. századi dogmákhoz viszonyítva. A relativitás elmélete felforgatta a régi determinizmust, s az egyes tudományok képviselői lemondtak arról a hitről, hogy bármiről teljes és végleges magyarázatokat adhatnak. A fejlődés törvényszerűsége kétségtelen, de helytelen mechanikusan értelmezni. Henri Lefebvre szerint nem helyes a termelőerők növekedésének mechanikus értelmezése, nem lehet kizárólag e növekedést tenni a „fejlődés“ és a „racionalitás“ kritériumává (*Le fin de l'histoire*. Paris, 1970).

A futuroológia csakis társadalomtudományi alapokon, történettudományi módszereket is alkalmazva válhat a politikai előrejelzés tudományává.

Ez megköveteli a társadalomtudományok erőteljesebb fejlesztését. Annál is inkább, mert az egész világon összehasonlíthatatlanul kevesebbet költenek az államok a társadalomtudományi, mint a természettudományi és technológiai kutatásokra. Nemcsak a „kevésbé praktikus“ történettudományra vonatkozik ez, hanem a „gyakorlatiasabb“ közgazdaságtanra is, pedig az ökonomisták szállítják a „nyersanyagot“ mindenfajta gazdasági tervezéshez (a tőkés és a fejlődésben elmaradt országokban egyaránt). De még inkább vonatkozik ez az anyagi mellőzöttség a szociológusokra és a pszichológusokra. Különbösen egyesek — vétkesen szimplifikálva — ezzel magyarázzák, hogy az Amerikai Egyesült Államokban éppen a szociológusok a legfőbb bírálói az amerikai életmódnak és kormányzatnak.

A történettudomány és a szociológia általános szakemberhiánnyal küzd, az oktatás sem a legtökéletesebb, a technikai felszerelés viszonylag hiányos, az egyes intézmények nem hangolják össze kutatási terveiket, s a nemzetközi kooperáció nem eléggé szervezett.

A szocialista államokban a jövő kutatás alapjává természetesen a marxista szociológiát tették. Ez nagyon sok, de önmagában nem elegendő: az eredményesség előfeltételei közé tartozik a sokoldalú kutatás, minden dogmatikus és merevítő módszer elhárítása és kiküszöbölése, az ideológiai szilárdság és a demisztifikálás összekapcsolása, a társadalomban jelentkező új ellentmondások felfedezése s a társadalmi átalakulások törvényszerűségeinek konkretizálása.

Marx és a ma, vagy akár Lenin és a ma között óriási fejlődést kell felmérnünk ahhoz, hogy a politikai előrejelzés valóban reális alapokra kerüljön. A fejlődés jelenlegi fokán az egyén nem képes átfogni és megoldani a felmerülő kérdéseket. Intézetek munkájára van szükség, hogy fel lehessen mérni a tudományos-műszaki forradalmat, a szocialista és kapitalista világ változásait, a harmadik világban végbemenő forradalom jellegét, az automatizálás, a kibernetika, a elektronika és a számítógépek bevezetése következtében a gép és munkás viszonyában jelentkező változásokat, a paraszti életforma eltűnésének és az urbanizáció folyamatának jelenségeit, a család, ifjúság, nőemancipáció, szexuális felszabadulás, fogyasztás és szórakozás formáinak változásait vagy a gondolkodás átalakulását. S mindezt a mi viszonyainkra vonatkoztatva.

*

A történelemben és szociológiában egyaránt jártas közgazdász, Keynes akaratlanul is előfutára a futurologiának, amikor a kapitalizmus ciklikus válságainak gyógyszerét a foglalkoztatottságban s a tömegek fogyasztóképeségének vásárlóképességé alakításában és biztosításában állapította meg. Elméletének gyakorlatba ültetése nyilván a mass media társadalmának egyik szimptomatikus tényezője. Olyan amerikai szociológusok, mint C. Wright Mills és követői, szintén hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy bár a kapitalizmus alapjában nem változott meg, struktúrája változásokon megy át. A struktúra-változásokat legvilágosabban a Kennedy-garnitúra közgazdásza, John Kenneth Galbraith igyekezett megfogalmazni az „új ipari állam” kialakulására vonatkozó jövőkutató munkájában.

J. K. Galbraith új ipari állama a nagy konszernek és részvénytársaságok világa, amelyben „mindinkább az emberek szolgálják a hatalmas üzleti szervezeteket, amelyeknek eredetileg őket kellene szolgálniok” (*Az új ipari állam*. Budapest, 1970).

A világpolitika alakulása szempontjából lényeges az új ipari állam gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életének tanulmányozása. A „technostruktúra” ugyanis nemcsak a piacutatásban és a fogyasztás befolyásolásában, az ár- és bér-ellenőrzésben, a nevelésnek az ipari társadalom érdekében való megszervezésében áll, hanem mindenekelőtt az állam befolyásolásában. Galbraith változásokat tart szükségesnek, mert az ipari rendszer jelenleg fennálló formája veszélyezteti a szabadságot. Szerinte szükségessé vált a részvényesek kisajátítása s változtatás a politikai, diplomáciai és katonai életben, hogy az új rendszer megfeleljen az emberi szabadságnak. Úgy véli, hogy a kezdeményezés nem várható sem az ipari rendszer vezetőitől, sem a szakszervezetektől, hanem csakis a tudósoktól és a nevelőktől.

Azok a történészek és szociológusok, akik az amerikai társadalom fejlődését vizsgálják, egyetértenek a gazdasági és katonai „elit”, vagyis vezetőréteg hatalmának jövőre vonatkozó veszélyességében. Az amerikai társadalom politikai alakulásában Arnold M. Rose mind nagyobb jelentőséget tulajdonít a tömegszervezeteknek. Szerinte is jelentős a gazdasági elit befolyása, mert rendkívüli nyomás alatt tartja a kormányt és a kongresszusi tagokat, akikre viszont nagymértékben hat a közvéleménykutatás és a mass media. A katonai elit hatalmának növekedését a hadügyi

költségvetés emelkedésével érzékelteti: 1947-ben 12 milliárd dollárra, 1965-ben 59 milliárd dollárra rúgott a hadi büdész. Mégis — ellentétben C. Wright Mills-szel — úgy látja, hogy a népesség hatalmon kívüli nagy tömegeit nem lehet kizárólag manipulált, passzív és indifferens tömegnek tekinteni. A „mass society“, a tömeg-társadalom keretében jelentős változások mentek végbe s a 17 millió szavazót jelentő AFL—CIO szakszervezetei és a mintegy százezer „voluntary association“ — vagyis professzionális, társadalmi, ifjúsági, női, jóléti, egyházi, politikai, etnikai és sportegyesület — a mass media befolyását erősíti. A szakszervezetek 1947 és 1955 között ellenségesen álltak szemben a kongresszussal, a helyzet azonban megváltozott 1960-ban. Az 1961-es kongresszusi jelentés megállapította, hogy „az amerikai munkásmozgalom megváltoztatta az amerikai politika arculatát“. Rose adatai szerint 1960-ban a szakszervezetek támogatásával 15 szenátort, 14 kormányzót és 157 képviselőt választottak meg (Arnold M. Rose: *The Power Structure*. New York, 1967).

A futurologia felfigyel a politikai élet minden tényezőjének szerepére, már csak azért is, mert a futurologiát világhatalmak csúcsszervei is a maguk szolgálataiba állítják. A Nixon-kormányzatban kialakult egy olyan tanácsadó szerv, amely tudományosan igyekszik kidolgozni a külpolitikát. Henry A. Kissinger, az elnök tanácsadója jónévű történész és politológus; szerinte az amerikai külpolitikát a szokásos „empirizmus“ helyett jobb „tervezni“ és „koncepcióval telíteni“. A „Kissinger System“ a „Nemzeti Biztonsági Tanács“-ban (National Security Council) konkretizálódott.

Az ilyen típusú szervezetek politikai előrejelzése nem föltétlenül a békét és a szabadságot, hanem az érdekelt nagyhatalom — ez esetben az amerikai külpolitika — érdekeit szolgálja.

A politika különben jelentős változásokon megy át. A tudomány és politika kölcsönhatása igazában most kezdődik az emberiség történetében. Az összefüggések és egymástól függések kifejelettebbek és bonyolultabbak világviszonylatban. A változások gyorsabbak. A politikai döntéseket komoly vizsgálatokra kell alapozni. A döntések alapja pontos dokumentáció: statisztikák, a közvélemény ismerete, egyes rétegek hangulata ugyanúgy beletartozik, mint a túlnépesedés, a városiasodás, a szegénység, egyes vidékek fejlettsége vagy elmaradása, nemzedéki, nemzeti, faji, nemzetiségi, vallási konfliktusok.

Az amerikai Howard L. Parson szükségesnek tartja a posztindusztriális társadalomban a technológia és humanizmus viszonyának tanulmányozását. A technológiai forradalom ugyanis nemcsak a szintetikus kémia, elektronika, kibernetika és automatizálás jelenségeiben figyelhető meg, hanem magával hozta a mezőgazdaság és bányászat relatív visszaesését, a szolgáltatások (kereskedelem, igazgatás, pénzügy, nevelés, turisztika, egészségügy) és a tudományok növekedését, az urbanizációval együtt a központi irányítás és ellenőrzés erősödését, az új nacionalista hullámmal s a hadászat fejlett technológiáját. Szerinte 2000-ben a világ népességének 40%-a posztindusztriális társadalomban fog elni, s ezzel az előrejelzés tudományának számolnia kell (*Technology and Humanism. Praxis*, 1969. 1—2).

Arnold Toynbee szerint a politikai előrejelzés rendkívül fontos problémája a megapolisok kialakulása. A gépesített világvárosok összenövéséből a közeljövőben létrejönnek a megapolisok. Kialakulóban van szerinte az Egyesült Államok keleti tengerpartján és a Nagy Tavak körüli, összefüggő megapolis; Nyugat-Németország egyetlen megapolis lesz; Afrikában a Viktória-tó környékén, Európában a Donyec-medencétől a Rajnáig, Ázsiában Pekingtől Kantonig és Kalkuttától Iszlambádig válnak összefüggő övezetté a városok.

*

A jövő empirikus kutatása a jelen tényeinek józan és becsületes felmérésével, leírásával kezdődik. Ezt követi az általánosítás, a kritikai megjegyzések és a szintézisek kialakítása. Ez együtt a jelen valósága. S ezt követik a javaslatok a megvalósítható lehetőségekről.

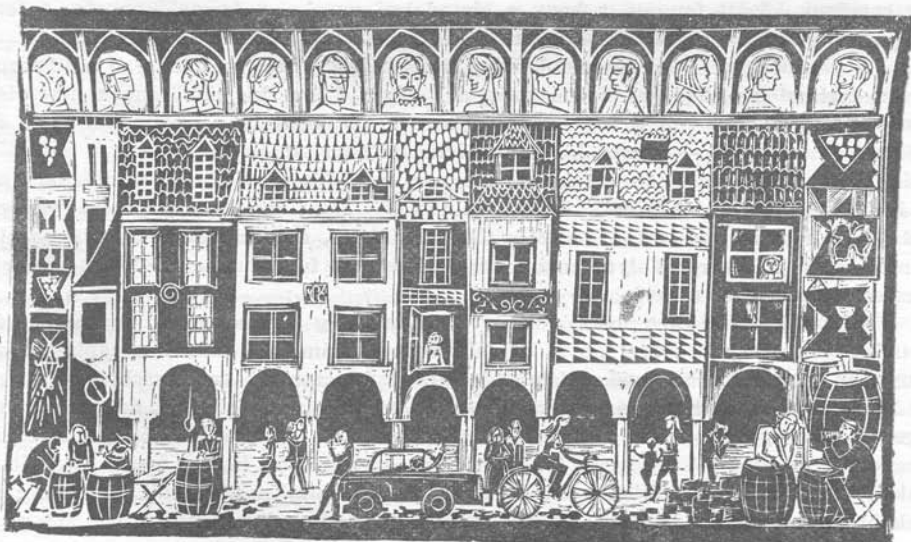
A jövőkutatás egyik szakértője, Eric Trist a legfontosabb kutatási területeknek a következőket tartja: közegészségügy, mezőgazdaság, természeti források; munkaerőforrások; család és háztartás; közösségek és tájegységek; jog és társadalom; technológia és ipar; fejlődő országok és fejlett országok (*Les institutions de recherche sociale: types, structure, envergure. Revue Internationale des Sciences Sociales*, 1970. 2).

Íme, néhány példa azokról a problémákról, amelyek különösen fontosak lehetnek a nemzetközi politikai előrejelzés szempontjából: a háború és a béke kérdése; a nukleáris fegyverkezés szabályozása; a világűr kutatás programjainak perspektívája; a közel-keleti és az indokínai háború; az 1968-as párizsi diákmegmozdulások okai; az amerikai társadalom belső válsága; a dél-amerikai változások; az afrikai nemzeti államok kialakulásának folyamata; az új nagy gazdasági koncentrációk; az ifjúság nyugtalansága; az ideológiák válságai és virágzása.

A hivatalos politikai „előrelátás” melléfogásait épp elég esemény bizonyította az elmúlt évtizedekben. Az angol és francia demokrácia a „be nem avatkozás” politikájával akarta megakadályozni a fasizmus erősödését 1936–38-ban, s lényegében elősegítette a fasizmus győzelmét Spanyolországban. Münchenben a békét kívánták megmenteni, valójában azonban elősegítették a második világháború kirobbantását. A „Pax Americana” megvalósítása lángba borította Ázsia egy részét. A Nixon–Kissinger-féle „tudományos” külpolitika nemegyszer külső és belső katasztrófával fenyegetett.

Mindez azt bizonyítja, hogy a politikai előrejelzés tudománya ez ideig eredménytelen.

Jordáky Lajos

Florián A. Milán: Útiélmények

A minőség ötéves terve

Az új ötéves terv megkülönböztető vonása: a nemzetgazdaság minden területének irányvétele a minőségi vonatkozások, a társadalmi munka hatékonyságát kifejező mutatók magasabb szintre emelése felé. A legszélesebb értelemben a termékek minőségének kiindulópontja az a mód, ahogyan a nemzetgazdaság szerkezete egészében, az iparé pedig különlegesen alakul.

Az 1971—1975-ös években a hazai iparban pozitív módosulások következnek be az ágak, alágak és a terméklisták szerkezetét illetően. A növekedési ütemek különbözőségének megállapításakor a fő irányelv az volt és marad, hogy az ipar szerkezete korszerű jelleget kapjon, az ágazatok és a „csúcs“-termékek messzemenően ágyazódjanak be a tudományos és a műszaki haladásba. Ez biztosítja az anyagi és emberi erőforrások magasrendű értékesítését, a termelő- és az egyéni fogyasztás egyre jobb kielégítését. Ezt az utat választva hazánk arra törekszik, hogy minél előbb megszüntesse azt a fáziseltolódást, amely közte és a gazdaságilag fejlett országok között fennáll, s hogy a társadalmi munka, a termelékenység, a termelés, valamint az egy lakosra számított fogyasztás magas mutatóit érje el.

Lényegében azt lehet mondani, hogy a termékek bizonyos minősége a koncepció, a technológia, a termelés-szervezés minőségét fejezi ki, tömören: a termelés minőségét. A termelés és a fogyasztás egysége e két fogalmat — termékminőség és a termelés minősége — szoros kölcsönhatásba helyezi, ami kiváltképpen a termelőeszközök esetében könnyen érzékelhető. Így a termelés minősége meghatározza az előállított gépek, berendezések kítűnő minőségét; ezek üzembe helyezése viszont kedvező feltételeket teremt a termelés tökéletesítésére, a termékek magasabb szintű minőségének elérésére. Folytonosságában tekintve e folyamat a minőség bővített újratermelésének nevezhető.

Manapság erőteljesen fokozódott a termékminőség hatása az ember munka- és életkörülményeire, környezetére. A modern ember számára nemcsak a táplálkozási, kényelmi vagy esztétikai szükségletek kielégítése áll szoros összefüggésben az egyre inkább tömegméretekben gyártott és felhasznált termékek minőségével, hanem biztonsága és egészsége is (például a gyógyszeripari termékek és a különböző típusú szállítóeszközök esetében). A népesség jóléte szintén egyre jobban függ a tartós használati cikkek (rádió-, tévékészülékek, hűtőszekrények, bútorok) minőségétől. Számos termék hat a bioszférára, minőségük határozza meg, hogy milyen mértékben szennyezik a környezetet. Az export szempontjából a minőség az eladás, a versenyképesség döntő feltétele.

Ismeretes, hogy országunkban a termékek minőségének javítása a párt gazdasági tevékenységének középpontjában állott. Évről évre fokozódott a figyelem e probléma iránt, S megállapíthatjuk, hogy sok tekintetben pozitív eredményeket értünk el. Ezt elsősorban az igazolja, hogy a munkatermelékenység és a nemzeti jövedelem fölfelé ívelő vonalat követett. Ez általános tendencia mellett azonban még olyan negatív jelenségek tapasztalhatók, amelyek a minőségre vonatkozó koncepció, a kivitelezés és az ellenőrzés hiányosságaira utalnak. Az ilyen jelenségek a termelők, fogyasztók, egész társadalmunk elégedetlenségét váltják ki.

A műszaki haladás előmozdítása a nemzetgazdaság minden ágában, korszerűen berendezett új üzemek és gyárak építése megteremtette a termelés volumenének és a munka termelékenységének állandó ütemű fokozódását, valamint a termékek minőségi színvonalának szüntelen emelését. Most az kívánatos, hogy az ipar minden dolgozója — függetlenül hierarchikus munkakörétől — dinamizmusról tegyen tanúságot, gyorsan sajátítsa el a szervezési módszereket és szerezzon jártasságot a korszerű technológiákban, s járuljon hozzá a termékek, a munkálatok és a szolgáltatások minőségének javításához.

Műszaki haladás és minőség

Sokkal inkább, mint máskor, a termékek minőségét ma a tudományos-műszaki haladás befolyásolja. Ez a termelés sokrétűségéhez, egyre újabb és tökéletesebb termékek megjelenéséhez vezet, ami a társadalom szükségleteinek kielégítését szolgálja. Az előirányzatoknak megfelelően az 1975. évi ipari termelésnek körülbelül 40%-a új vagy újratervezett termékből fog állni. A műszaki és gazdasági haladás, valamint a lakosság szükségleteinek kielégítése szempontjából rendkívül fontos iparágakban a terméklisták és a választékok nagyobb arányú kibővítésére kerül sor. Még ez évben például a gépgyártóipar termelésének legalább egyötödét új és korszerűsített választékok teszik ki.

Ilyen körülmények között a kiváló minőség előfeltétele a gyártandó termékek körültekintő kiválasztása. A terméklista bővítésével kapcsolatos tevékenységben a gyártási program tudományos megalapozása kivételes jelentőségű. E program alapját vitathatatlanul a nemzetgazdaság szükségletei s műszaki és gazdasági szempontból elmélyült kutatások kell hogy alkossák. Az ilyen elemzés nem vonatkoztatható el olyan más elemek kutatásától, amelyek egy új termék megjelenésekor felmerülnek. E tekintetben a munkakörülményekkel, a környezettel, a közegészségügyi helyzettel kapcsolatos feltételekre gondolok. E kérdések egyre inkább foglalkoztatják az emberiséget, de sajnos, sok konkrét esetben vagy nem oldják meg kielégítően, vagy éppenséggel figyelmen kívül hagyják őket. Kívánatos tehát a minél átfogóbb és gyorsabb tájékoztatás, amely lehetővé teszi a világviszonylatban elért eredményeknek, valamint a termékek erkölcsi kopásának és széles körű társadalmi hatásának megismerését.

A nagy teljesítményű termékek gyártásának megkezdése fokozott felelősséget követel a tervezőktől. Minél több azonos rendeltetésű termék ismerete, bírálati elemzése, a különböző lehetséges változatok összehasonlítása alapján a tervezők — konkrét körülmények figyelembevételével — az előnyös megoldást választják. Számos hazai intézet és gyár tervezéssel foglalkozó munkaközössége szakmai képességről tett tanúbizonyságot értékes alkotó tevékenysége révén. A legismertebb termékek közül közkedveltek a kőolajfűró-berendezések, a traktorok, egyes bútortípusok, készruháik, kötöttárúk. Egyes, külföldi szabadalom alapján gyártott termékek esetében a hazai

tervezők értékes tökéletesítéseket értek el, mint például a Diesel-villamosmotorok tekintetében.

A jelenkori ipar gyors fejlődése — ami új szerkesztési koncepciókban, a termékek szüntelen teljesítménynövekedésében, új gyártási folyamatok bevezetésében, a régiék korszerűsítésében, új nyersanyagok felhasználásában tükröződik — jelzi, milyen parancsoló a követelmény: a tervezésre vonatkozó szüntelen és alapos tájékozódással egyidejűleg fejleszteni kell a saját kutatásokat, serkenteni a tervezők alkotó, újító szellemét.

Joggal elvárható: az elkövetkező években az új anyagok termelésének kiterjesztésére tett erőfeszítések párosuljanak a tervezők amaz állandó törekvésével, hogy ezeket az anyagokat minél szélesebb körben használják fel. Kívánatos azonban, hogy szűnjék meg egy gyakran tapasztalt rendellenesség. Arról van ugyanis szó, hogy az új anyagokat a gyártók alig népszerűsítik, nincsenek prospektusok, amelyek részletesen ismertetnék az új anyagok tulajdonságait, rendeltetésüket és használatuk módját. Itt az ideje annak is, hogy az új anyagok sokat vitatott árának kérdését is rendezzék, ama anyagokéhoz viszonyítva, melyeket helyettesítenek. Az ár hasszon ösztönzően a korszerű technika előállította anyagok nagyobb arányú felhasználására.

A modern ipari termelés tömegjelleg, tekintélyes költségigényessége megköveteli inkább, mint bármikor, a prototípusonkénti tervek előzetes, figyelmes és aprólékos ellenőrzését. Noha e követelményt jól ismerik és elfogadják a szakemberek, a gyakorlatban mégis sok esetben tömeggyártásra állnak át, anélkül, hogy prototípusokon ellenőriznék a tervezők elgondolásainak helyességét. A gyártásba vétel e fázisának figyelmen kívül hagyása a vállalatokat nemegyszer abba a helyzetbe hozza, hogy utólag fedeznek fel egy sereg hiányosságot. Ezek megszüntetése „menet közben” különféle módosításokat igényel a termelési folyamatokban, ami gyenge minőségű termékek gyártásához, pótlólagos anyagfogyasztáshoz és munkaráfordításhoz vezet. Végül is az erőfeszítések kárba vesznek, mert nem mindig érik el az eredetileg tervezett minőséget. A brassói teherautó-üzem sietett egyes tehergépkocsi-típusok tömeggyártását bevezetni anélkül, hogy a szükséges próbákat elvégezte volna. Így aztán későn vették észre, hogy egyes műszaki megoldások nem kielégítőek, s bizonyos alkatrészek a kopással szemben nem ellenállóak. E minőségi hibák kiküszöbölése — a tömegtermelés körülményei között — nagy költségekkel járt, s csupán akkor került rá sor, amikor több rendelő a szállított tehergépkocsik teljesítményével kapcsolatosan elégedetlenségét fejezte ki.

Iparunkat ellátták és folyamatosan ellátják a korszerű technika színvonalán álló gépekkel, technológiai felszerelésekkel és ellenőrző készülékekkel, s ennek megfelelően minőségi szempontból kiváló paraméterű termékeket lehet gyártani. Ezek karbantartásával kapcsolatban azonban olykor hiányosságok tapasztalhatók, ami a gyenge minőség következménye, nem is szólva a termelés gazdasági hatékonyságát érintő más káros vonatkozásokról.

Az a tény, hogy egyes vállalatvezetők megengedik a gyenge minőségű nyersanyagok felhasználását a termelésben, gyakran a vállalatok ütemes ellátásában tapasztalt hibákkal magyarázható. Ilyen esetben az illető vezetőségek átvesznek bármilyen nyersanyagot, csakhogy ne álljon le a termelés. De az ilyen megalkuvások sokba kerülnek a vállalatnak, a nemzetgazdaságnak, kiváltják a megrendelők elégedetlenségét, akik nemegyszer hasonlóképpen kénytelenek engedelményt tenni a szállított termékek tekintetében. Ez a valóságos bűvös kör nem tartható fenn a végtelenségig. Hatékony eszközeink vannak már az ilyen helyzetek megszüntetésére. Itt van a gazdasági szerződéskötésre vonatkozó törvény, valamint a minőség biztosítását és ellenőrzését előíró törvény, csupán kellő szigorral kell alkalmaznunk őket.

Valahányszor a termékek minőségéről beszélünk, természetesen felmerül egy, minden kétértelműséget kizáró választó igénylő kérdés: vajon ipari dolgozóink szakképzettsége minden esetben a modern ipar, az alkalmazott technika színvonalán áll?

Kétségtelen, a szocialista építés éveiben a munkások, technikusok, mérnökök összetételében és szakképesítésében jelentős haladást értünk el. Minden lépcsőfokot felölelő tanügyi hálózatunk évente tíz- és tízezer szakembert képez ki a korszerű szakmákban; az évekkel ezelőtt általánosított kötelező nyolcéves oktatás, s újabban a tízosztályos tankötelezettség fokozatos bevezetése szilárd alap megbízható műszaki és gazdasági ismeretekkel rendelkező szakmunkások kiképzéséhez.

A szakmai képzettség azonban nem mindig egyezik a vállalat műszaki felszereltségének, az alkalmazott technológiáknak színvonalával, ami kedvezőtlenül hat ki a minőségre és a termelés hatékonyságára. A modern, nagy pontosságú gépekkel felszerelt aradi Strungul üzemben a termelési folyamatban elkövetett fegyelmezetlenség, a munkások elégtelen szakképesítése, a vezetőség, elsősorban a mesterek igénytelensége miatt a gyártmányok egy része esetében minőségi hibák észlelhetők.

A munkások szakképesítésének az üzemek műszaki szintjére történő emelése: az ipar egész gazdasági tevékenységének, sikereinek kulcsproblémája. A műszaki haladás oly gyors üteme nagyon bonyolítja e probléma megoldását. Vannak és találhatóak azonban még olyan szakképesítési módszerek, amelyek alkalmazásával a lemaradás behozható. De ezeket a módokat jól át kell gondolni, hogy a szakképesítés a műszaki fejlődést megelőzhesse.

A X. pártkongresszusnak a nemzetgazdaság minden ágában szükséges szakemberek felkészítésére vonatkozó határozata olyan szervezési keret, amelyben a szakképzés szoros kapcsolatba hozható az állandóan tökéletesedő termelési folyamat szükségleteivel. Ennek megvalósítása számottevő kötelezettséget ró a vállalatokra és a fővállalatokra: jól meg kell szervezniük a szakképesítő tanfolyamokat, az adott tevékenységi körbe vágó tudományos és műszaki újdonságok népszerűsítését. Megkülönböztetett figyelmet érdemel az is, hogy a fiatal technikusok és mérnökök beintegrálódjanak a termelésbe és maximálisan használják fel tudásukat a vállalat és az ember javára. Elméleti felkészültségük általában kielégítő. A középfokú műszaki szakemberek képzésében előnyösnek bizonyult a minőséggel kapcsolatos kurzusok bevezetése a szaklíceumokban. Ajánlatos lenne, hogy ilyen kurzusokat irányozzanak elő a műegyetemi és más műszaki intézetek tanterveiben. A fiatal végzősök gyakorlati felkészítése azonban kívánni valót hagy maga után, ezért sokkal jobban meg kell alapozni és fejleszteni. A vállalatokra hárul a feladat, hogy a fiatal diplomások általános ismereteit a termelés konkrét követelményeinek megfelelően szakoktatással gazdagítsák.

Sok állhatatosságot követel a minőség műszaki ellenőrzését végzők szakmai továbbképzése. A metrológiában használt technikák növekvő száma és bonyolultsága, a statisztikai ellenőrzés, az informatika korszerű módszereinek — ideértve az elektronikus számítógépeket is — ismerete szükségessé teszi a szakemberek továbbképzését elősegítő tanfolyamok szervezését, a csoportos és az egyéni tanulást szolgáló programok kidolgozását. Eddig már továbbképzési és átrétegződési programokat állítottak össze a minőség műszaki ellenőrzését végző személyzet számára. E tanmenetek különböző időtartamúak és egészen 40 hétig terjednek. Hasonlóképpen tervbe vették szemináriumok, szimpozionok és tapasztalatcserék szervezését, füzetek és szakfolyóirat kiadását.

Jól ismert, hogy milyen jelentősége van a minőség javítása szempontjából annak az irányításnak, amelyet a munkások kapnak a mesterektől, mérnököktől és a vállalatvezetőségektől. A bukaresti Electronica üzemben — ahol több száz mérnök dolgozik — a minőség kifogásolható azért is, mert a magas képesítésű szakemberek kevés segítséget adnak a dolgozóknak. 1970 első nyolc hónapjában 51 000 rádiókészülekből az ellenőrzés alkalmával 14 000-et (kb. 28%) visszautasítottak, mert érzékenységük nem volt megfelelő, vagy egyik-másik hullámhosszon nem működtek.

A munkások irányításának elégtelensége kiváltképpen a második és harmadik műszakban hangsúlyozódik. A krajovai ruhagyárban körülbelül 3200 munkás és a vállalat 29 mérnöke dolgozik az első váltásban, a második műszakban viszont a 2500 munkásra egyetlen mérnök sem jut. Ilyen helyzetben nincs mit csodálkozni azon, hogy a rossz minőségű konfekciós ruhák nagy része a második váltásban készül. A termékek minőségének javítása megköveteli, hogy a technikusokat és mérnököket arányosan osszák el a váltások között.

Röviden meg kell még említenünk a minőség, a szakképesítés és az anyagi érdekelttség összefüggését. Az új fizetési rendszer révén minden bizonnyal az eddiginél szorosabb kapcsolat jön létre a javadalmazás és a munka minősége között, ami a termékek minőségében tükröződik. Úgy vélem azonban, egyes vonatkozásokat felül kellene vizsgálni, hogy az anyagi ösztönzők a termelőket minden körülmények között az előírt minőség elérésére sarkallják. Idevágóan az első megállapítás az, hogy a fizetési és jutalmazási rendszer egyes vonatkozásokban nem bizonyul elég rugalmasnak: a gazdasági egység vezetőjének kezdeményezését egy sereg, bürokratikus formákat és centralista irányzatokat szülő feltétel korlátozza. Konkrétan azokra a többszörös számfejtésekre és formalításokra gondolok, amelyeket a jutalmazási rendszer alkalmazását illetően egyes szabályzatok előírnak.

Még nem oldódott meg a minőség műszaki ellenőrzését végző személyzet bérezése sem. Minthogy ezek a dolgozók a műszaki-adminisztratív személyzethez tartoznak, fizetésüket a termelési terv mennyiségi teljesítésének függvényében kapják. E helyzetnek számos negatív következménye van, amelyek végső fokon a termékek minőségében tükröződnek, vagy éppenséggel arra készítetik az ellenőröket, hogy legyenek elnézőek, engedjenek „szabad utat” a minőségileg hibás termékeknek.

A minőség műszaki ellenőrzése

A termelés jó menete, a gazdasági tevékenység hatékonysága — általában — elválaszthatatlan a legkülönbözőbb területeken (gépi felszerelések állapota, nyersanyag- és energiafogyasztás, a vállalati vagyonnal való gazdálkodás) folyó ellenőrzéstől. Különös gazdasági és társadalmi jelentősége van a minőség ellenőrzésének, ez olyan tevékenységi kör, amelynek rendeltetése, hogy megelőzze a céljuknak meg nem felelő termékek gyártását és szállítását. A társadalmi munkamegosztás elmélyítésével és a termelés arányainak növekedésével a minőségellenőrzés jelentősége egyre fokozódott. Az ellenőrzés fő célja felfedni a termelést zavaró tényezőket; továbbá próbákat és elemzéseket végezni, hogy operatív módon, a termelési folyamatban javításokat, kiigazításokat javasolhasson, s így biztosítsa a termék előírt minőségét. Következésképpen nemcsak a végső fázisban, a késztermék esetében kell közbe lépnie, hanem jelen kell lennie a gyártási folyamat minden fázisában, a termék előállításának minden szakaszában: a tervezéstől kezdve egészen a csomagolásig. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a termelésben előforduló hibák operatív felfedezése révén intézkedni lehet ezek kijavítására és megelőzésére. A minőség műszaki ellenőrzése ily módon olyan tényező, amely jó irányban befolyásolhatja az egész termelési folyamatot.

A termékminőség és az ellenőrzés problémái ma nemcsak sok országos szervezetet és szövetet foglalkoztatnak, hanem nemzetköziet is. A világviszonylatban fejlődő külkereskedelem a termékminőség egyetemesen érvényes kritériumát, valamint az ellenőrzési módszerek szabványosítását igényli. E célból alakult meg a Minőségellenőrzés Európai Szervezete, amely magában foglalja Európa összes iparilag fejlett országainak szakosított országos szervezeteit. A minőségellenőrzéssel foglalkozó 1969-es tokiói értekezlet — amelyen 49 ország képviselői vettek részt, köztük hazánkéi is — elhatározta a minőségi ellenőrzés Világakadémiájának megalakítását. Ez is igazolja az országok élénk érdeklődését a termékek minősége, műszaki és gazdasági teljesítményei iránt.

Annak elemzése, hogy hazai vállalatunkban miként szervezték meg és miként gyakorolják a minőség műszaki ellenőrzését, kétségtelenül pozitív tényekre vet fényt. A tapasztalat általában azt mutatja, hogy e részleg korszerű eszközökkel történő felszerelésére fokozott gondot fordítanak, új módszereket vezetnek be, nagyobb igényességet követelnek meg az itt dolgozó szakemberektől. De még mindig elég sok jelenség szemlélteti az ellenőrzés jelentőségének és a jelenkori termelésben játszott szerepének lebecsülését. Számos hiányosság tapasztalható például a metrologia területén, illetve a mérő- és ellenőrző készülékek használatában. A brassói Electroprecizia üzemben a közel 9000 mérő- és ellenőrző készülék közül az ellenőrzés napján (1970 augusztusában) 385 hibás volt, 2500-at még nem hitelesítettek és egy sereg bonyolultabb mérőkészüléket nem helyeztek üzembe.

A mérő- és ellenőrző készülékek üzemeltetésében tapasztalható hibák jó része e felszerelések sokféle típusából és a szállítók sokrétűségéből ered. Ez az oka annak is, hogy nehézségek adódnak a készülékeket kezelő és javító személyzet felkészítésében, s fennakadások állnak elő az alkatrészek beszerzésében. A Minőségellenőrző Állami Felügyelőség intézkedik, hogy az ilyen helyzetek megszűnjenek, továbbá szorgalmazza új készülékek gyártásba vételét és automatizálását. Így iparunk ellenőrző felszerelése megüti majd a világszintet.

Hogy az ellenőrző munka tartalma minél igényesebb és szakavatottabb legyen, a minőség biztosítására vonatkozó törvény előírja: a minőség műszaki ellenőrzését végző osztály személyzetét a legjobb munkásokból, mesterekből és mérnökökből állítsák össze. Ez előírás — amelyet teljes szigorral kell alkalmazni — feltétele a minőség megjavításáért folyó tevékenység sikerének.

Úgy vélem, az új ötéves tervet — teljes joggal — a minőség tervidőszakának nevezhetjük. Realista és serkentő előírányzatai nagy felelősséget és kötelességet rónak mind az ipar, mind az egész nemzetgazdaság dolgozóira. Az emberi, anyagi, szervezeti és jogi feltételek megvannak. Ezeket hozzáértéssel felhasználva új sikereket érhetünk el a termékminőség, minden gazdasági tevékenység javításában.

DUMITRU NICULESCU

1921–1971

Forradalmi múltunkból

Emlékezés a harmincas évek kommunistáira

Barátaim — a *Korunk* szerkesztőségéből — fölkértek, hogy a folyóirat részére néhány visszaemlékezésemet rögzítsem a két világháború közötti időszak illegális mozgalmából. Szívesen teszek ennek eleget, mert magam is úgy vélem, hogy az írás maradandó, de a pusztán visszaemlékezések később mind nehezebbé válnak. Itt mindjárt leszögezem, hogy emberekről lesz szó. Tehát nem pusztán szervezetek, egyesületek, közületek működéséről vagy teljesítményéről, hanem egyes emberek dolgairól, áldozatkészségéről, gondolkodásáról.

Kertész Rezső

*
A régebbi emlékek közül különös élességgel emelkedik ki a „nagy perre“, a kolozsvári kommunistaellenes perre való visszaemlékezés. Az 1928-as nagy pernek mintegy 76 vádlottja volt, élén a hősi halált halt Haja Lifszitcel. Lebukott valahol az illegalitásban harcoló kommunista mozgalomnak egy részlege. Ez néhány résztvevő perbevonását jelentette voína. De a sziguranca nagyot gondolt, s felhasználta az alkalmat tüntető „monstre“-per megteremtésére.

A kolozsvári pártszervezet része volt az erdélyi és bánáti tartományi pártszervezetnek. Ezen keresztül a Román Kommunista Párt bukaresti Központi Bizottsága irányította, akárcsak a nagyváradi vagy a marosvásárhelyi pártszervezetet. A Központi Bizottság megtett mindent azért, hogy a pernek ezt a demonstratív, provokáló jellegét az ország közvéleménye előtt leleplezze. A párt felhívta a közvélemény figyelmét különösen arra, hogy a kormány nem véletlenül helyezte ezt a kommunista-ellenes pert Kolozsvárra, kihívó módon ebben a centrumban akarta az országot a kommunista „veszedelemre“ felhívni.

A nagy per valóban létre is jött. Jőmagam akkor a kolozsvári ügyvédi kamara tagja voltam, s mint ilyen, az ún. ügyvédi asztalnál foglaltam helyet. Nem védtem senkit, csak megfigyelőként kívántam részt venni. Az asztalnál jeles ügyvédek ültek mellettem: Aurel Lazár nagyváradai ügyvéd, nemzeti parasztpárti politikus, Dem. Dobrescu bukaresti ügyvéd, a főváros későbbi polgármestere és más ügyvédek. A kommunista párt a vezető polgári politikusok köréből mozgósította őket a védelemhez. Ennél az eljárásnál felhasználta az egyes polgári pártok demagógiáját. Ezek ugyanis az ellenzék padjairól demokráciát hirdettek, s ennek igazolására védtek a kommunistákat. Jellemző azonban, hogy a per lezajlása után hallani sem akartak arról, hogy a kommunistákkal szolidaritást vállaljanak vagy a demokrácia leghalványabb megvalósítását vállalják. A párt ugyanakkor minden eszközt felhasznált arra, hogy a kommunisták védelmét biztosítsa.

A baloldali vagy nyíltan kommunista védők élén Dr. Lucrețiu Pătrășcanu bukaresti ügyvéd, a kiváló kommunista vezető állt. Pătrășcanu meggyőződésből és kötelességszerűen védte mint ügyvéd kommunista vádlott társait.

Lucrețiu Pătrășcanu már fiatal korában bekapcsolódott a romániai munkásmozgalomba; 19 éves korától kezdve felelős funkciókat töltött itt be. Az illegális munkáján kívül mint jogász nagy kommunista-ellenes perekben szerepelt védőügyvédként. Jőmagam 1932-ben kaptam tőle mint a Városi és Falusi Dolgozók Blokkjának országos felelősétől megbízást arra, hogy a párt részéről az említett blokknak erdélyi és bánáti tagozatában irányítsam a választási harcot. Ezt követően Pătrășcanu az 1935—1937. években szerepet játszott az Ügyvédek Demokratikus Csoportjának vezetésében is, és e téren szerencsém volt vele együttműködni. A felszabadulás után, egyéb pártfeladatai mellett, amelyek reá mint a Politikai Iroda tagjára hármlottak, vezette az ország igazságügyminisztériumát. Ilyen minőségben is több ízben érintkeztem vele. Mindenkor a komoly tudású marxista és a nagyvonalú államférfi benyomását tette reám. Emellett nagyon szerény embernek, önzetlen harcosnak ismertem meg.

Ezek az ügyvédek védtek a kommunistákat. Én pedig, közöttük ülve, minden figyelmemet a vádlottakra irányítottam. Ott ültek méltóságteljesen, öntudatosan, a reájuk váró büntetéssel nem is törődve. Csak az ügyet, az ő ügyüket nézték. S ott ült közöttük a törékeny, élénk kis vidéki tanítónő, Haja Lifszitz, az elsőrendű vádlott, minden pillanatban készen, hogy vádlottból a társadalom vádlójává legyen.

A vádlottak között ott láttam egy egész sor erdélyi, baloldali gondolkodásúnak ismert értelmiségit is, akiket a sziguranca szándékosan kevert bele ebbe a perbe. Ott láttam Nagyváradról Szántó Dezső, Kertész Rezső, Eugen Rozvani ügyvédek. Ott láttam Aradi Viktort, az ismert kolozsvári kommunistát és Simó Gézát, a marosvásárhelyi középiskolai tanárt, az ottani szakszervezet vezetőjét, ismert baloldalt. Ezek az értelmiségiek, bár az ügyszemmi közük nem volt, szolidárisak voltak bajtársaikkal, következetesen védtek azok igazát. Nyugodtak, kiegyensúlyozottak, öntudatosak voltak, tudták, hogy a vádlottaknak igazuk van. Valósággal lenyűgözték a Pácale ezredes vezetése alatt álló hadbírósgot.

A per lezajlott. Sok száz évi szabadságvesztés büntetéssel sújtották a vádlottakat. A perről és a vádlottakról köteteket lehetne írni. Az említett értelmiségieket mind egy szálig felmentették. Az ítélet leszögezte, hogy ezeknek az embereknek semmi közük nem volt a per tárgyává tett ügyszemmi. Milyen fájdalmas dolog: ezek közül az értelmiségiek közül egy sem maradt életben, mindegyikük más-más halált halt meggyőzéséért. De megmaradt emlékezetünkben bátorságuk, nagy emberi tulajdonságuk. Eugen Rozvani-ról, a nemrég rehabilitált munkásvezérről rövidesen könyv fog megjelenni. A többiekről is, életükhöz és áldozataikhoz méltóan, bizvást meg

fognak emlékezni. Én e néhány sort arra használnám fel, hogy barátom és harcos-társam, Kertész Rezső emlékét idézzem.

Kertész Rezső a nagyváradi Royal-kávéház ún. ügyvédi asztalánál mindennap pontosan megjelent, pontosan elfogyasztotta délutáni kávéját. S a délután folyamán, a többi ügyvéddel egyszerre, elhagyta a kávéházat. De eljött az este, és az éjszakába burkolódzó nagyváradi periferián, főleg az elhagyott Várad-szőlőhegyi vidékeken, újra felbukkant Kertész doktor alakja. Itt adott konspiratív találkozót a többi „illegális”-nak. Itt közölte a munkásokkal a felülről kapott útmutatásokat, valamint azokat az újdonságokat és ideológiai szempontokat, amelyeket ő a marxi-lenini irodalomban olvasott. Ezt tette éveken át, és az 1932. évi pártkongresszus jel-szavát, amely szerint a legális és illegális munkát össze kell kapcsolni, gyakorlatban ő már évekkal előbb alkalmazta. A legális és illegális munka összekapcsolásának kiváló szakértője volt. És később is, amikor a párt erdélyi és bánáti vezetőségébe került, majd azután, hogy a vezetést bölcs előrelátásával és nagy gyakorlati tudásával a kezébe vette, amidőn a pártnak *Igazság* című lapját irányította, Kertész Rezső mindenkor mesteri módon összekapcsolta a legális lehetőségeket az illegálisnak áldozatkészséget és elzántságot követelő munkájával.

Az 1930. évi emlékekből kiemelkedik a híres Munkássegélynek, a Nemzetközi Munkássegély kolozsvári tagozatának tevékenysége. Ez a mozgalom egyaránt igyekezett megoldani mind a politikai, mind pedig az emberbaráti feladatokat. Külső megjelenésében főleg emberbaráti volt: napközi otthonok, olcsó ebédek, olcsó élelmezés, ingyenes orvosi és gyógyszersegély... De a sziguranca résen van, él a gyanúperrel. A bukaresti nagy nevek — Parhon professzor és a többiek — legalizálták ugyan a Munkássegélyt, különösen annak alapításakor, és ezért hosszú időn át a sziguranca nem mert hozzányúlni a Munkássegélyhez. Parhon professzor, a nemzetközi hírvű tudós, maga írta alá elsőik között a Munkássegély alapító levelét és beadványát. Amint ismeretes, a felszabadulás után országunk államfői tisztségét töltötte be. De a sziguranca végül is — 1932 tájt — úgy látszik, elég bizonyítékot gyűjtött össze — főleg baloldali emberek részvételére hivatkozva —, hogy a Munkássegélyt feloszlassa, helyiségeit ügyvédi engedéllyel bezárassa. Mindezt a „felsőség” jóváhagyásával tette.

Ennek a Munkássegély-mozgalomnak egyik legmarkánsabb alakja és főtitkára volt Ferenc Simon. Az illegális mozgalom sokkal tartozik ennek a kiváló embernek. Még most is előttünk van mindig mozgékony alakja, kissé hajlott háta, mintegy gondoktól hajszoltan a segélymozgalom mindenekfelett való szolgálatában. Ferenc Simon nagyon igénytelen volt magára, nagyon igényes a Munkássegélyre. Kolozsvárt gazdag rokonai voltak — a híres Farkas Mócsi és a Dermata bőrgyár többi pénzes embere, igazgatója —, de ő nem ezekhez vonzódott, tőlük a maga részére sohasem kért semmit. A nélkülöző, a mindennapi kenyérért görnyedő emberekért s főleg az elveik miatt üldözött munkásokért dolgozott hajnaltól éjfélig. Leikes egyéniségét, egy jobb jövőbe vetett nagy hitét, áldozatkészségét, hallatlan önzetlenségét nem felejthetjük el.

Itt még csak annyit jegyzünk meg, hogy a sziguranca bezáratta a Munkássegély helyiségeit s a gyermekek házsongárdi otthonát. Az olcsón ebédelők széjjel-rebbentek, a gondozásban levő gyermekek árván maradtak. Az emberbaráti kéz nem kellett, mert balról jött...

*

Hadd emlékezzünk meg Tóth Ferencről is, az Erdélyi és Bánáti Tartományi Vörös Segély egyik volt titkáráról. Ő tartotta a kapcsolatot mind a vidékkel, mind Kolozsvár városával. Tordai szakmunkás volt: cipész. Ösztönös intelligenciájával

hamar felismerte és odaadóan szolgálta az illegális mozgalom céljait. Az első világháborúban orosz fogságba került, és ott vöröskatoná lett. Hűségével, megbízhatóságával kiérdemelte felettesei bizalmát, s így esett reá a választás, amidőn Lenint őrizni, beszédei idején a rendet fenntartani kellett. Nem kis megtiszteltetés volt ez számára! Ő azonban, mint szerény, hallgatag ember, alig volt megszólaltatható egy visszaemlékezésre a lenini időkről.

Tóth Ferenc a kötelességtudás bátor és önzetlen harcosa volt. Mindenkor nagyon szerény és nagyon hűséges ember. Jellemző erre, hogy a felszabadulás után is fizikai munkával kereste meg kenyerét. Sosem kért elismerést vagy jutalmat munkájáért, és szinte névtelenül, szerényen halt meg.

Érdekes és értékes emlékek fűződnek a párt 1932 tavaszán legális formában kiadott *Világosság* című kolozsvári hetilapjához. Több mint 5000 példányban jelent meg és sok tízezer dolgozónak nevelője, biztatója lett. A vállalkozás nagyszerűségét jelzik azok az emberek, akik a hetilap létrehozásában — pártmegbízásból — részt vettek: Wolf Ferenc (Boczor József), az ismert spanyol—francia hős Rasovszki István, Biener Jenő, Pásztor Imre és mások. Ezek közül többekről külön megemlékezés készül. Itt Pásztor Imre emlékével szeretnék foglalkozni.

Amikor 1932 májusában a hetilap hirtelen felelős szerkesztő nélkül maradt, a párt felhívására Pásztor Imre Dermata-gyári munkás vállalta a szerkesztőségi és kiadói felelősséget. Szegény bőrgyári munkás volt, aki családját keze munkájával tartotta fenn. Tudva, hogy a lap felelősségének vállalása üldöztetéssel, meghurcolással és esetleg munkahelyének elvesztésével járhat, Pásztor Imre mégis elfogadta ezt a megbízást. Úgy érezte: a párt hívását nem lehet visszautasítani. De hiába volt a párt minden áldozatkészsége és az olvasók ezreinek szolidaritása: a sziguranca üldözőbe vette Pásztort, a Dermata tulajdonosai pedig minden eszközzel (áthelyezéssel, pénzbüntetéssel, feljelentésekkel és végül is elbocsátással) segítették a fennálló rendszert. Pásztor Imre állás nélkül maradt, ezenfelül fogházbüntetést szenvedett. Ő és családja teljes nyomorba kerültek, sőt el kellett költözniük Kolozsvárról.

Vajon a mai olvasónak van-e fogalma arról, mennyi önfeláldozással, lemondással, nyomor- és rabságvállalással járt az illegalitás idejében ily lap szerkesztésének a vállalása? A mai nemzedéknek van-e fogalma arról, mennyi kockázatot jelentett akkoriban egy nincstelen munkás számára az efféle vállalkozás?

Pásztor Imre emlékét meg kell őrizni az utókor számára mint bizonyítékát annak, hogy az elvhűség gyakran fölötte állt minden egyéni érdeknek.

Kohn Hillel

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

Karlista volt-e Teleki Sándor?

„E fiúból regényíró vagy regényhős leend“ — jósolta a kis Teleki Sándorról a ház egyik öreg barátja. Ha számba vesszük kalandos útját, melyet Gyalui Farkas hősiünk „regényes élet“-ben írt meg, úgy gondoljuk: a jövődömondás egyik fele bevált. Regényíró nem lett belőle. De ha ismerjük múltját felidézõ hat kötetét és sok elszórt tárcáját, bizony mondhatjuk: emlékiróvá vált, írásainak mozaikjaival egy valóságos életregényt alkotott.

Most 150 éve, 1821. január 26-án született a Kolozs megyei Nagysármáson olyan főnemesi családból, amely három kancellárt adott Erdélynek. Mezőségi szülőfalujában és a „kincses város“-ban töltött gyermekkor után Kolozsvárt a piarista gimnáziumban és a jogakadémián tanult. 1835—36-ban Táncsics Mihály volt praecceptor, a „vörös republikánus“. A demokrata nagyjaink sorában is előkelő helyen álló Táncsics felfogása nem volt hatástalan a gyermekifjú fejlődésére. Tanulmányai végeztével nem maradt közhivatali pályán, és szülei egy majdnem házassággal végződõ szerelem felejtésére 1841-ben a berlini egyetemre küldték.

Utban a porosz főváros felé, Magyarországon áthaladva beutazta Ausztriát, Tirolt, Dél-Németországot, majd egy tanévet hősiesen végigizzad az egyetemen. Könnyelműsége hajló, változatosságot kedvelõ természete azonban más vizekre hajtja: 1842 májusában német földön, a Rajnán, Londonon át Portugáliába utazik, és mintegy öt hónap után Spanyolországon és Frankföldön át érkezik vissza Berlinbe. De az év végét nem éri meg az egyetemen, ismét otthagyja a „hencegve pöffjeskedõ burkus szoldateszkát“ és „az ásitáson túl unalmas, pedáns professzornyját“. A koncertező Liszt Ferenc baráti szárnyai alatt beutazta Lengyelországot, az orosz birodalmat, Németországot, Ausztriát, Franciaországot, aztán szülőföldjén áthaladva eljut Bukarestig.

Mikor hazakerül, szülei önálló gazdasággal akarják helyhez kötni: a költői birtokot bízzák rá. Liberális-ellenzéki programmal olyan határozottsággal kapcsolódik bele a kövárvidéki politikai életbe, hogy a kormánykorök pert akasztanak a nyakába, amitõl csak a kirobbanó forradalom menti meg.

Erre az időre esik a bohém, de demokratikus érzelmű „vadgróf“ közismert barátsága Petõfi Sándorral, aki 1846—47-ben pajtása költői kastélyában, a park öreg scmfája alatt, a mézeshetek bûvöletében mintegy harminc verssel ajándékozta meg irodalmunkat.

Az 1848—49-es szabadságharcot Bem főintendánsaként ezredesi rangban verekedte végig. Vakmerõ, fegyelmezett, jókedélyû katona volt. A gálfalvi csatában õ mentette meg szeretett tábornoka, az „öreg úr“, annyi gyõzelem hõse életét, és õsszes harcostársai közül talán õ rajzol a legsikerültebb portrét Bem apóról. A világosi fegyverletétel után kimenekül Aradról és a környező pusztákon bujdosik mint „futóbetyár“, hogy aztán Szerbián át Párizsba meneküljön és bekapcsolódjon a kossuthi emigráció munkájába. 1852-ben az osztrák önkényuralom vérbrósdga „in contumaciam“ halálra íteli.

III. Napóleon államcsínyje után több társával együtt angol felségterületre, Jersey, majd Guernsey szigetére menekül. Számos száműzõt francia, lengyel, olasz és magyar gyülekezett itt össze sorstársi-elvbaráti-testvéri közösségbe Victor Hugóval, szellemi vezérükkel az élen.

Az utazásokkal, házassággal fűszerezett, de alapjában véve mégiscsak sivár száműzetés nem elégítette ki a mindig tettekrekész Telekit. Azért 1859-ben mint ezredes az elsők között lép csatasorba a legendás hírű Garibaldi oldalán az olasz

egységért, az osztrák önkényuralom ellen. Részt vesz a magyar légió szervezésében, Kossuth és Klapka oldalán hazája felszabadítására sző terveket, de ezeket keresztülhúzza a nemzetközi helyzet alakulása. 1860 nyarán, miután Garibaldi a „marsalai ezer“-rel partraszállt, Teleki Sziciliába sietett, majd Dél-Itáliában küzdött mint „colonello“.

Mikor a fegyverek elhallgattak, ismét az emigráció keserű hétköznapijai köszöntöttek rá. Egyre többet gyötrődött a kínzó honvágy hatalmától, míg végre hazatérhetett. 1867-ben amnesztiát kapott és hűségesen kitartva 49-es, kiegyezés-ellenes, függetlenségi álláspontja mellett (utálta a restaurációt „mint a medvesonkát“), Kolozs, Kolozsvárt és Nagybányán töltötte élete utolsó negyed századát 1892. május 18-i haláláig.

Jókai, Sári László és K. Papp Miklós biztatására fogott hozzá az öreg harcos emlékezései megírásába, múlt századi memoírirodalmunk apró remekeit alkotva meg. Először csak rövid tárcákat írt a lapokba, majd a budapesti kiadónál önálló kötetekkel jelentkezett (Emlékeim, I—II, 1879—1880; Egyről másról, Újabb emlékeim. I—II. 1882; Természet után. 1844; külön kötetet áldozott az 1859-es hadjáratnak: Garibaldi alatt 1859-ben címen, 1883). Ha emlékezéseibe itt-ott regényes-legendás részletek keverednek is, alapjában véve életének és korának színes, élő világát öntötte velük sokszor humoros, de szép, vonzó formába. A romantika mozgalmas korának tipikus fia volt, és ebben a szellemben fogantak tettei és írásai. Nagy idők és nagy emberek krónikása. Emlékiratainak anyaga nagy kortársai valóságos galériája, olyan kolosszusokról hagyott hátra remekbeszabott portrét, mint Victor Hugo, Garibaldi, Mazzini, Alexandre Dumas-père vagy Petőfi, Liszt és Orbán Balázs.

Mint a zsarnokság halálos ellensége többször fogott fegyvert hazája és más népek szabadságáért, küzdött a maga módján a demokratikus eszmék és nemzetek közötti barátság diadaláért. Egy sötét pont van életében, amiért több életrajzírója megrója: karlista múltja. Hadd szenteljük az alábbi sorokat születésének 150. évfordulóján éppen élete ezen spanyolországi mozzanata tisztázására.

*

1848 decemberében történt. Bem József tábornok, az erdélyi hadsereg újonnan kinevezett fővezére Szatmárról Nagybánya felé kocszított. Vele tartott Teleki Sándor, kővárvidéki főkapitány és kormánybiztos. Útközben zajlott le köztük az a beszélgetés, melyet Bem kezdeményezett:

— Volt-e Ön katona?

— Igen is, nem is.

— Hogyan?

— Egy expedíciót csináltam Spanyolországban.

— Ki alatt?

— Don Ramon Cabrera alatt.

— Ön karlista volt?

— Tulajdonképpen nem voltam, de ott szolgáltam.

— Hogyan?

— Sportból.

(Teleki Sándor: *Emlékeim* I. 22—23.)

Mióta életének ezt az epizódját Teleki megörökítette, az egész róla szóló irodalom beszél arról, hogy a karlisták oldalán harcolt Spanyolországban. Regényes életének ez az eseménye több okból is figyelmet érdemel. Először: mert a szakirodalom értékelése szerint ez volt az első eset, hogy fegyveres harcban részt vett; másodszer: mert ez az eset egészen kilóg eszmei-politikai fejlődése menetéből. Ha az igazat akarjuk tudni: rekonstruálnunk kell az eseményeket. Módszerünk abban összegezhető, hogy először

számba vesszük a forrásokat, aztán a szakirodalom megállapításait, a kettőt összehasonlítjuk és értékeljük. Végül felvázoljuk a spanyolországi történeti helyzetképet és annak szereplőit. Ebből az alapból kiindulva mutatjuk be Teleki Sándor levelezésének a „spanyol kalandot“ új megvilágításba helyező kiadatlan anyagát, hogy mindent összegezve a történeti igazságot próbáljuk megállapítani és helyreállítani.

Mit mondanak a források?

„Karlista múltját“ a közvélemény Teleki emlékezéseiből ismeri. Ezek sorában az első, előbb idézett *Első találkozásom Bem apóval* (ezután *Bem-tárcának* rövidítjük) című írásban Teleki elmondja, hogy karlista szolgálatban egy hadjáratban vett részt Spanyolországban; a második *Lesseps Ferdinándnak hálás üdvözlét* (ezután *Lesseps-üdvözlétként* idézzük) című tárcájában a vállalkozás okairól és lefolyása egyes részleteiről emlékezik. Eszerint, amikor a „szerelem száműzöttjeként“ a berlini egyetemét látogatta, a hangversenykörúton lévő Liszt Ferencnél megismerkedett Felix Lichnowsky herceggel, aki karlista tábornokként katonákat toborozni érkezett hazájába. A dolgában biztos Lichnowsky azzal kérkedett, hogy „harmincezer teütont fog magával vinni Don Carlos szolgálatába. Elmentünk ketten, és én magyar

voltam — írja erről Teleki. — Később azt kérdezte Heine tőlem, mikor bemutattak neki: ön-e Lichnowsky Félix *harmincezer embere*?”

A szerelmében csalódott, meggondolatlan Teleki a tudományokat szegre akasztotta, felcsapott karlistának, és tábornokává Spanyolországba indult. Először Vigóban kötöttek ki, hogy Galicián áthaladva baszk-földön kezdjék meg akciójukat, de „ott a kárlista titkos komité elnevezte a baszk tartomány idő előtti mozgalmát”. Tovább mentek hát, és miután Portugáliában néhány hónapot töltöttek, több partvidéki spanyol várost érintettek. Barcelonában azonban életveszélyes kalandba keveredtek. Az amnesztia alá nem eső Lichnowsky letartóztatták. Az ennek nesztét vevő tömeg — izgatók sugalmazására, akik azt híresztelték, hogy a herceg Polo, „a leggyűlöltebb karlista csapatvezér”, Teleki pedig sógora — megakarta őket lincselni. A nép dühe elől a hatóság „megerősített fogházba”, közönséges bűnözők közé menekítette őket. Itt tartózkodtak mindaddig, amíg a herceg kérelmezésére és Lesseps francia konzul beavatkozására Madridból megérkezett a rendelet a foglyok szabadon bocsátására. Biztonságuk érdekében Lesseps saját kocsiján vitte a szabadultakat a börtönből a kikötőig, ahol felsegítve őket a Venus francia fregattra, mentette meg életüket.

Emlékezéseinek két forrászámba menő részletéhez egy harmadik járul: Telekinak a pozsonyi *Hírnökben* közölt levele, amire még visszatérünk.

Ezek után lássuk a szakirodalom véleményét. Gyalui Farkas, Teleki életének legjelentősebb kutatója tényként fogadja el a „karlista kalandot”. 1933-ban így emlékezik meg róla: „Teleki egy barátjával, Lichnovszky herceggel, Spanyolországba ment, s ott belépett a Karlisták, a spanyol trónkövetelő csapatába, ahol Lichnovszky tábornok lett. Barcelona előtt Teleki Sándort számos társával együtt elfogták. A nép az utcán akarta őket kivégezni, de Espartero, a király vezére, fogságra vetette őket. Csakis csoda mentette meg Telekit. Halálra ítélték, s állítólag a pápa, de hihetőbb, hogy Lesseps francia konzul, a későbbi híres mérnök, lépett közbe érdekében és az ifjú visszautazhatott Berlinbe tanulmányai folytatására” (Gyalui Farkas: *Gróf Teleki Sándor* — ezután *Teleki Sándor* —, EME XI. vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1933. 13).

Gyalui Teleki-könyvében e gondolat részletesebb kifejtése szerint Teleki „lelkesezett a karlisták ügyéért”, s az életrajzíró a következőket teszi hozzá: „Mikor

[ti. Espartero tábornok] a karlistákat levette, a vezérek természetesen rögtön megszótktek, Don Carlos Franciaországba menekült, Lichnovszky is eltűnt, Teleki Sándort azonban számos társával együtt Barcelonában elfogták... Egy hajszalon múlt, hogy életébe nem került a kaland. Ő azonban mindig könnyű szívvel és derűsen emlékezett vissza életének erre a veszedelmes epizódjára.” Befejezésül Telekit citálva kifejti, hogy nem lelkeseedsből, hanem sportból vett részt a karlista háborúban. (*Gróf Teleki Sándor regényes élete* — röviden *Teleki regényes élete* — Budapest, 1939. 9—10.)

A Teleki-émlékezések legújabb gyűteményes köteté elé irt bevezetőben Görög Livia tényként fogadja el a karlista kalandot (*Teleki Sándor emlékezései*. Budapest, 1958. 9).

Ha jól megfigyeljük, világossá válik, hogy nincsen összhang a két forrás-szöveg között, minthogy különbség van a források és feldolgozások tartalmában, sőt még ugyanazon szerző különböző munkáiban is.

Először vessük össze a forrásokat, Teleki visszaemlékezéseit. Mindkettő *meggyezik* abban, hogy a karlisták oldalán szolgált, de *nem meggyőződésből* (a *Bem-tárcában*: „sportból” — a *Lesseps-üdvözletben* „annyira lelkesülve és rajongva Don Carlos trónkövetelőért, mint Krisztina vagy Izabella királynékért”). *Ellentét* mutatkozik viszont abban, hogy *részt vett-e a karlisták hadjáratában vagy sem* (a *Bem-tárcában*: „Egy expedíciót csinált... Don Ramon Cabrera alatt” — a *Lesseps-üdvözletben* csak konspiráltak a karlistákkal, de hadjáratról nem esik szó).

Ha nincsen összhang a forrásokban, az ellentmondások folytatódnak a feldolgozásokban. Így például Gyalui *Teleki Sándor*ában hősünket „halálra ítélték” — *Teleki regényes életében*: „A halálos ítélet bizonyos volt”; de ami sokkal lényegesebb, hogy Gyalui első tanulmányával szemben könyvében kimondja, hogy Teleki Lichnowskyval együtt „lelkesezett a karlisták ügyéért”. Ez az elem Gyaluinál, amelyet Teleki visszaemlékezéseiben tagad, minthogy nem szerepelnek nála olyan elemek sem, mintha számos társával esett volna fogságba és Espartero vetette volna börtönbe vagy mintha elfogatása előtt Lichnowsky eltűnt volna; de az sincs, hogy halálra ítélték volna vagy olyan feltételezés, mintha a pápa avatkozott volna be kiszabadítása végett.

Mielőtt a források és feldolgozások igazsághoz való viszonyát megvizsgálónk, tekintsük át a történeti tényeket, fog-

laljuk össze röviden az egykorú spanyolországi eseményeket és szóljunk azok szereplőiről.

A napóleoni korszak óta, a XIX. század első negyedében Spanyolország két polgári forradalmon és két ellenforradalmi hullámon ment át. A francia segítséggel győzedelmeskedő második ellenforradalmi korszaknak VII. Ferdinánd halála vetett véget (1833), ami egyben a karlista beháború kezdetét jelzi. Don Carlos, VII. Ferdinánd öccse ugyanis nem ismerte el a meghalt király végakarátát, hogy a koronát leánya, II. Izabella örökölje, sem pedig a gyámjaként uralkodó Mária Krisztinát, és királlyá kiáltotta ki magát 1833. október 1-én. Így kezdte meg aztán Don Carlos, a klérus, az arisztokrácia, valamint a nemesség legreakciósabb része és a spanyol „Vendée” az elmaradott parasztság támogatásával az *első karlista háborút* (1833—1840). Vezetérei közt jól ismertek a Teleki által is említett Don Ramon Cabrera, Maroto és Lichnowsky tábornokok. A karlistáktól szorongatott, de a harmadik polgári forradalmat kezdeményező liberálisoktól-városiaktól támogatott udvarpártja Narvaez és Espartero tábornokok vezetésével 1840-ben győztesen került ki a két évig pusztító-öldöklő beháborúból. A mérsékelt Maroto karlista tábornok Espartero előtt letette a fegyvert. Don Carlosnak vezéreivel együtt menekülnie kellett, de hívei egyes helyeken még később is szervezkedtek, és elszigetelten ellenálltak.

És most lássuk a Telekinél szereplő karlista vezéreket: Cabrerát és Lichnowskyt. *Don Cabrera Ramon* (1806—1877) 1833 óta vett részt Don Carlos oldalán a polgárháborúban, érdemei elismeréséül ura több tartomány kormányzójává és grófi rangra emelte. Marito kapitulációja döntő csapást mért a karlistákra, de Cabrera tovább folytatta az ellenállást, míg aztán Espartero Catalonia hegyei közt szétveri erőit, és serege maradványaival 1840 júliusában Cabrera kénytelen francia földre menekülni.

Felix Lichnowsky porosz herceg (1814—1848), amint láttuk, Teleki útítársa volt Spanyolországban. Tudjuk róla, hogy 1834-ben a porosz hadseregben szolgált, majd 1838-tól a karlisták oldalán fegyvert ragadott Spanyolországban. Don Carlos brigádtábornokká nevezte ki a 24 éves ifjút. 1840-ben tért vissza Spanyolországból és megírta katonai élményeit (*Erinnerungen aus den Jahren 1837—39*, Frankfurt, 1841—42). Telekit maga mellé véve 1842-ben Portugáliát látogatta meg, majd Spanyolország partvidékét érintve

tért haza. Utazásáról újabb könyvet írt. (*Portugal. Erinnerungen aus dem Jahre 1842*, Mainz, 1843). Hogy politikai felfogásával tisztában legyünk, mindezekhez hozzátesszük: 1847-ben a porosz Landtag, 1848-ban pedig a frankfurti birodalmi gyűlés konzervatív szónoka volt, míg egy népfelkelés fegyverei ki nem oltják életét 1848. szeptember 18-án.

Ezek után vessük össze a Teleki karlista múltjával kapcsolatos forrásokat és feldolgozásokat a történelmi tényekkel. Az eredmény csak az lehet, hogy *1842-es spanyolországi tartózkodása alatt Teleki nem vehetett részt karlista hadjáratban* a következő okokból: 1. az első karlista háború 1840-ben befejeződött, vezérei élükön Don Carlossal vagy emekültek, vagy meghódoltak, 2. Don Cabrera Ramon — akire Teleki mint parancsnokára hivatkozik — 1840-ben maga is elhagyta Spanyolország földjét, és csak 1848—49-ben próbálkozott a beháború felszításával, 1842-ben tehát nem tartózkodott spanyol földön. Teleki pedig ebben az évben történt spanyolországi utazása után csak 1858-ban járt ismét errefelé nászúton, de akkorra a karlista háborúk már rég véget értek.

Ha valakiben ezek után is bizonytalanság merülne fel a kérdés megítélésében, azt megnyugtató módon eloszlatja az az új, kiadatlan levéltári forrásanyag, amelyet az említett Teleki-kutatók nem ismerhettek. Az Akadémia kolozsvári levéltárában* ui. fennmaradt Teleki Sándor levelezésének tekintélyes része, mely többek között hősünk „spanyol kaland”-jára is választ ad.

Először arra kell válaszolnunk, hogy Teleki azért akart-e Spanyolországba indulni, hogy beálljon a karlista hadseregbe? Összegeznünk kell tehát *utazásának célját*.

1842. április 6-i levelében német, belga, angol városok érintése után Oporto, Lisszabon, Cadix, Gibraltár, Algír, Málta, Athén és Szmirna szerepel mint úticél. Augusztus 12-i levelében viszont már arról értesít bennünket, hogy „tovább Oriens fele nem megyünk”, kibővült viszont a spanyol útvonal, melynek utolsó pontja Barcelona. Marseille után Francia- és Németországban át akart visszajutni Berlinbe, ahol októberben egyetemi tanulmányait kellett folytatnia.

Már útikészülődések idején látszott, hogy Portugálián és nem Spanyolorszá-

*Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Történelmi Levéltára (volt EME levéltára).

gon lesz a hangsúly. Lichnowsky herceg politikai munkát készült írni Portugáliáról (ami aztán egy év múlva meg is jelent) s látogatásának sikere érdekében 60 ajánlólevelet szerzett (1842. május 29-i levél). Telekit Lichnowsky oldalán főleg a politikai viszonyok érdekelték, szívesen fogadták őket a királyi udvarban, megismerték többek között Costa Cabralt, a portugál Metternicht. Hogy a spanyolföld csak futólagos szerepet játszott úti-tervükben, az is igazolja, hogy utazásuk kezdetén, augusztus 12-én, Gibraltárban kelt levelében Teleki azt írja: 11 nap múlva Marseille-ben akar lenni, októberben pedig édesanyjával szeretne Bécsben találkozni.

Teleki 1842. évi utazásának célja tehát világlátás, élménygyűjtés, politikai tapasztalatszerzés és szórakozás volt, semmi bizonyítékunk nincsen arra, hogy karlista hadjáratra szőtt volna terveket.

Összhangban van ez azzal, amit útjuk során Spanyolországra fordítottak. A London—Lisszabon távolságot öt nap alatt tették meg, közben több helyütt kiszálltak, egyebek közt Vigóban. Nyilvánvaló, hogy ez nemcsak hadjáratra nem volt elegendő, de a vigói karlista konspirációt is kétségessé teszi, amiről Teleki emlékezéseiben beszél. Ellentmond ennek egyébként Lichnowsky visszaemlékezése is, aki azt írja, hogy 1842-ben úgy lépett a spanyol földre, mint „békés turista és nem kivont karddal“ (*Portugal*, 15).

A portugáliai megszakítás után az augusztus 6—30 közti időszak esik spanyolországi látogatásuk folytatására. Először Cadixban kötöttek ki, ahonnan néhány napra az ország belsejébe, az andalúziai Sevilleba látogattak. Cadixból Gibraltárba hajóztak, ahol a csodálatos sziklaerődöt látogatták meg (augusztus 12), majd a következő napon a *Phoenicien* gőzösön elindulva Malagát, Alicantét, Cartagenát, Valenciát érintve augusztus 20-án érkeztek el kalandjuk színhelyére: Barcelonába. A Cadix és Barcelona közötti, mintegy 1000 km-es hajóutat 14 nap alatt tették meg, a partvidéki városokban csak futó látogatást tehettek; itt nyilvánvalóan politikai vagy katonai akcióra nem kerülhetett sor. Hátramaradna az utolsó spanyol város: Barcelona, ahol mintegy 10 napot tartózkodtak.

Láttuk, hogy Barcelona különleges helyet foglal el a Teleki-irodalomban, mondhatni, hogy e város köré összpontosulnak hősünk „karlista kaland“-jának legizgalmasabb eseményei. Spanyolországból írt négy levele közül kettőt nem véletlenül datált itt, az utolsó pedig ki-

zárólag az itt lejátszódott eseményekről szól, nagyszerűen megvilágítva az esetét.

A barcelonai levelek közül az 1842. augusztus 26-i foglalja össze első ízben a történet kezdetét. Ez az apjához intézett, börtönben írt levél azonban nem teljesen objektív, mert — amint később maga Teleki bevallja — szüleit akarva megnyugtatni, tompítja a történetek élet, egyes dolgokat elhallgat, máskor rózsás színben tüntet fel. Mégis alkalmas arra, hogy egyes elemeit beépítsük a barcelonai napok menetének legteljesebb és legelfogadhatóbb leírását tartalmazó levél tényközlésébe, melyet Barcelona és Toulon között, a *Venus* francia fregatt fedélzetén 1842. szeptember 6-án keltezett.

Eszerint — mivel Lichnowsky generális volt Don Carlos szolgálatában — Lisszabonban csak Haward angol követ közbelépésével sikerült elérni, hogy az ottani spanyol követ megadja a vízumot Spanyolországba. Azután több partmenti spanyol várost látogattak meg. A *Phoenicien* hajón utazva azonban Lichnowsky heves politikai vitába keveredett három spanyol rabszolgakereskedővel, kik közül egyikkel Telekinek is „heves egybejövele“ volt. Ezek egyike röviddel a hajó Barcelonába érkezete után Lichnowskyt — akiben felismerte Don Carlos volt generálisát — feljelentette a hatóságoknál, így a városba látogató herceget és Telekit a városkapunál letartóztatták. Valószínűleg az angol konzul közbelépésére rövidesen visszanyerték szabadságukat, sőt a porosz konzulnak hála, 48 órai barcelonai tartózkodásra is engedélyt kaptak. Erre alapozva másnap, augusztus 21-én ismét a városba indultak, de a tengeri városkapunál fegyveres katonák tartóztatták fel és a város politikai főnökéhez kísérték őket. A herceg a helyi porosz konzult hívta segítségül, de a „xefe político“ ünnepélyesen bejelentette letartóztatását addig, amíg Madridból ügyében válasz nem érkezik. Hiába argumentált a konzul, hogy a városvezető lépése a nemzetközi gyakorlattal ellentézik és a nemzeti jog lábbal tiprása, hivatkozása tegnapi menlevelükre, a herceg ünnepélyes ellenszegülése is hatástalannak bizonyult és mindhiába volt Teleki „teremtettézése“ magyar anyanyelvén, a városfőnök a két utazót a *Négy nemzetek* vendéglőbe őrizet alá vette.

Alig egy negyedóra elteltével az Alambra sétányon, fogházul szolgáló szállodájuk előtt „a néplázadásnak előjelei mutatkoztak“. A bajkeverő rabszolgakereskedők ui. azzal izgatták fel a népet, hogy a két fogoly két gyűlölt pártútt

karlista vezérrel azonos, ti. Lichnowsky Cabrerával, Teleki pedig Polóval, Cabrera sógorával. A rögtönzött népvezérek már arra biztatták e felizgatott tömeget, hogy a foglyokat dobják ki az ablakon, a népnek adják át és — úgy, mint néhány évvel ezelőtt Bassa tábornokkal és O'Donnel ezredessel történt — lincseljék meg. Mintegy hatan a szállodába is hatoltak a népitélet megkezdésére. (Életének ebben a kritikus órájában írta Teleki 1842. augusztus 21-i levelét, amire még visszatérünk.) A városvezető ezt megelőzendő a hátsó ajtón kilopóztatta foglyait, és először a városházi, majd a megerősített várbörtönbe záratta őket közönséges bűnözők közé. Kilenc napig vesztegettek itt, míg augusztus 30-án a Madridból megérkező rendelet vissza nem adta szabadságukat. A barcelonai konzulok igyekeztek a foglyok helyzetét enyhíteni. Közülük is kiemelik Teleki levelei a „francia konzul“ — Lesseps Ferdinánd — emberbaráti jóságát, aki Teleki augusztus 26-i levelét is segített hazajuttatni, szabadulásuk után pedig ő kérte fel a város kikötőjében tartózkodó francia fregatt parancsnokát, hogy a szabadultakat vegye hajója fedélzetére és vigye Franciaországba. Igaz, hogy egy „rémitó szélvész“ hét napra nyújtotta ki a *Venus* fedélzetén végigélt tengeri útjukat, de mikor Teleki szeptember 6-án levelét írta, már feltűntek Frankhon partjai, és remélte, hogy két óra múlva a „szabadság földé“re léphet. Ezután Franciaországon keresztül visszatért Berlinbe.

Itt jegyezzük meg, hogy Teleki ezen, 1842. szeptember 6-i levelével csaknem azonos híradást közölt a pozsonyi *Hírnök*ben („G.T.S. levele a *Venus* fregatt-ról a Középtengeren septemb. 6-kán“ címen, 1842. október 10); a levelet a Teleki-kutatók közül Görög Livia ismerte, mégis úgy véli, hogy Telekinek igenis köze volt a karlista „vitézi vállalkozás“-hoz. A barcelonai kalandot egyébként Lichnowsky is részletesen leírja portugáliai útirajzában. Hogy útjuknak mennyire nem volt köze karlista vállalkozáshoz, igazolja az, hogy Lichnowsky csak a hazatérésnek szentelt utolsó fejezetben („Heimfahrt“) szól röviden a spanyolországi élményekről (*Portugal*, 421—450). Lichnowsky munkája, a *Hírnök* és az augsburgi *Allgemeine Zeitung* cikkei, de főleg a legilletékesebbek: a spanyol sajtó híradásai (melyeket Teleki kivágott és leveleihez mellékelve hazaküldött), világosan mutatják, hogy a Teleki levelében foglaltak a tényeknek megfelelően mesélik el a barcelonai kalandot. Mindenesetre út-

juknak ez a majdnem tragikusán végződő mozzanata adhatta az ötletet Telekinek, hogy felépítse élete karlista értelmezőjének regényét.

Végül szükségesnek tartjuk annak a kérdésnek tisztázását, hogy beilleszthető-e az ultrareakciós karlistákhoz való csatlakozás Teleki Sándor egész *eszmei-politikai* aspektusába. Szerencés körülmény, hogy nem Teleki későbbi, közismerten demokratikus felfogására hivatkozhatunk, hanem 1842-es, időben a karlista szimpátiával összefüggésbe hozható korabeli levelezésére.

Ha nem volt karlista — kérdezhetné valaki —, mit keresett Felix Lichnowsky herceg, volt karlista tábornok társaságában Spanyolországban? A Teleki-levelek bizonyága szerint az előkelő, nagyvilági, vakmerő, kalandor-típusú, Teleki előtt „genie“, jelentős katonai műltra visszatekintő, 24 éves korában brigádtábornokká kinevezett Lichnowsky társasága és barátsága nagy hatással volt a tapasztalatlan, romantikus kalandot kereső, élnivágó és fiatal Telekire. Az előtte nagy-nak tűnő herceg egészen elkápráztatta a „vidékiek“ erdélyi főnemes ifjút, figyelmes, baráti volt vele szemben, megajándékozta őt memoárjaival és képével, bevezette a német fejedelmi-hercegi udvarokba, a portugál király fogadótermébe és az általa kedvelt politikai tudományokba, sőt leveleket írt Teleki anyjának. A hercegnél hét évvel fiatalabb Telekinek nem tűnt fel, hogy Lichnowsky oldalán mellékgifigura, mintegy titkári szerepet játszik.

Az is tény viszont, hogy a herceg reakciós-abszolutisztikus felfogásának éle megtört Teleki liberális és demokratikus meggyőződésén. 1841. augusztus 11-i levelében Teleki tisztelettel írt a lengyel ifjúról, aki az 1831-es „szabadságháborúban“ vívott és sebei mutatják, hogy nem kerülte a veszélyt; egy „északamerikai szabad polgár“ ismerőséről, akinek hazája „szabadságát kivívta és boldogul él, nem korlátoltatván senkitől s előhaladásának az önkény nem szab keskeny kört... s szabadságát mint legfőbb jót hön őrizve boldogul“. Egy év múlva Teleki fájdalommal érzékelte Lisszabonban, hogy Costa Cabral, a reakciós-abszolutista miniszter katonai beavatkozásán révén „a szabadelvű párt minoritása maradt“ (1842. június 20). Lichnowskyval való nézetkülönbségét mutatja, hogy 1842. május 29-i levelében kifejti: helyesebbnek tartaná, ha Lichnowsky a liberálisabb Don Pedro párthoz húzna. Rendkívül jellemző, szinte politikai önvallomás-számba menő 1842. június 24-i

portugáliai levele, melyben elhatárolja magát a hercegtől: „én egész éltemen át — írja —, bár ezzel mondván sok nincs, a szabadelvű párthoz tartozám, és míg az ellenkezőről meg nem győződöm — mi nagyon nehéz — tartozni is fogok, utitársam politikai hitvallása egészen ellenkező, s így kénytelen vagyok egyik párt részét sem venni, csak a távolból mindegyiket figyelemmel kísérem...”

Utoljára hagytuk Telekinek sógorához, Bethlen Farkashoz intézett „Barcelona, 21 Augusti 12 és 1 óra közt 842” keltezésű levelét, amely perdöntő jelentőségű a karlizmushoz való viszonyulásában. Élete azon válságos órájában írta ezt, mikor Barcelonában a felbolydult tömeg a fogházak helyiségéül szolgáló szálloda előtt az ő és utitársa halálát követelte és meglincselésükre készülődött. Hogy a halálra elkészülve írta: nemcsak reszketeg kézírása és kusza sorai igazolják, hanem a levél pattanó feszültségtől áthatott tartalma, búcsúja szüleitől, nővérétől, szerelmétől, barátaitól, hazájától és magától az élettől. Lelki nagyságára jel-

lemző, hogy bátran nézett a halál elébe, ami nemcsak leveléből, hanem utitársa emlékezéseiből is kiderül (*Portugal*, 432). De van búcsúlevelének egy-két olyan megfogalmazása, ami válságos politikai testamentumba illik. Így a sorok, amelyekben arra kéri sógorát: „barátaimat nevemben üdvözöld utoljára, s ajánd nekik hazámat, mert nekik dicső kötelességek neki szolgálni.” És Teleki a halálba menők őszinteségével gyötrődött nemcsak azért, hogy halála miatt szülei majd „vigasztalhatatlanok leendenek”; mindeneelőtt azért volt kétségbeesve, hogy karlistának minősítve kell meghalnia „egy politisch hitért, melyet, mint tudod, nemhogy nem követtem, hanem melyet gyűlölök”. Nem: ezek a szavak nem lehetnek hamiscsengésűek, csak igazak. És ha igaznak fogadjuk el politikai valóságát, úgy gondoljuk, befejezettnek tekinthetjük a vitát Teleki Sándor karlista múltjáról.

A Bethlen Farkasnak Kolozsvárra címzett ismeretlen levél teljes szövege a következő:

Barcelona, 21 Augusti 12 és 1 óra közt 842.

Kevés pillanatok múlva a nép dühe áldozatja leendek s Barcelona utcáin hurcoltatva égettetem meg s kintelileg végzem életem, melyet ennépemnek akarék szentelni s midőn e sorokat veszed, akkor már sógord s barátod nem létez, bár emlékét is akár örök homály fedné. Hisz bennetek kimélne meg a kínos múltól. Ha két érzemény nem dultna keblemet, istenemre, magam gyűjtanám meg a farakást; meghalni egy politisch hitért, melyet, mint tudod, nemhogy nem követtem, hanem melyet gyűlölök s mi még inkább gyötör, hogy szülőim vigasztalhatatlanok leendenek s kivált anyám, kit én úgy szeretek s ki tudom, hogy csak bennem él; vigasztald őt kedves bátyám, hisz nem örökre válunk el. Bátor én már meghaltnak hiszem magam, mert a menekvülésre oly kevés remény van, hála az égnek a gyáva félnkség nem gyötör (bár kezem reszket) s bátorságom némi elégtételt ad. Mondd anyámnak, hogy viselje oly békével fia vesztét, mint ő halálát. Rózának, mindkettőnek, mondd végbúcsúmat, barátaimat nevemben üdvözöld utoljára s ajánd nekik hazámat, mert nekik dicső kötelességek neki szolgálni, neked nyújtja jobbját végperceiben is

Teleki Sándor

E sorokat senkinek ne mutasd, míg némileg felejtve nem leszek; akkor add apámnak — ő férfi — becsülni fogja s tudni azt is, hogy fia férfi volt s vigasztalandja őt és anyámat s meggyőzni, hogy fia szerette s végperceiben is rá és rátok gondolt. Most

élj boldogul

21-dik Augusti 842.

[Kívül:] Olvasd egyedül s ha szüleim vagy testvérem jelen vannak, kérlek, ne olvasd.

Levelezésének tanúságtétele nincs összhangban — Teleki Sándor, az író visszaemlékezéseivel. De annál inkább összhangban van Teleki Sándor, a *politikus* elveivel, szabadságharcos arculatával. Ha a közölt levelezés szét is osztatja a karlista vállalkozás mitoszát (amit talán azért költött, hogy katonai múltjával imponáljon a civileket tudvalevőleg nem túlságosan kedvelő Bem előtt, majd annak regényes szárait tovább szőtte a *Lesseps-üdvözlés*ben), megoldja viszont pályafutásának egy vélt ellentmondását. Kizárja ugyanis azt a lehetőséget, azt a fekete pontot életéből, mintha a demokrata Táncsics, a jakobinus Petőfi barátja, a

szabadságharcos Bem és Garibaldi ezredese, Victor Hugo elvbarátja a reakciós karlisták hadjáratának résztvevője vagy elveik fegyverviselője lett volna. Történelemé teszi Teleki politikai fejlődésvonalát. Azét a Teleki Sándorét, aki iskolás korában „Egy dublini népbarát eszméi”-ről szóló könyvet nyomott kollégája, Sági László kezébe, majd az 1846—47-es évek Erdélyének egyik liberális-ellenzéki politikusa lett, hogy az 1848—49-es forradalmi évek és az emigráció idején mint jó hazafi és demokrata harcos váljon közismertté.

Csetri Elek

A költői
kastély

IFJÚSÁG-NEVELÉS

A nevelélmélet néhány időszerű kérdése

A szociológiai és társadalomlélektani érdeklődés fellendülése nyomán az utóbbi időben egyre több szó esik az ifjúság társadalmi beilleszkedéséről. Örvedetes tény ez, hiszen a társadalom fejlődése nem kis mértékben függ attól, hogy e kérdés megoldása milyen úton halad.

Az ifjúság társadalmi beilleszkedése nem utolsósorban pedagógiai probléma, hiszen a személyiség eredményes formálása nélkül aligha érhető el.

Az intellektus fejlesztése, a korszerű ismeretek megfelelő módon történő elsajátítása kapcsán nem mondhatjuk, hogy a hazai pedagógia ne vállalt volna részt az említett kérdés vizsgálatából és tárgyalásából. Ennek bizonyítéka egyebek között a *Korunk* 1970. 11-es pedagógiai jellegű száma is. Véleményünk szerint azonban az utóbbi években mintha háttérbe szorult volna e kérdéscsoport másik oldala, éspedig a magatartás, az erkölcsi tudat és viselkedés alakításának pedagógiája. Pedig a társadalmi beilleszkedés nem csupán a szellemi és fizikai munkába való *szakmai* bekapcsolódást jelent — tudás és képzettség alapján —, hanem *meghatározott társadalmi viszonyokba* való beilleszkedést megszilárdításuk és továbbfejlesztésük érdekében. Önmagában véve a tudás, az intellektus, a képzettség, sőt még a tehetség sem érték, hanem csak attól függően válik azzá, hogy *mire használják* fel. A szocialista pedagógia tehát csak abban a mértékben képes eleget tenni az ifjúság társadalmi integrálásával összefüggő feladatainak, amilyen mértékben érdemi választ tud adni az erkölcsi és jellemnevelés „hogyan“-jának és „miként“-jének kérdéseire.

Valamely tudományág fejlődése elképzelhetetlen az információk nemzetközi cseréje nélkül. Nincs ez másként a pedagógiában sem. Aligha szorul bizonyításra azonban, hogy a nevelélméletnek, leszűkítve a kérdést: a *kommunista erkölcsi* nevelés elméletének hazai gyarapítása végett — e tudományágak hangsúlyozottan osztály- és politikai jellege miatt — saját erőfeszítéseink mellett elsősorban más szocialista országok pedagógiai eredményeit kell számba vennünk és kritikailag felhasználnunk. Ebben a vonatkozásban különös hangsúlyt kap a nevelélmélet szovjetunióbeli eredményeinek és problémáinak alapos ismerete.

Ilyen megfontolások alapján vállalkoztunk arra, hogy az erkölcsi nevelés szerteágazó problémái közül néhányat — amelyek meglátásunk szerint a szovjet pedagógusközvélemény figyelmének a homlokterében állanak — áttekintsünk tanulmányunkban.

A szocialista pedagógia már kialakulásakor felismerte: az ifjúság életre való felkészítése megköveteli, hogy a gyermeki lét, a „gyermektársadalom“ viszonyai hasonlítsanak a „felnőtt“ társadalom életéhez. Csak így, cselekvő módon, menet közben sajátíthatja el a gyermek azt a magatartást, amelyre felnőtt korában szükség lesz, s válhat szokásává a helyes magatartás. Jóllehet a gyermeki élet és a nevelés egységének felismerése egyidős a szocialista pedagógiai gondolkodással, ennek az elvnek a tudományos-pedagógiai kiművelése és alkalmazása hosszú ideig késett, lemaradásra kárhozhatóan különösen az *erkölcsi nevelés elméletét*.

A szovjet pedagógiai közvéleményt foglalkoztató problémák és az utóbbi másfél évtizedben elért eredmények nem értékelhetők anélkül, hogy a fejlődést fékező okok közül kettőt, ha futólag is, szemügyre ne vennénk.

Az erkölcsi nevelés természetszerűen feltételezi a személyiség fejlődési törvényszerűségeinek ismeretét és pedagógiai felhasználását. Érthető tehát, hogy a *személyiséglélektan* a neveléelmélet egyik alapozó tudománya, hiszen a személyiség struktúrájának és fejlődésének bonyolult rendszerét tárja fel. Az is ismert tény, hogy a gyermeki személyiség nem csupán egy másik (felnőtt) személyiség közvetlen hatására fejlődik, hanem a gyermekcsoport s a közösség bonyolult személyközi és kollektív viszonyaiba történő cselekvő bekapcsolódás útján. Így hát a társadalomlélektan és ezen belül a *kiscsoport-elmélet* kétségtelenül a neveléselmélet másik segédtudománya, melynek segítségével nélkül csak tapogatódzva haladhat előre, hiszen a lélektannak éppen ez az ága foglalkozik a csoportképződés, a közösségfejlődés, egyén és közösség kölcsönviszonyának különböző aspektusai-val, az *alakulás* oldaláról közelítve meg a kérdést. A tudományos igényű személyiség- és társadalomlélektan a harmincas, negyvenes években világviszonylatban is lassabban fejlődött, mint ma, és lényegesen kevesebb megbízható adatot szolgáltatott a pedagógiának. A kommunista erkölcsi nevelés elméletének kidolgozását fékező okok között a személyiség- és társadalomlélektani alapozás hiánya kétségtelenül jelentős szerepet játszott.

A jó értelemben vett pedagógiai gyakorlat és az empirikus adatokra támaszkodó kutatás, ha nem is kapott kellő segítséget a lélektantól, ha nagy erőpazarlás árán is, de sikerrel látott hozzá az erkölcsi nevelés feladatainak megoldásához. Ezeknek az erőfeszítéseknek a nyomán jelentős eredmények születtek a Szovjetunióban már a harmincas évek folyamán.

Az erkölcsi nevelés elméletének fejlődését gátló okok között másodsorban éppen azt kell említenünk, hogy megszakadt a folytonosság azoknak a pedagógiai törekvéseknek és eredményeknek a kiteljesítésében és felhasználásában, amelyek a legmagasabb színvonalon Makarenko életművében jelentkeztek a harmincas években. Ügyszólván nincs olyan fejezete az erkölcsi nevelés elméletének, amelyet tapasztalatilag ellenőrzött lényeges felfedezésekkel ne gazdagítana ez az életmű. A konkretizált nevelési cél szerepe (nevelési program), a személyiség tervezetének fogalma, a közösségi nevelés elméletének, a párhuzamos és egyéni pedagógiai ráhatások módszertanának alapjai mind olyan kérdések, amelyek páratlanul eredményes gyakorlati megoldásra s részben elméleti feldolgozásra találtak Makarenko munkássága során, mégpedig az új, marxista pedagógia szellemében. Ez az életmű azonban a szerző korai halála miatt főleg az elméleti rendszerezés szempontjából befejezetlen maradt, megírt elméleti munkái pedig nagy késéssel — csupán a negyvenes évek végétől kezdve — jutottak el az olvasóhoz.

A makarenkói nevelési koncepció termékenyítő hatását nagymértékben akadályozta az a körülmény is, hogy nem talált kellő támaszra kora pszichológiai eredményeiben a személyiség- és a társadalomlélektani kutatások már jeizett

Ismaradása miatt. Hiányzott tehát egy sor általa feltárt pedagógiai jelenség és törvényszerűség lélektani magyarázata és bizonyítása.

Makarenko életművénél nem azért időztünk ennyit, mintha az a kommunista erkölcsi nevelés minden kérdését kimerítené, hanem azért, mert sok lényeges felfedezése mellett a nevelélmélet megoldásra váró problémáit is felvázolta, támpontokat nyújtva a további kutatásokhoz. A dogmatizmus hosszú időre elterelte a figyelmet nemcsak Makarenko hagyatékáról, hanem más jelentős pedagógusok munkásságáról is, és általában a nevelélmélet tényleges problémáiról. Ilyen feltételek között történhetett meg, hogy a nevelélméletben mindinkább az „intellektualizmus“ lett úrrá. E felfogás szerint a tanulók helyes erkölcsi magatartásának kialakításához elegendő, ha őket e magatartás szükségességéről személyes példával alátámasztott szóbeli felvilágosítással meggyőzzük, s tetteiket jutalmazzuk, illetve büntetjük. A gyakorlat és a marxista filozófiára támaszkodó pedagógusok egy része cáfolta ugyan ezt a felfogást, s a nevelés lényege körül időnként éles viták robbantak ki, azonban a szó mágikus erejébe vetett hit majdhogynem holtpontra juttatta a nevelélméleti kutatásokat, miközben a gyakorlatban is súlyos károkat okozott.

A szovjet társadalom életében végbement változások azonban végül is kimozdították a nevelélméletet a többé-kevésbé meddő viták stádiumából.

Nagymértékben megnövekedtek az ember iránt támasztott erkölcsi követelmények (az emberi magatartás szabályozásában a jogi és gazdasági kényszer mellett előtérbe került a közvélemény szerepe is), ez pedig parancsoló szükségességgé tette az erkölcsi nevelés hatékonyságának fokozását. Másrészt a társadalmi fejlődés új szakasza kedvező feltételeket teremtett a nevelélmélet fejlődését akadályozó okok megszüntetéséhez.

A nevelélméletben eluralkodott hibás szemléleti mód felszámolásának útján mérföldkö volt I. A. Kairov, a Pedagógiai Tudományok Akadémiája akkori elnökének 1955-ben tartott jelentése a szovjet pedagógia helyzetéről és feladatairól. Ebben a beszédben a marxista filozófia metodológiai alapján először került hivatalosan is sor az erkölcsi nevelés lényegének makarenkói megfogalmazására.* A jelentés és a viták leszögezték, hogy az erkölcsi normák és követelmények értelmi-érzelmi elfogadtatása a tanulókkal szóbeli úton nem meríti ki a nevelés fogalmát, sőt ha azt csak erre korlátozzuk, eltorzítjuk a nevelés lényegét. A magatartás megfelelő gyakorlása nélkül a felvilágosítás a szavak és a tettek, a tudat és a magatartás ellentmondásához vezet. Az erkölcsi nevelés lényege tehát nem pusztán a felvilágosítás, hanem a gyermek tevékenységének és közösségi életének ilyen értelmű megszervezése és irányítása. Az erkölcsi tulajdonság ebben a közösségi életben válik szükségessé, nyilvánul meg és alakul ki. A magatartás ilyen gyakorlását kell hogy kísérje az etikai felvilágosítás, az erkölcsi követelmények tudatosítása.

A kommunista nevelés elméletének fejlődésére kétségtelenül jelentősen hatottak a megélenkülő lélektani (általános, személyiség- és társadalomlélektani) kutatások. E vonatkozásban megalapozó jelentőségűek olyan művek, mint Kovaljov—Mjasziscsev: *Jellem és képességek*, N. A. Leontyev: *A pszichikum fejlődése*, Sz. J. Rubinstein: *Az általános pszichológia alapjai, Lét és tudat*.

* Paradox jelenség, hogy Makarenko tényleges szerepének a felismerése nem sokkal azelőtt következett be, hogy a polgári pedagógia is „felfedezte“ őt, és például U. Bronfenbrenner amerikai szociálpszichológus *A jellemtanulmányozás szovjet módszerei* című tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy „a nevelés makarenkói koncepciója és módszertana felülmúlja az egész világ pedagógusainak az utóbbi 30 évben elért eredményeit“.

Miután — főként a lélektani kutatások nyomán — világossá vált, hogy az emberi tulajdonságok nemcsak kifejeződnek a cselekedetekben, hanem azokban is alakulnak ki, új módon merült fel a nevelés célirányosságának és módszertanának problémája.

A nevelési cél általános, eszményszerű, tömör megfogalmazását Makarenko már a 30-as évek derekán kifogásolta, illetve elégtelennek tartotta, rámutatva arra, hogy a pedagógiának nem a nevelési *eszmények*, hanem az eszmény felé vezető *utak* feltárása a döntő feladata, ez viszont megköveteli az eszmény felbontását cselekedetekben megnyilvánuló emberi tulajdonságokra, vagyis reálisan elérhető nevelési rész-célokra. A nevelés ugyanis csak a cselekedetek révén tud hozzáférni a tulajdonságokhoz mind az ellenőrzés, mind a kialakítás érdekében. A gyakorlati nevelőmunkát ténylegesen irányító konkrét nevelési célrendszer csupán a nevelés programjában ölthet testet. Ilyen program kidolgozását tekintette Makarenko az elméleti pedagógia egyik alapvető feladatának.

Ezt a feladatot a társadalmi szükséglet s a pszicho-pedagógiai kutatások fejlődése az 50-es évek végén ismét napirendre tűzte.

Az elmúlt tíz esztendő során a Szovjetunióban (de más szocialista országokban is) sor került az első nevelési programok kidolgozására. A kutatások és viták tisztázták a programok szerkezetét és felépítését. A program iskola-tagozatonként két, illetve három részre oszlik. Az első fejezetben bemutatásra kerülnek a konkretizált erkölcsi (és más) tulajdonságok mint nevelési részletcélok, a másodikban, osztályokra bontva, azokat a cselekedeteket és tevékenységeket sorolják fel, amelyekben a kívánt tulajdonságok kialakíthatók. Egyes programok külön fejezetben olyan **próba-feladatokat is tartalmaznak, amelyek segítségével a nevelés eredménye, tehát a nevelési szint is megállapítható bizonyos határok között.**

A nevelési programok első változatainak alkalmazása és az ezzel kapcsolatos viták során azonban az is felszínre került, hogy e programok még nem felelnek meg teljes mértékben a hozzájuk fűzött reményeknek, és a megfelelő program kidolgozása korántsem könnyű feladat.

A leküzdendő nehézségekre hívja fel figyelmünket E. Sz. Mahlah egyik alapos és meggyőző tanulmányában (*A tanulók személyiségvizsgálatának módszereiről. Szovjetszkaja Pedagogika*, 1965. 10). Az első nehézség — állapítja meg Mahlah — abban áll, hogy a tulajdonságokat jelölő szavak fogalmi tartalma nem eléggé tisztázott, és így nem eléggé egyértelmű. Ennek a helyzetnek a felszámolása megköveteli a tulajdonságok belső struktúrájának az elemzését a tényleges társadalmi jelentés megállapítása végett. A nehézségek második csoportja abból következik, hogy az erkölcsi tulajdonságok összetettek: első- és másodrangú elemeket foglalnak magukban.

Az egyes tulajdonságok kialakíthatósága nem utolsósorban attól függ, meg tudjuk-e ragadni az illető tulajdonságot alkotó strukturális elemek közül az elsődlegeseket, mert ez a nevelőmunka kiindulópontja. Mind a nevelő, mind a gyermekközösség figyelmét éppen a lényeges elemet kifejező gyermeki cselekedetekre és azok elbírálására kell összpontosítani. Így ezek a lényeges strukturális elemek alkotják a gyakorlatban a pillanatnyi nevelési célokat.

A tulajdonságok strukturális elemzésének abból kell kiindulnia, hogy minden tulajdonság elvileg egy sor cselekvésből és a hozzájuk tartozó motivációs elemekből áll össze. A vizsgálat során tehát nem a pszichikai komponenseket kell keresni — hiszen ugyanazon pszichikai komponensek különböző, sőt ellentétes erkölcsi tulajdonságok hordozói is lehetnek —, hanem a tulajdonság kifejezési formáiból kell kiindulni.

Nem minden emberi cselekedetnek van azonban erkölcsi jelentősége, sok csupán egyszerű „technikai, kivitelezési mód“, az erkölcsi vonást tehát se ki nem fejezi, se nem formálja. A cselekedetek elemzése az erkölcsi tulajdonságok struktúrájának megállapítása végett a marxista személyiségelmélet ama tételéből indul ki, hogy a személyiség nem más, mint a pszichikumban visszatükrözött társadalmi viszonyok összessége. Ha ezt a tételt mint kiindulópontot elfogadjuk, akkor az is nyilvánvaló, hogy minden egyes erkölcsi vonást úgy kell felfognunk, mint egy-egy társadalmilag meghatározott viszonyt az egyén és a (társadalmat megtestesítő) közösség között.

A marxista személyiségelmélet és etika eme megállapításai közismertek. Mahlah fejtegetése azonban feltétlenül új abban, hogy az ismert tételeket összefüggésbe hozza az egyén és közösség fejlődésének kölcsönviszonyával. Leszögezi ugyanis, hogy az egyes cselekedetek, illetve tulajdonságelemek vizsgálatakor tekintetbe kell vennünk, hogy bármely viszony (tulajdonság) valamilyen társadalmi, közösségi szükséglet, cél megvalósulásáért jön létre, vagyis mint az adott cél elérésének eszköze jelentkezik. Ebből következik azután, hogy az erkölcsi vonások szerkezetét csak abban az esetben határozhatjuk meg, ha megállapítjuk azokat a társadalmi-közösségi célokat is, amelyek az adott erkölcsi vonás (szabályozott viszonyulási mód) révén valósulnak meg.

Igy hát az erkölcsi vonások szerkezetének elemzése — lényeges alkotóelemek kiemelése végett — azoknak a közösségi-társadalmi céloknak a megállapításával kezdődik, melyek megkövetelik az adott tulajdonságot; a továbbiakban fel kell ölelnie azokat az egyéni és közösségi viszonyokat, amelyek *eszközei* az adott cél elérésének, és végül ama cselekedetek definiálásával kell hogy befejeződjék, amelyekben az adott viszony (tulajdonság) kifejezésre jut.

Az erkölcsi tulajdonságok tartalmának Mahlah felvázolta szerkezeti elemzése kétségtelenül olyan kutatási feladat, melynek megoldása nélkül a nevelési programok csak többé-kevésbé önkényes módon kidolgozott tulajdonság-felsorolásokat tartalmazhatnak anélkül, hogy a nevelés tényleges *célrendszerét* és *eszközrendszerét* nyújtanák a pedagógusoknak. Feltételezhetően már ezeket a szempontokat is figyelembe vették annak az új nevelési programnak a kidolgozásakor, mely I. Sz. Marjenkónak és kutatókollektívájának munkássága nyomán látott napvilágot. Mindenesetre a neveléseméleti szakemberek 1969-es moszkvai tanácskozásán E. I. Monoszon akadémikus vitanyitói előadásában az új programot jelentős pedagógiai eredménnyel könyvelte el.

A nevelési program — amennyiben a vázolt feltételek alapján, megfelelő rendszerezésben, azokat a cselekedeteket mutatja be, amelyekben az erkölcsi tulajdonságok ténylegesen kifejezésre jutnak, tehát kialakulnak — egyben a nevelésmódszertan kidolgozásának alapjait teremti meg. És ezzel eljutottunk a második alapvető problémához, amely a neveléseméleti kutatások központjában áll és a tudományos pedagógia mondhatni legfontosabb problémája is.

Az *erkölcsi nevelés módszertana*, a nevelésemélettől eltérően, nem szorítkozhat csupán a nevelési folyamat lényegének, szerkezetének, módszereinek és szervezési formáinak a bemutatására, hanem fel kell tárnia a nevelési módszerek és eljárások egységes rendszerét a kialakítandó tulajdonságok rendszerével összefüggésben, s mindezt a maga dinamikájában.

Miután az egyént cselekedetei révén kell nevelni, úgy tűnhet, hogy a nevelésmódszertannak arra a kérdésre kell válaszolnia, mily módon kell létrehozni,

fenntartani valamely tulajdonság kialakítását szolgáló tevékenységet és elvégezni a tudat verbális formálását is az adott tulajdonsággal kapcsolatban. Csak-hogy az ember erkölcsi arculatát temérdek tulajdonság alkotja, s mindegyik eltérő vagy legalábbis *részben eltérő* cselekedetekben jelentkezik és alakul ki. Ha a nevelés az egyes tulajdonságok különálló formálását jelenti, egymástól elszigetelt cselekedetek kiváltása és gyakorlása útján, akkor a nevelés ezernyi, egymástól elszigetelt pedagógiai erőfeszítés, cselekedtetés kusza szövevényévé válnék, melyet sem áttekinteni, sem irányítani nem lehetne. Ez az út tehát járhatatlan annál inkább, mert ha a nevelő csupán egy-két különálló tulajdonság formálására összpontosítja a figyelmét, közben a gyermek — szükségletei és a spontán külső hatások nyomán — *más* tevékenységet is folytat majd, amelynek során a nevelői szándéktól eltérő, esetleg negatív tulajdonságok is kialakulnak.

A jelenlegi módszertani kutatások jelentős részének egyik fogyatékosága — amint erre Monoszzon már idézett beszédében rámutat — éppen abban áll, hogy a tulajdonságok formálását ilyen funkcionális megközelítésben vizsgálja, vagyis minden tulajdonságnak önálló szerepet tulajdonít. Ezeket az elképzeléseket azzal indokolják, hogy a neveléelméleti kutatások más tudományhoz hasonlóan csak úgy lehetnek eredményesek, ha egy-egy szűk részletkérdést állítanak a vizsgálódás központjába.

Ezek a kutatások valóban nem feleslegesek. Művelőik azonban megfeledkeznek arról, hogy a személyiség fejlődésének eleven folyamatában sohasem formálódnak külön-külön az egyes tulajdonságok. Tulajdonság-rendszerek alakulnak ki, amelyekben belül a különböző tulajdonságok kölcsönösen hatnak egymásra, segítve vagy gátolva egymás fejlődését. Ezért aztán az izolált tulajdonságok különálló formálását vizsgáló kutató következtetéseinek az általánosíthatósága kismértékű. E következtetések rendszerint elvesztik érvényességüket, mielőtt alkalmazni próbáljuk a tényleges nevelőmunkában, amely mindig *hatás-komplexumokkal*, tulajdonságokat formáló cselekedetek egész *rendszerével* találja magát szemben.

Ahhoz, hogy a nevelés valóban járható útjait feltárják, a módszertani kutatásoknak meg kell találniuk a különböző tulajdonságok alakításának közös nevezőjét, azokat a tevékenységi ágakat, amelyek megfelelő társadalmi célok szolgálata esetén szervesen magukba olvasztják a rokon erkölcsi vonások együttes formálását szolgáló cselekedeteket. Más szóval a *tulajdonság-komplexumok* kialakítását szolgáló *cselekvési rendszer* kialakításának és irányításának kutatása a feladat, azért, hogy a nevelő a komplex rendszerek irányítására fordíthassa a figyelmét és ne vesszen el az elszigetelt akciók rengetegében.

Az eddigi kutatások a probléma megoldásának útját főbb vonásaiban már felvázolták. Lényegüket a következőkben foglalhatjuk össze.

Az összes erkölcsi vonások kifejezésére és fejlesztésére szolgáló cselekedetek az ember társadalmi tevékenységének fő ágaiban, mégpedig 1. a termelő jellegű és 2. a megismerő tevékenységben jelentkeznek szintetikus formában. E tevékenységi ágakhoz kapcsolódnak azután az ember alkalmilag választott műkedvelő, játékos, sportoló, valamint a korunkban mindjobban terjedő modellező-barkácsoló tevékenységei. Az emberi tulajdonságok komplex formálása tehát lehetővé válik, ha a tevékenységi ágak arányosan helyet kapnak a gyermek életében, megfelelő motívációk alapján. A nevelésmódszertani kutatásoknak meg kell állapítaniuk a különböző tevékenységek szükséges részarányát az erkölcsi fejlesztésben, megmutatva ugyanakkor azt is, miként lehet kiváltani a jelzett tevékenységeket, valamint miként lehet azokat társadalmilag értékes célok felé irányítani.

E tekintetben a szovjet neveléseméleti kutatók említésre méltó eredményeket értek el. Az említett kérdések összefoglaló tárgyalását találjuk meg az E. Sz. Kuznyecova vezette moszkvai neveléseméleti laboratórium gondozásában megjelent pedagógiai szakkönyvben: *A nevelőmunka módszertana az iskolában*. E könyvben a laboratórium munkatársai több évi kutatásaik eredményeit tárják az olvasó elé. A szerzők a könyv első részében éppen a tanulási-megismerő tevékenység, a társadalmilag hasznos munka, a szórakozás és pihenés megszervezésének és pedagógiai irányításának problémáival foglalkoznak. Külön fejezetek mutatják be a közösségformálás módozatait, az egyéni és párhuzamos ráhatások technikájának megszervezését. Ebben a műben nagy hangsúlyt kap a nevelési technika, a nevelőmunka „hangszerelésének” egyébként még kevéssé vizsgált kérdése is. A könyv meggyőző erejét fokozza, hogy egy-egy pedagógiai jelenség, módszertani eljárás vizsgálatát mindig konkrétan, a gyakorlati nevelési szituáció bemutatásával kezdi, ami analógiák alapján megkönnyíti a pedagógus számára az adott nevelési művelet vagy szabály gyakorlati alkalmazását.

Komplex nevelési rendszer körvonalai bontakoznak ki V. M. Korotov *A pedagógiai követelmények*, valamint L. Gordina, B. T. Lihacsov és V. M. Korotov *A pedagógiai ráhatások módszerei* és *A nevelési folyamat módszertana* című munkáiból. Talán nincs olyan fejezete a nevelésmódszertannak, amelyre ki ne térne az I. Sz. Marjenko szerkesztésében megjelent összefoglaló kötet: *A tanulók erkölcsi nevelése*.

Ezek a pedagógiai művek kétségtelenül lépést jelentenek az erkölcsi nevelés módszertanának kidolgozása felé. Közös érdekünk, hogy az erkölcsi nevelés módszereinek, eljárásainak és eszközeinek sokkal gazdagabb tárárt mutatják be, mint a korábbi (nálunk is ismert) neveléseméleti munkák. A cselekedtetés, szoktatás, meggyőzés problémáit az iskolai élet szervezésének és irányításának reális talaján szemléltetik. E művek s általában a jelenleg ismert nevelésmódszertani munkák azonban nézetünk szerint még mindig egy alapvető fogyatékoságban szenvednek. Az erkölcsi nevelés bonyolult gépezetének csupán „szerkezeti leírását” adják (igaz, hogy a részletesség és a pontosság igényével), s nem tárják fel annak *működését*, tehát azt, ahogyan a nevelés módszerei, eljárásai és eszközei beágyazódnak a nevelés egész folyamatába.

*

Az említett fogyatékoság az erkölcsi nevelés elméletének és módszertanának harmadik s egyben kulcskérdésével, a *közösségi nevelés* szerepével és folyamatának értelmezésével függ össze.

Makarenko pedagógiai tapasztalatát továbbfejlesztve a szovjet pedagógia évtizedes kutatómunka alapján tucatnyi műben foglalkozik a közösség nevelési szerepével, struktúrájával, önkormányzati rendszerével, fejlődésével. A korábban említett művek is különálló részt vagy fejezetet szentelnek a közösségi nevelés kérdéseinek. Eltekintve attól, hogy a közösségi nevelés tárgyalásában is fel-felüti fejét a statikus szemléleti mód, amely a szocialista gyermekközösséget *adott valóságként*, nem pedig *kialakítandó társadalmi képződményként* kezeli, véleményünk szerint a nevelésmódszertani és közösségnevelési művek fő fogyatékosága abban rejlik, hogy az erkölcsi tulajdonság és a közösségi nevelés két, viszonylag önálló problémaként tükröződik bennük, bár mindegyik szerző leszögezi, hogy az erkölcsi nevelés alapját a gyermekközösség alkotja.

A közösség szervezése-formálása és a gyermeki tevékenység életre hívása és irányítása a tulajdonságok kialakítása végett azonban nem két különálló neve-

lési jelenség, legalábbis a nevelés eleven folyamatában nem az! Nemcsak Makarenko idevágó fejtegetései, hanem a marxista szociálpszichológusok s köztük a szovjet lélektan olyan művelői, mint T. E. Konnyikova, R. H. Sakurov vagy a már korábban idézett Mahlah munkái is világosan bizonyítják, hogy az egyén tevékenysége csak a társadalom — gyermekekről lévén szó, a gyermekközösség — viszonyai között tesz szert erkölcsi jelentőségre. Az egyén cselekedetei önmagukban véve etikailag semlegesek, s csak a közösség érdekeire kifejtett hatásuk s a közösségi visszahatások nyomán nyerik el erkölcsi minőségüket. A gyermek cselekedetei a közösség minősítő visszahatásai révén válnak bizonyos viszonyulások kifejezőivé, „jó“ vagy „rossz“ cselekedetté, tehát a helyes vagy helytelen erkölcsi tulajdonságok formálóivá.

Az erkölcsi nevelés módszertanának kidolgozására irányuló kutatások nem választhatják szét az etikai értékű cselekedtetést és a közösségi nevelést, hanem azt kell feltárniuk, hogy a gyermek tulajdonságait formáló cselekvések miként építhetők be a gyermekközösség társadalmilag mind értékesebb célokat szolgáló termelő, megismerő vagy szórakoztató tevékenységébe. A közösségi jellegű tevékenység és élet lesz ezután mind a közösség, mind az egyén fejlesztésének alapvető eszköze. Ezen az úton haladva lehet közös nevezőre hozni az eltérő erkölcsi tulajdonságokat kifejező és formáló cselekedetek egyesítésének és a közösség fejlesztésének feladatait. E feladatok együttes megoldása az erkölcsi nevelés eleven folyamatának a feltárását is eredményezi.

Vázolni próbáltuk a szovjet pedagógia egyes eredményeit a nevelélmélet három olyan sarkalatos kérdésében, mint a konkrét viszonyulásokat kifejező tulajdonságokra bontott nevelési célrendszer, a magatartást ténylegesen formáló cselekedtető nevelés módszertani vonatkozásai és a szocialista gyermekközösség nevelés-megalapozó szerepe.

A szovjet nevelélméleti kutatások e három területen elért eredményei jelentősek, azonban még nem jutottak el a szintézisig. Így hát a nevelélméleti kutatások fő feladata — az erkölcsi nevelés módszertanának kidolgozása — a kétség-telen előrehaladás ellenére egyelőre továbbra is kutatásra vár.

Amennyiben azonban a kutatások csak e három alapvető feladat világos megfogalmazásáig jutottak el — ez is jelentős vívmány, mert a fő kérdésekre irányítja a nevelélméleti kutatók figyelmét a Szovjetunióban éppúgy, mint a kommunista nevelésben azonos módon érdekelt többi szocialista országban.

Nagy Károly

Az irodalomtudomány ígérete

Az elmúlt év talán leghevesebb — s bár létkérdéseinket érintő, lényegében mégis félrecsúszott — vitájában, az irodalomközpontúság veszélyeit kívánva érzékeltetni, a kitűnő szerkesztőt odáig vitte a publicisztikai lendület, hogy kijelentette: „Mindenesetre, az »irodalomcentrizmus« ellen magában az irodalomtudományban is állást foglalva...” A hárompontos megoldást, azaz a szövegösszefüggésből kiragadó idézést azért engedhetem itt meg magamnak, mert nem a Korunk 1970. 12. számában (ideiglenesen) lezárt vitát akarom újraéleszteni, nem is egyik vagy másik vitázó fél egy- vagy többévtizedes érdemeit akarom kisebbiteni, hanem e kiszólás mögöttes területére szeretnék fényt vetni. Mert ha egyetlen mondatba egyáltalán összefoglalhatók a romániai magyar irodalomtudomány sokáig tartó lemaradásának okai — akkor éppen ez a mondat az; vagyis az a felfogás, hogy lehet irodalomtudományt művelni — nem elsődlegesen az irodalomra figyelve.

A marxista esztétika felnőttekre is veszélyes gyermekbetegsége még vissza-visszakísért (nemcsak a régi álláspontjukat tételesen is védelmezőket, hanem magunkat is rajta-rajtakapjuk egy-egy ellenőrizetlen mondatban), mégis nyugodtan mondhatjuk, a vulgáris szociologizmus elleni védőoltás az utóbbi években — legalábbis nálunk, országosan — eredményesnek bizonyult. Ahogy a román irodalomtudományban, ma már a romániai magyarban is: marxistának lenni teljességigényt jelent, ami feltételezi az irodalomértést, a mű (és kor) sokoldalú vizsgálatát. Persze, a hatás—visszahatás törvénye szerint, a szociologizmus tagadása átcsaphat az irodalomszociológia tagadásába, az egyik történelmietlen szemlélet egy újabbat, modernebb ruházatút segíthet életre, s mindeközben a vádaskodásnak, a kölcsönös gyanúsítgatásnak tág tere adódik. (Mert ugye az irodalomtudomány művelője is ember — hát még az élő író, aki a komplex műelemzés következtében esetleg rosszabb helyezést nyer!) A fokozatos elvi tisztázódással nyilván nem oldódik meg minden kérdés (például a tervszerű kutatás kereteit adó intézményeké, amelyekre az irodalomcentrizmus-vita kezdeményezői utalnak), de kaput nyit a korszerűbb tudományos munkának.

Egy-egy számottevő irodalomtörténeti mű a korábbi években is született, s több olyan, amely szerzőjének valamilyen címet, esetleg díjat hozott, ám ezekből a magányos kiadványokból — akárcsak az Akadémia magyar nyelvű szakfolyóiratából, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekből — mégsem lehetett irodalomtudományra következtetni.

Az utóbbi egy-két esztendőben mintha mozdult volna valami, ha nem is feltétlenül mint megvalósítás, de mint igény és lehetőség, ilyen biztató jel a kismonográfia-sorozat. Csehi Gyula Klio és Kalliopéja, valamint Modern Kalliopéja lenyűgöz a vállalkozás méreteivel, a két könyvben felhalmozott ismeretanyaggal. És azóta, 1969 végétől, 1970 elejétől, régebben nem tapasztalt ütemben, egymást követik a már nemcsak publicisztikai, hanem irodalomtudományi számbavételt elváró tanulmánykötetek, tudományos igényű gyűjtemények. Bizonyára korai volna 1970-et az irodalomtudomány évének kikiáltani, hiszen „az év műfaja” címre a dráma pályázik, teljes joggal — reményünket azonban, hogy nemcsak egyes kutatóink, nemcsak egyes kiadványaink lesznek, de irodalomtudományunk is, azt hiszem, 1971 kezdetén már kifejezhetjük. És ez nem egy létszámban szűk szakma belülye; bővebb bizonyítás helyett azt említeném, hogy az év könyvsikerei közt szinte valamennyi irodalomtudományi jellegű kiadványunkat felsorolhatjuk — ha megelőgszünk a könyvesbolti hiány negatív-érvével. (Vagy inkább a példányszámokat kellene ismét szóvá tennünk?)

Légalább három ok indokolja, hogy elsőnek a Balladák könyvéről szóljunk; a legnagyobb kiadói sikerek egyike volt, s ezt a könyv belső értékei és külseje egyaránt szolgálták; a kronológia is a Balladák könyvét tessékeli az első helyre, minthogy költészetünk lényegében ezekkel a csodálatos művekkel kezdődik; de ha az irodalomtudományi módszerek, megközelítések képezik eszmefuttatásunk alapját, akkor is Kallós Zoltán és Szabó T. Attila vállalkozását kell először méltatnunk, hiszen legrégebb s legmegbízhatóbb hagyományaink élnek tovább az ő tudományos alaposágukban, igényességükben, Szabó T. Attila az adatgyűjtő nyelvész-professzor puritán szigorúságával, díszítgetést nem ismerő tárgyyszerűségével éppen a balladagyűjtő hagyományt foglalja össze bevezető tanulmányában, Kallós Zoltán pedig magukkal a balladákkal, az elsőközlésű ballada-változatokkal figyelmeztet rá, hogy mit eredményezhet az éveken át folytatott áldozatos, az önmutogatást kizáró, látványosságot nélkülöző „aprómunka”. Hiába, újra meg kell tanulnunk tisztelni az anyaggyűjtést, a biztos új adatok feltárását, amit már-már hajlandók voltunk a pozitívizmussal együtt lomtárba utalni. Ennek a következménye volt nemegyszer mások adatainak-anyagainak „nagyvonalú” és gyakran pontatlan átvétele, a tudományos megbízhatóság fellazulása.

Am a többévszázados irodalmi múlt újra-számbavétele nem jelenti kötelezően a régi irodalomtörténeti módszerek átvételét, a ragaszkodást a kutatás hagyományaihoz. Szigeti József A mű és kora című, a régi magyar irodalommal foglalkozó tanulmánykötetének legnagyobb tudományos érdeme — konkrét bizonyítás-kísérletein túl —, hogy ki mer lépni a megszokottból, hogy szembefordul a pozitívista adalék-szemlélettel, de szembefordul a szociologizálással is, noha a kétévtizedes gyakorlatról (saját gyakorlatától is) nem könnyű maradéktalanul szabadulni. Bántóan didakticista megfogalmazásokkal és beidegződésekkel (például a pozitív hős keresésével és megtalálásával, Tamás deák szemléjében) még a Balassi-comoedia és szerzője című, egészében példaadó tanulmányban is találkozunk, itt azonban nem több ez pörsenésnél — a valóban mű-központú és valóban komplex elemzés töretlen szépségéhez viszonyítva. Az a strukturalista tudatosság, amelyről e tanulmánykötet

bevezetője árulkodik, nyilvánvalóan újabb keletű, mint maguk az irodalomtörténeti elemzések, mégsem érezzük erőszakoltnak, divat-jellegűnek a módszer elméleti hangsúlyozását (mint ahogy sajtónkból nem egy ilyen példát említhetnénk); talán ösztönösen, az anyaggal küzdve, talán bizonyos közvetítéssel, mindenesetre Szigeti József valóban a modern mű-központú elemzés közelébe jutott el a *Comoedia* Balassi Menyhárt árultatásáról szerzőségének titkait kutatva. Különös érdeme — ennek köszönheti egyébként a megnyugtatónak látszó irodalomtörténeti eredményt Bornemisza szerzőségének eldöntésében —, hogy az említett szociológizáló gyakorlat után nem úgy próbálta megújítani a kutató-elemző módszert, hogy teljesen elfordult a történetiségtől, csak az irodalmi mű szerkezeti elemeire koncentrálna, hanem a mű egyes elemeinek részletes, alapos vizsgálatából levonható tanulságokat szembesítette a korra vonatkozó történettudományi, filozófiai, teológiai ismeretekkel.

Részletkérdésekben a szakember itt-ott bizonyára vitatkozhatna Szigetivel (megmagyarázható elfogultsággal kutatási tárgya iránt, egyik-másik történelmi vagy darabbeli figurát, például Zay Ferencet, Tamás deákot vagy magát Balassi Menyhártot — és talán a közember Balassi Bálintot is, a kötet másik jelentős tanulmányában — túlértékeli, elnéző irántuk, s ez a szövegben ellentmondásokhoz vezet); abból viszont csak tanulni lehet, ahogy egy látszólag apró magyar irodalomtörténeti kérdést világirodalmi távlatba állít, felhasználva a régi s a legújabb szakirodalmat (a román irodalom- és történettudomány eredményeit is) igaza bizonyítására.

Szakítani az elfogultságokkal, saját elfogultságainkkal is, s reális esztétikai mércét alkalmazni — még kényesebb feladat ez, ahogy közeledünk napjaink irodalmához. A vulgarizálás, a prolektult itt okozta a legnagyobb károkat — s nem csupán a kutatónak, a magyarázóknak, de a kutatás tárgyának is ártott. Könyvében Marosi Péter önkritikailag használja a többes szám első személyt, amikor megállapítja, hogy Salamon Ernő „eddig méltatói, többnyire a költő életrajzának függvényeként vagy jobb esetben a társadalmi mondanivalók szempontjából elemeztük csak verseit, a költészetének lényegét hordozó líraisága pedig elsikkadt az irodalomtörténeti publicisztikában“. Ezt a tényt tudatosítva, szerzőnk elhárítja magától a kísértést, hogy az életrajz során túlságosan belemerüljön a marosmenti famunkás-mozgalmak leírásába, s a Salamon Ernő-verseket ehhez illusztrációul használja („mégse tegyünk egy lépést se azoknak útján, akik történeti események illusztrációjának tartják a költészetet“). De akárcsak Szigeti, ő is óvakodik egy új egyoldalúságtól, visszautasítja „egyesek“ nézeteit (jó volna egyszer már néven nevezni az „egyeseket“, félreértések elkerülése végett), akik például a „tisza líra“ irodalomelméleti követelményével ajkukon, elvetnék a forradalmi lírát, tagadnák a lírai létjogát. Noha a Salamon Ernő-könyv publicisztikai fordulatai „könnyedségükkel“ helyenként zavarólag hatnak, nem meghátrálásként a nagyobb feladat elől, hanem a korigényt felismerő érdeként tudhatjuk be, hogy Marosi feladta a hagyományos, teljességre törő monográfia tervét, s ha ösztönösebben is, mint Szigeti, lényegében ő is a mű-központú elemzés felé tett lépéseket; kevésbé a tanulmány strukturalista látszatú szerkezetével (a fejezetek

kissé önkényes, 3 × 7-es tagolásával), mint inkább a fel-felsejlő motívum-vizsgálattal.

Mindenesetre, Marosi jelentőset tudott mondani a Salamon Ernő költészetét jellemző tragikum forrásairól, jellegéről, lírai formáiról, s az iskolában — részben az ő régebbi cikkei alapján — tanított sablonnal szemben emberközelivé tudta tenni a Gyönyörű sors költőjének „haláltánc-líráját“.

Már A mű és kora és a Salamon Ernő című Marosi-könyv egymás mellett emlegetése is mutatja, hogy az úgynevezett „mű-központúság“ nem valamilyen új sablon, varázsige — nem feltétlenül strukturalista közelítést jelez. Az irodalmi mű valóságából kiindulva, akár „nem-irodalomcentrikus“ elemzés is elképzelhető — s mégsem emeljük fel szavunkat ellene, sőt örömmel üdvözljük. Persze, a más tudományág szakemberétől olyan beleérző-készséget várunk el, amilyenről Bretter György tett tanúságot a Vágyak, emberek, istenek néhány írásában. Nem vág e gondolatmenetbe a tanulmánykötet „Parabolák“ cím alá sorolt, mitológiai tárgyú izgalmas esszéinek értelmezése, noha ezek is filozófia és irodalom határterületén mozognak. (Némi malíciával vonatkoztathatnánk rájuk azt, amit szerzőjük Bodor Ádám kapcsán a költői és a prózai metafora egymást tagadó lehetőségeiről mond — de mint ahogy Bodor Triptichonja esetében nem értünk egyet vele, ne terjesszük ki az elméletet a Bretter-esszékre se.) A XIX. századi költő életművét új oldalról megvilágító, elmélyült Vörösmaty-esszé a dilemmák illúziómentes vállalásáról, s az irodalmunk jelenébe elvezető elemzés a fiatal Bodor Ádám novelláiról viszont a legkézenfekvőbb példája annak, hogy egy irodalmi mű filozófiai rétegeit lehet nem vulgarizálva, az irodalmi közegből nem kiszakítva, esztétikumában is vizsgálni.

Ezzel talán válaszoltunk is az évtizedek óta változatlanul szociológizálók vádjaira, gyanúsítgatásaira is, akik a mű-központúságban valamilye új mumust sejtenek. Holott az nem egy új sémát, hanem az irodalomban is vallott, megvalósuló sokféleséget hivatott érvényre segíteni — a tudomány névre méltó irodalomtudományban.

Kámbay

Florián
A. Milán:
Ütiélmények

Kányádi Sándor

Fától faig

„Túl az emberélet útjának felén“, a költő először jelentkezik gyűjteményes verskötettel. A Fától faig nem fogja ugyan át pályájának teljes ivét — 1955-ből való e könyvbe felvett első verse, s 1969-ben keletkezett az utolsó —, mégis ez a másfélszáz költemény híven jelzi az utat, amely a galambfalvi „fél utcá“-tól a kufsteini versig, Arany János kalapjától a Rézszeg motyogóig vezetett. Így együtt még katartikusabb az összehatás, akár a költő s a vállalt szerep, hálta e költészet hőse és közönsége felől közelítjük meg a kötetet, pedig a jelenségre már a Harmat a csillagon óta felfigyelhettünk. Ez az út egyben Kányádi önálló költői hangjához vezet. (Kriterion, 1970.)

Codrea Marinescu

Tradiție și inovație
în arhitectură

A román építészméleti szakirodalom egyik úttörő munkája: 120 oldalon, 41 fénykép kíséretében veti fel az építészeti hagyományok, újítások és a haladás elvi kérdéseit. Értékes gondolat annak felismerése, hogy a nemzeti sajátosságok ápolása és művelése fontos monotonia-bontó eszköz az egyre nemzetközibbé váló építészetben. A szerző ugyanakkor figyelmeztet, hogy a nemzeti sajátosságokat nem bizonyos anyagokhoz és korhoz kötött formákban kell keresni, mivel az gépies másolóshoz vezetne, hanem a nemzeti hagyomány szellemében kell újat alkotni. A könyv felhívás is az elméleti kérdésekkel való foglalkozás és az építészeti tudományos kutatás felélénkítésére. (Editura științifică, 1970.)

Bretter György esszéi* a mai marxista gondolkodás élő világába vezetnek be az olvasót: a legnagyobb gondolatokat az emberről újra emberközébe hozzák. Heroikus próbálkozások; sikerük lehetőség: az esszé varázslata, az olvasó beavatása. Arról szólnak, hogy ember-mivoltunk energiája nagyszerű veszély energiája, hogy ennek az energiának a kritikus súly határán történő szabadjára engedése az egyetlen felelősséggel teljes tett: választani: vagy lassított láncreakciókba oldjunk eszményeink és a valóság konfliktusait, vagy szellemi atomrobbantással porrá égetjük eszményeinket, amelyeknek hamuja magát reális valóságunkat is örökre elfedné. De Bretter írásai időzítik a felfedezés élményét, és a gondolati kritikus súly potenciálja szellemi robbanás helyett termékeny elmélkedés láncreakciójává enyhül. Esszéi mégis konfliktusosak. Eszmény és valóság problematikájának megidézései a valóságos és gondolati tér-idő feszültségében. És aki ezeknek a konfliktusoknak a megoldására vállalkozik, tragikus sorsot vállal. Hiszen az ilyen esszében minden visszajára fordul. Az esszéíró eszményibb eszményt keres és valóságosabb valóságra lel, demitizálni akar és újabb mítoszt teremti, a tudomány kapuit ostromolja és művészetet hoz létre, az emberközelség esztétikumát vizsgálja, de a praxis talajára jut; mindig filozofiókat teremti, és mégis mindig a különösség szintjén lappang.

„Mitoszok, hitek, istenek és emberek hullanak el manapság, illúziók foszlanak semmivé: elmúlt a hozsannák és önmarcangoló lemondások kora. Öv-jük hát egyetlen megmaradt hitünk: az illúziótlan cselekvésbe, a szolidáris, a lehetőségeken alapuló, a lehetőségeken felülkereskedő cselekvésbe vetett hitünket. Az idő, a »most« — adottság, de mi tesszük holnappá a jelent, mává a mát. Higgyük el önmagunknak, az emberekből kisugárzó szolidáris fénynek, hogy erre képesek is vagyunk“ (Eszményeink és a világ), — ezzel a katarzist sóvárgó gondolattal indítja útjukra Bretter György a kötet paraboláit Ikaroszról, Kentaurokról, Laokoonról, Kronoszról. És ezt a katarzist jogosan is igényli azok után a filozofikus, de fenség, tragikum, vigorgó groteszk és csupasz transzcendens esztétikai spektrumában villódzó írások után, amelyek az első részben kapnak helyet, és egyéni eredetiséggel, de egyetemes igazság-tartalommal vetik fel és válaszolják meg a marxista gondolkodás lényeges problémáit.

A *Le bateau ivre* rimbaud-i motívumait idézi fel bennünk Az ember filozófiai tudományával: távlatunk az időketrec, amelybe fizikai valóságunk zárt bele, 5—6 milliárd év; és ennyi...

De a tér-idő béklyóiból való kitörni akarás kozmikus vágya az elidegenedettségtől való szabadulás óhajtságában konkretizálódik: „A hideg és közömbös

* Bretter György: *Vágyak, emberek, istenek*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970.

téka

Petronius

Trimalchio lakomája

úrben vágató bolygónk más, ismeretlen életek felé való kivetülésének ideje. A bolygónkat kell a mienké tenni, különben elszalasztjuk utolsó esélyünket is arra, hogy fennmaradjunk". Az elidegenedést Bretter mélyreható elemzéssel mutatja be. Definíciója negációs forma; a tagadás tagadásában ragadja meg az elidegenedés lényegét: „Az elidegenedés viszony, mégpedig a viszonyok viszonya.” Bretter a viszonyok marxi elemzéséből indul ki, és ez az elemzés a strukturalizmus hazai térhódítása előtt már szükségszerűen a struktúrához vezet el. Ebben van a Bretter-esszék egyik legfontosabb vonása: a hazai szintet annyira komolyan veszi, hogy megelőzi az egyetemes szint esetleges későbbi majmolását. Vagyis: lépéstartásra kényszeríti a hazai elméleti szintet az egyetemessé. Ez pedig talán már az eszmei mozgás irányításának a vállalását jelenti.

Az elidegenedés elleni harc Bretter szerint is az eszmények és a valóság világának a harca. Résztvele ebben a harcban: az eszmény és eszményeink, a filozófia és filozófiánk, az ideológia és ideológiánk bemutatása és lényegre törő elemzése. Az eszmény az ideológia köréhez tartozik — vallja. De az ideológia hamis tudat — idézi Marxot fiatalkori műveiből. És szelid iróniával polemizál Althusserrel: „Az ideológia hamis tudat, állapította meg Marx fiatalkori műveiben. Erre hivatkozik Althusser is. Később Marx már nem használja ilyen pejoratív módon az ideológia fogalmát. Erre Althusser már nem hivatkozik” (*Humanizmus és struktúra*), Bretter viszont még akkor is a nélkülözhetetlensége mellett szól, ha hamis; íme paradoxona: „De mint hamis tudat is — kortudat. Jelenléte szükségszerű: tehát tanulmányozható a tudomány eszközeivel. Az a tudomány, amely az ideológiát tanulmányozza: a hamis tudat tudománya. De lehet-e tudománya a hamis tudatnak? Ha igen: akkor a hamis tudat mint a tudomány tárgya igazgá válik.” És végül, illetve mindenekelőtt az alap-és indító gondolat: „Bárcsak tudnánk, mire jó a filozófia, mert hogy jó, azt tudjuk” (*Szükségletünk: a filozófia*). A visszaforgatott gondolatsor tehát: a filozófia — világnézet; a világnézet — eszmény; az eszmény — a cselekvésbe vetett hit, „az emberekből kisugárzó szolidaris fény”.

Az elidegenedés ellenkategorijája Bretternél éppen az emberekből kisugárzó szolidaris fény, a humanizmus fénye. A humanizmus problematikája tulajdonképpen a brettei mikrokozmosz centrum alapkérdése. Esszéi ebben a tekintetben is a viszonyok háló-jában nyomoznak. Már Marx-esszéjében kimutatja a lét és létezés alternatíváin keresztül a dolog és a viszony értékkülönbségét (*A filozófus: Marx*). Kiderül, hogy a viszony és nem a dolog, a létezés és nem a passzív lét azok a meghatározások, amelyekben a humanizmus eszmeisége és gyakorlása fellelhető. Bretter a humanizmust még a viszonyokon is túlmenően, egyenesen erőternek fogalmazza: „A humanizmus véleményünk szerint nem dolog, nem tulajdonosság vagy viszony, hanem a társadalmi valóság sajátos erőtere. Ez az erőter a társadalmi mezőben létesül az egyén és a társadalom között” (*Személyiség és humanizmus*). De a társadalmi mező ritkán mutatkozik csendes, megnyugtató tájnak. „A társadalmi me-

A római irodalom „ezüst kor”-ának hanyatló irányát helyenként egy-egy kivételes tehetség — Tacitus, Phaedrus, Seneca — felbukkanása szakítja meg. E kivételek sorát gazdagítja az izé mestereként emlegetett Petronius, akit egyben az első európai regény szerzőjeként tisztelünk. Bár művéből, a *Satyricon*-ból csak töredékek, legjobb esetben összefüggő fejezetek maradtak fenn, ezek nagyszerűen érzékeltetik az író bátorságát, aki szatirikus ábrázolással egy hitvány és rothadó kornak tartott tükröt. A regény legterjedelmesebb, összefüggő része Trimalchio lakomája címen jelent meg Horváth István Károly korszerű fordításában, Szócs István bevezetőjével. (Kriterion, 1970.)

Kovács Dezső

A kísértő

Nagy Géza, a néhai szerző tanár-utóda, állította össze az 1890 és 1936 között megjelent elbeszéléskötetekből a legmaradandóbbat: a szegénység társadalmi mélyére tekintő művészi ábrázolásokat, melyek realizmusából többnyire romantikus fordulat csattan ki az emberi jószág szellemében. Olvasmányos elbeszélések ezek, anekdotikus felépítéssel (Kovács Dezső, a kolozsvári református kollégium híres tanára, Petelei Istvántól tanult, Thury Zoltán volt a kebelbarátja s megérte Kós Károlyék pályájának felívelését), s a mai olvasó elcsodálkozik, hogy a századforduló embere — méghozzá felekezeti pedagógus — milyen elemzően és őszintén leplezte le szenvedő kisembereket, bányászok, katonák, szegényparasztok, kistisztviselők, iparosok s főleg a szen-

téka

vedő fiatalok minden társadalmi és lelki baját, ellentmondását, szorongását, de kora fertőjében mégis milyen odaadó optimizmussal bizott egy eljövendő demokrácia emberségében. A bevezető tanulmány szerényen jelöli ki az író helyét irodalmunkban, de kitűnő tájékozottsága számunkra új értékelést tesz lehetővé. (Kriterion, 1970.)

Ovidiu Trăsnea Știința politică

A könyv megjelenése a román marxista politológia újabb jelentős teljesítménye: a — nélkülözhetetlen, de önmagában elégtelen — tudománynépszerűsítés kereteit alkotó rendszerezéssel, önálló kísérletek szándékával meghaladó mű a politikai élet élénkülésének is hirdetője. S különben is, a marxista társadalomtudománynak még éppen elég a tennivalója az önálló politikatudomány tájékán. Trăsnea méltatói — egyebek közt — a szerző arra irányuló törekvését is elismerik, hogy időszerűen meghatározza a marxizmus szerepét a politika önálló tudománnyá fejlődésében. A tudománytörténeti részben egyébként Köteles Sámuel és Stephan Ludwig Roth nevével is találkozunk. (Editura politică, 1970.)

Kurkó Gyárfás Nehéz kenyér

1949-ben jelent meg először, de több mint két évtized elteltevel csak nőtt a szépsége és jelentősége. Emlékirat is, folklor is, dokumentumirodalom is, és mindhárom műfajában eredeti, friss és időszerű. Csíkszentdomokost eleveníti meg éles gyermekemlékezőssel: az első világháború megpróbáltatásai, növekvő sze-

ző — mutatja ki Bretter — az osztálytársadalmakban csoportokra szabdalni vidék; aki ide belép — márpedig kívülmaradni nem lehet —, az szükséggé válik. Nem az a lényege többé, ami az összes emberé, hanem az, ami a másiktól hiányzik; az összemérséghez az egyén azzal kapcsolódik, ami nincs meg benne, ami maga a társadalmi tabu az ő számára. Az elidegenedés világa ez, az elidegenedés az osztálytársadalomban élő ember filozófiájának az első fogalma. De nem az utolsó-végső" (*Az ember filozófiai tudománya*). A harc célja tehát: létrehozni a humanizmus reális erőterét. „A humanizmus annyit jelent, mint az embert végre önmagává tenni, vagyis olyan társadalmi létezés kifejlesztését, amelyben az ember önmaga lehet. Az idegen erő, ami legigazza, az is embertől való, saját cselekvéséből való; a cselekvést kell tehát olyan mezőbe bevezetni, ahol ez nem valósít meg torz formákat, ahol humánus a cselekvés is, a cselekvés eredménye-következménye is" (*Személyiség és humanizmus*). Ebből az elméleti alapállásból bontja ki aztán Bretter az *Egyéniség vagy személyiség, Humanizmus és ideológia, Egyéniség és társadalmi mező, Választás és humanizmus* hatalmas problémakörét.

Értékelméletében is emberközpontú vallomást tesz: „Az emberi élet a maga visszahozhatatlan egységében — érték" (*Az ember filozófiai tudománya*). Vagy más helyen: „Az érték külsővé vált emberi erő, benne az emberiség tudata és öntudata objektívvalódik, s ezért minden nemzedék és minden egyén újra meg újra birtokba kell vegye" (*Műveltség és filozófia*). Brettert az értékek elemzésében is első sorban erkölcsi megfontolás vezeti: nemcsak az érték abszolút értéke érdekli, hanem maga az értékteremtés, az alkotó emberi tett is, és első sorban az alkotó emberi tett a központi problémája.

A kötet legkimagaslóbb gondolatait azonban a *Parabolák* hordozzák. És egyben ezek a legintimebb írásai. Camus írja a mítoszról, hogy kimeríthetetlen, akár az emberi fájdalom. Bretter parabolái mítoszértelmezéseknek is felfoghatjuk, egy kicsit talán szubjektív értelmezéseknek, amelyek azonban a kimeríthetlenség átfogó megragadásai.

Hitéről az *Ikarosz legendájában* vall.

A kor objektív feltételei és az ember szubjektív lehetőségei közötti viszony konfliktusában Bretter a korán jött új tragikumát elemzi. Erről szól az *Ikarosz legendája*.

A jövő választása a még átléphetetlen jelenből: pusztulás. Mert a korán jött új sohasem vállalja a nyugalmat. Mindig „merész tervező". Sajátos hordozója a lehetségesen felüli érdemesnek és kellenek. „Ikarosz maga az alkotó tett határtalansága." És ebben áll tragédiája, mert „a kor korlátait nem haladhatják meg a szubjektív lehetőségek, de a tett lerombolja a korlátokat. A cselekvések új normákat szabnak, Ikarosz válik új horizonttá. És ebben van tragédiája".

Az új, határtalan tett-vállalásnak ellenpólusaként kerül színre Daidalosznak, Ikarosz apjának tett-alkotása: a labirintus. A megmerevedett alkotás. A jelenbe rekedés szimbóluma. A tragikus választás: a sötét labirintusban való reménytelen helyben topo-

gás elutasítása, és a fénybe törő, merész repülés vállalása.

De Ikarosz tragikus tette egyben Ikarosz igazsága: tendenciáiban előre mutató tett. Tragikus tett, mert a korán megértett új melletti kiállás magányos tette, amely szükségszerűen hordozza a jogokból-kötelességekből veszedelemmé magasodó feladatok végzetes struktúráját. Az ebből következő magányos-tragikus pusztulásnak azonban része van az összetársadalmi továbbélésében: az egyén pusztulásán összemberi születik. A tragikus tett ezért nem hőstett. Hiszen a hőstett mindig — a személyes, vakmerő bátorság elienére is — tömegbázis kiemelkedő csúcsteljesítménye, a korán jött új tragikum viszont a közösség létezését sóvárgón-megszépítő tett magányossága. Aldozat.

Bretter azonban a tragikus akcentusokon túl Ikarosz alakjában magát az integráns személyiséget varázsolja elénk: az esztétikum területéről átvezeti az elemzést az etikuméra. A boldogság-boldogtalanság alternatíváit vizsgálja. Úgy tűnik, ennek a bemutatása Bretternél a camus-i Szisziüphosz ellentéte. Camus is, Bretter is a boldogtalanság, illetve a boldogság apoteózisát rögzíti. „Ikarosz minden bizonnyal boldog volt — írja Bretter. — Izmai engedelmesen röpitették fiatal testét, értelmében felvillant a labirintus-kötélékek ledobásának elégtétele. Akkor tehát boldog volt... Nem lehetett boldogtalan bukásában sem. Mert még bukásában sem lehet boldogtalan az, aki egy pillanatra is megtalálta az alkotó tiszta tett elégtételét.” Camus viszont így ír Szisziüphoszról: „Látom ezt az embert leereszkedni nehéz, de egyforma léptekkel, a szenvedéshez, amely sohasem ér véget... Ha vannak napok, amikor leszállás közben fájdalom gyötri, megeshetik az is, hogy öröm tölti el.” Mert „a mérhetetlen nyomorúságot nehéz elviselni... De a felismerés elpusztítja a lesújtó igazságokat... Ebben rejlik Szisziüphosz minden csöndes öröme. Sorsa az övé. Sziklája az ő jószága” (Camus: *Szisziüphosz mítosza. Az egzisztencializmus* című kötetből. Budapest, 1966). Mindkét tartalom igaz, mindkét sors reális; különbségük a humanizmusok különbsége, amely mint Gáll Ernő fejti ki *A prométheuszi eszményben* (*Idealul prometeic*. București, 1970) dialógusra készít: a humanizmusok dialógusára.

De az esszéket nem idezni — olvasni kell.

Ha a *Kentaurok dilemmáját*, *Laokoon*, a *némát*, *Kronosz*, a *kegyetlent* olvassuk, az uralomra jutni akaró cselekvés tér-idő viszonyai elevenednek meg előttünk a jelen-múlt-jövő, a ma-jelenlét, a lét-létezés, lét-máslét problematikájában. Mindhárom írás tömény parabola: a végletek megragadását célozzák, a kérdések—válaszok átcsapásosságában. Íme a lét-máslét dialektikája a *Kentaurokban*: „A kentaurok magába szívja a természetet, hogy önmaga lehessen, ne más, ne a világ, a természet, hanem csak ő, maga a teljesség. Kentauroként több akart lenni az embereknél. Más akart, de a másban már mindig csak éppen az lenni, akinek a sorsát vállalta.” *Laokoonban* a sors trónfosztását írja meg: „A sorssal szemben csak azok éreznek tehetetlen haragot, akikre váratlanul tör a végzet. Akik számolnak vele — szembenéznek vele. Az elkerülhetetlennek, ha embe-

téka

génység, hóviharak és verekedések közt cseperedik fel a szerző-főhős, az első fehér harisnyától kezdve, melynek be nem tud telni örömeivel, egészen a zöldszinóros fekete harisnyáig, mely már a lakatosinasnak jár... Örökös bubalás (nyolcan vannak testvérek a Kurkó családban), juhterelés a havason át, kényeszerű fatolvajlás véres nagygazda-megtorlással, pástorság és öldöklő táncmulatság, vita a pappal, küzdelem a csendőrökkel, babona és bicska, a család „úrfi” felképelése és börtön, csúnya és szép halál, ezermesterség és tetű — pedig a film, és a képgazdaságban felcseng az öreg csángó böles mondása: „Nem hittem volna, hogy ember ilyen erős, ha bajba kerül.” A Szibériából hazatérő hadifogoly idézi a faluba Lenin alakját: a gyermek álmában oly nagy, hogy feje a gerendáig ér. Méliusz József műves bevezetőjében, mely irodalomtörténetileg ugyan vitatható, távlatilag jól mondja: „...nemcsak a filológus, a néprajzos — s ha megjelenik a magyar tudományban a strukturális antropológia művelője, ő is — kimeríthetetlen kincseshányára talál majd a Nehéz kenyérben.” (Kriterion, 1970.)

Irodalmi kistükör

Vonzóvá tenni az irodalmat, felébreszteni az olvasás vágyát, megtalálni az utat a kis olvasók értelméhez és szívéhez — s mindet a magas szakmaiság és a pedagógia elveinek, szempontjainak folytonos szem előtt tartásával: nem könnyű feladat. Az V—VIII. osztályosok házi olvasmányait összeállító P. Dombi Erzsébet kiválóan tesz eleget e sokrétű követelménynek. Biztos kézzel válogat a roppant kincsesházból: a népi alkotásoktól mai irodalmunkig sok-sok igaz-

téka

gyöngyöt mutat fel ifjú olvasóinak. Írók rövid életrajza egészíti ki a — 350 lapnyi — kötetet. Porzsolt Borbála találó, valóban szép rajzai méltó keretül szolgálnak. (Editura didactică și pedagogică, 1970.)

A színház ma

„Írók, rendezők, színészek vállomásai korunk színházáról” — jelzi az alcímben a tanulmányokat összeválogató, a bevezetőt és jegyzeteket író Lengyel György. A sok ismert, de sok ismeretlen vagy nehezen hozzáférhető véleményít is egymás mellé állító s így szembeesítő, izgalmas tanulmánykötet a század első felétől, Gorkijtól és Bernard Shaw-tól, illetve Sztanyiszlavszkijtól és Gordon Craigtól napjaink avantgarde törekvéseiig, Harold Pinterig, Peter Weissig, illetve Grotowskiig követi a világ drámairodalmának és a színháznak a változását, megújulási kísérleteit. Nemszak kézikönyvnek nélkülözhetetlen, de olvasmányának is érdekes. (Gondolat, 1970.)

Kovács György

Döglött gránát

A Küküllő felett rejlő hegyi falut a termelőszövetkezet mellékgazdaságának jövedelmezősége foglalkoztatja, aszfaltút épül és a villamosítás van folyamatban, de a lelkek mélyén ott rengenek még a nagy átalakulás történelmi feszültségei. Julika, a mostoha-szülei nevét viselő új tanítónő tudja, amit a falu nem tud: itt halt meg rejtélyes körülmények közt apja, a néptanács elnöke a szövetkezetesítéskor. Arról viszont neki nincs fogalma, hogy az egykori nagygazdának, akihez elszállásolják, köze volt a halálhoz...

rek mérik emberekre, sebezhető pontja van: a szembenézés.“ Végül, a létezés vergődéséről a lét szorító-jában, a magát felismerő időről, az idő-sors, tér-sors struktúráról szól *Kronosz, a kegyetlen*. Itt tudatosul végleg a szerző alapgondolata is azáltal, hogy újra megvívja azt a harcot, amelyet hőse, Ikarosz már egyszer megharcolt: a tett, cselekvés beérlelését alkotással: „Más esélyünk nincs, csak az alkotás. Minden, ami önmagunkká tesz. És csak az tesz önmagunkká, amivel hozzájárulunk korunk arcának kialakításához. Ami összekapcsol bennünket a világgal, azokkal, akik a tettben túlmutatnak habzsoláson, telhetetlen önösségeken, akik a teremtésben összekapcsolódnak, mert nemcsak a māt akarják, hanem mérhetetlenül többet.“

A kötet harmadik része, *Ember, művek*, Vörösmarty utolsó verseinek elemzésével kezdődik. Herder aforizmája szerint a költészet régebbi a prózánál. A költészet és próza egymásutániságának történelmi szemlélete itt kiterjed egészében az esztétikum és filozofikum kapcsolatának elemzésére is. A román filozófiai gondolkodás fejlődésének vizsgálata közben C. Noica megemlíti, hogy a „román filozófia Eminescuja még nem született meg“ (C. Noica: *Rostirea filozofică românească*. București, 1970. 7). Bretter György Vörösmarty utolsó verseiben a költő-filozófus, költészet-filozófia megjelenését a szinkretikus egység tagozódásában látja, abban, hogy a megjelensre váró filozófia funkcióit a költészet a kultúra egy magasabb fokán bizonyos időre magára vállalja és teljesíti is. „Vörösmartytól kezdve a magyar költészet már tudatosan pótolja a filozófiát, és ezzel olyan gondolati és költészeti feladathoz jut, amely — és ez a helyzet Kelet-Európában eléggé általános — a nemzet önkifejlesztésének privilegizált tudatformájává változtatja azt.“

A Vörösmarty utolsó verseitől a *Milyen is az angol esszé?*-ig terjedő rész a kötet konkrétuma: az előző fejezetek gondolatai még egyszer megjárják az önigazolás útját; esszéi itt tanulmányokba, az isteni gondolatok fejtegetéseibe emberi művek elemzéseibe válnak át. És az analízisek tengelye itt is etikai-antropológiai, még akkor is, ha szerzőnk műalkotások anatómiájával foglalkozik.

Így Bálcescu forradalmi életművének megidézése, Jean-Paul Sartre útjainak bemutatása, D. D. Roșca *Tragikus lét* című írásának vagy Bodor Ádám novelláinak elemzése az esztétikai-művészetfilozófiai szempontok mellett következetesen etikai kérdésekre ad választ: arra, hogy a lét a cselekvések során miként válik létezőssé, a létezésben neszező tett — alkotással. Legkiemelkedőbbnek tartjuk ezek közül az elemzések közül *Paradoxon és alkotás* című írását *Achilleusz*-ról, vagy Kafka-elemzését: „Az *Idő A kastélyban*, avagy adalék Kafkához, aki így jellemezte magát: »Semmim se hiányzik, csak önmagam.«“

Bretter György írásai egy még ki nem mondott, de már a levegőben lógó követelményt elégitenek ki: a hazai magyar esszé-írás gazdagabb művelését. Stílusuk kimondottan esszé-stílus; felvetett gondolataival nem divatigények régen-várt beváltását célozza, hanem

téka

az öntisztázó szerénység jegyében csendesen tanítani akar velük. Bretter már régen levetette a kincstári optimizmus mundérját, és anélkül, hogy gondolatai átadása közben meghökkenően sokkolna, mégis arról tudósít, hogy „az eszmény nevében jóra és rosszra bontja a világot, de nincsenek illúziói“ (a kötet borítójáról). Ars filozoficáját egyik nyilatkozatában így fogalmazza: „Esszéket írok etikai-antropológiai kérdésekről, mert hiszem: az ember problémája a legkomolyabb dolog. Nem vagyok biztos abban, hogy filozófia az, amit csinálók, de az igen elvont szaktudományok mellett és közben szükségét érzem a kötetlenebb és talán azért közérthetőbb formának, és az önkifejezésnek is“ (*Brassói Lapok*, 1970. december 3).

Egy, a kötet után megjelent írásában a teljes magyarázat elve foglalkoztatja (*Lenin, avagy a teljes magyarázat elve. Utunk*, 1970. április 17); jelenleg ironikus-groteszkül éppen a végső érv abszurduma gondolkoztatja. Mert megint és mindig rákérdez: mi is ez a jó, nélkülözhetetlen, szükséges filozófia? A kötet elején írja: „a filozófia paradoxonja: a végtelennek, a teljességnek a tudománya anélkül, hogy a részletek birtokosa lenne, annak a tudománya, ami már adva van az ember számára, és azé is, ami még nincs.“ Ehhez kapcsolódik nála az esszé-igény: „hiszen az esszé a senki földje szellemi vidékein barangol, s néha inkább költészet, máskor inkább filozófia vagy tudomány, de mégis más, mint ezek: elmélkedés. Lényege: intellektuális közvetítő szerepe“ (*Milyen is az angol esszé?*). Ebben találkozik filozófiai hitvallása esszé-óhajításával. Mert Bretter írásai — művészet; de amit ír — filozófia: a vágyak olyan íve, amely emberek és istenek között feszül, de olyan valóságigénnyel, amilyen csak az emberekben fogant igaz gondolatoké.

Angi István

Perújítás a régi magyar irodalomban

„A bölsejelkedés a csodálkozással kezdődik“ — idézi Barta János Arisztotelész megállapítását az összehasonlító irodalomtudomány fogalmához fűzött reflexióinak bevezetésében (*Helikon*, 1970. 2.) —, mégpedig azzal, hogy „addig természetesnek, maguktól értetődőnek tartott dolgok egyszerre különösnek, felfoghatatlanoknak, rejtélyeseknek kezdenek feltűnni.“ Valami ilyesféle termékeny nyugtalanság adhatta az első indítást Szigeti Józsefnek is a régi magyar irodalom a közelmúltban még annyira fennen hangoztatott, de oly kevesek által következetesen gyakorolt újraolvasásához. Néhány hónapja megjelent tanulmánykötete* a bizonyíték reá, hogy Szigeti József azon kevesek közé tartozik, akik irodalmi örökségünk kutatását nemcsak feladatnak tekintik, de maradandó életményt is jelent ez számukra, mert makacs elszántság-

* Szigeti József: *A mű és kora. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1970.*

A sir felvirágozása, egy fénykép hasonlósága s a leány látogatásai a tett színhelyén gyanút és gyűlöletet gerjesztenek az agg Nádasiban, a falu vezetői és a kartársak közt azonban barátokra lel, s így telik el a tanév. Megkapjuk az új társadalmi rétegződés teljes körképét, jól etalált alakok vonulnak fel. Munkában és szerelemben, gazdasági számítások és borozgatások változataiban itt a mai falu. A szerző nem a gondolati sejtetés, hanem az apró részletezés módszerével bontja ki történetét, s ez a regényt inkább olvasmánnyá teszi, mint irodalomtörténeti eseményé. A székely tájszavak beemelése az irodalmi nyelvbe ugyanekkor egészséges kísérlet az árnyaltabb kifejezésre. (Kriterion, 1970.)

Vitányi Iván
Száltenger

Késve olvastuk a regényt, de felfigyeltünk rá, mert szerzőjét mint esztéta-pszichológust tanulmányainból ismerjük, sőt másokkal közösen szerzett Beat című munkájából közöltünk is egy jellegzetes részt ifjúságtudományi számunkban (1970. 7.). Most ez a munkája gondolkoztat el. 1944 „széltengerében“ önmagukkal és a rájuk szakadt történelmi felelősséggel viaskodó fiatalokról van szó, akik Budapest ostromát a fasiszták börtönében szenvedik végig, kitartanak eszményeik mellett, s éppen ez a megoldandó lélektani rejtély: miért? Mi erősíti fel ellenállásra minden kínzással, a halál közelségével szemben a fiatal diákokot? A test reszket, a lélek dacos és filozófiai indokolása: „Csakazértis.“ Mozgalmi regény — végre — szabványok nélkül, benső ábrázolással, szinte memoir, egy kikerelkedő történelmi lélektan élő dokumentációja. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1969.)

téka

Romantismul românesc și romantismul european

A *Filológiai Tudományok Társasága* kiadásában, *Alexandru Balaci*, *Al. Dima* professzor és *Yvette Nafta* szerkesztésében megjelenő kötet a Társaság 1969 szeptemberében Nagyszomben megtartott tudományos ülészakánának anyagát adja közre. A román és az európai romantika tárgykörébe vágó tanulmányok többnyire mint időben körülhatárolt áramlattal, irodalomtörténeti korszakkal foglalkoznak a romantikával, ám *Alexandru Balaci* bevezetőjének szellemében, aki romantika és klasszicizmus állandó ellentétéről, dinamizmusáról beszél, találunk e tanulmánykötetben elemzést *Geo Bogza* romantikus stílusáról is. A tanulmányok többsége azonban a XIX. századi román irodalmi romantika és a francia, olasz, német, orosz, angol irodalom összefüggéseit veszi vizsgálat alá. (Societatea de Științe Filologice din R.S.R. 1970.)

Vekerdí László Németh László

„Infandam...“ — vallanók be mi is fájalmunkat Aeneasszal, amikor e kisonográfia tartalmának akármilyen röpké elmondására vállalkozunk. A szerző egy igazságkereső élet örökké nyitva maradó voltára ébreszt: Németh László pályájának népsorsot jelképező ívelésére és befejezhetetlenségére. Az immár hetvenéves író, tudós, pedagógus, filozófus önkínzó eszmei kísérletezése és szívós harca a jó ügyért, a szocializmus eszményi emberségéért, publicisztikában és regényben, sociográfiában és drámában mesterileg rögződő vívódása a művelt és népet szolgáló értelmiségért elevenedik meg előttünk nyers őszinteséggel,

gal igyekeznek a művekből, távoli évszázadoknak az élet sodrába vetett „palackposta“-jából a minél teljesebb valóságot kihámozni.

Ilyen alapállásból nyilvánvaló tehát, hogy senkit sem elégíthet ki az adatfeltárás hasznos, eddig látványlag pótolhatatlan hézagokra utaló munkája. Problémák ötlenek fel, új megoldások lehetősége csábitja behatódó vizsgálódásra a kutató szellemet. Szigeti József — miként könyvének címe is bizonyítja — a mű és kor összefüggését választotta vezérfonalául a magyar művelődési életnek a reformáció és a reneszánsz jegyében bontakozó válságos szakaszában, azzal a lényeges megszorítással, hogy nem a kor vezéreszméinek és idegen minták érvényesülésének mikéntjét, avagy a mű létrejöttében közrejátszott külső tényezőket követi nyomon — hisz ezeket a lehetőségekhez mérten már tisztázta a pozitívista irodalomtörténetírás —, hanem a belső fejlődés megrajzolását tekinti feladatának, ami hozzásegít a mű struktúrájának megértéséhez, az alkotóművész értékelésekor rávilágít a kor társadalmi szerkezetének lényeges vonásaira.

E célkitűzés újszerűsége természetesen új, eddigelé nálunk kevésbé tudatosított szempontok érvényesítését követeli meg. Az első lépés a kulcsfontosságú művek kiválasztása, függetlenül attól, hogy a magyar irodalom hagyományos esztétikai értékrendjében (eredetiség, stílus-művészi tökély) a múltban milyen helyet foglaltak el. A kötet töretlen eszmevezetése (tanulmányokban és tudományos igényű recenziókban egyaránt) igazolni látszik Szigeti eljárását, amikor Bornemisza Péter két drámájánál, Balassi Bálint szerelmi költészeténél, Nagy Szabó Ferenc memóriáléjánál, Apáczai Csere János munkásságánál, valamint a Zrinyi Miklósról és Mikes Kelemenre vonatkozó filológiai kutatások eredményeinél állapodik meg.

A műelemzés Szigeti véleménye szerint csak a teljes szövegből mint „jelből“ indulhat ki, ugyanis „a szöveget alkotó elemek, azaz a művészi kifejezés eszközei, a formaelemek (téma, szerkezet, cselekmény, jellemek, stílus, nyelvi, verselési sajátosságok) ... a »jel« elemi, amelyek épp ennek az egy szeri mondanivalónak a kifejezése érdekében szerveződtek egységgé“. A feladat tömör megfogalmazását egy hasonlattal szemléletesebbé oldva, bizvást állíthatjuk, miszerint Szigeti a karmester szerepét szánja az irodalomtörténésznek, aki a szólamokat összerakó partitúrából kielemezi a szimfónia vezérmotívumait, mivel „az alkotóelemek kapcsolatban vannak más elemekkel, kölcsönösen hatnak egymásra, s e kölcsönhatás eredményeként alakul, változik az elemek jelentése [...] Következésképpen az egyes alkotóelemek közötti viszonyok feltárása, kölcsönös átteljeséseikben való tanulmányozása vezet el a mű megértéséhez, a mondanivaló, az eszmei tartalom megragadásához...“

Érdekes, hogy bármennyire újszerűen hangzanak e tételék, végső kicsengésük visszautal az európai esztétikai gondolkodásnak mindmáig gerincét alkotó arisztotelészi poétikára, mely szerint a költészet magasabbrendűsége a történetírással szemben éppen a mélyebb gondolatiságában rejlik, mert a költészet in-

kább az általánosokat, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.

Valóban, Szigeti minden egyes tanulmányának megvan a maga kortörténeti és általános érvényű tanulsága. A *Balassi-comoedia és szerzője* lenyűgözően széles perspektívájú szakirodalom tükrében mutatja be három fejezetben keresztül a XVI. század utolsó harmadában ideológiai válságba jutott reformáció gondolatvilágát a Mohács utáni nemzedékek tudatában, az erény és a bűn körüli viták társadalompolitikai vetületét s a megrendült erkölcsi világréndnek humanista alapokon való megszilárdulását. (Mindaz, amit a darab hátterében meghúzódó történelmi eseményekből, a dráma teológiai álláspontjáról elmond, közvetve például Lucian Blaga XVI. századi tárgyú drámájának, a *Tulburarea ape-lornak* filozófiai mélységeibe is belevilágít.)

A következetesen alkalmazott módszer erőssége azonban *A szerzőség és a Magyar Elektrával való kapcsolatok* című fejezetben mutatkozik meg igazán, ahol a magyar és román klasszika-filológia legújabb eredményeit hasznosítva állítja párhuzamba Bornemisza Péter Elektra-interpretációját a Szophoklész és Aiszkhülosz korának eszmeiségét kifejezésre juttató görög tragédiákkal. Az összehasonlításból levont érvek meggyőzőek, és a két magyar drámai emlék közötti eszmerokonság kétségtelenné teszi, hogy a *Balassi Menyhárt árultatásának* is Bornemisza Péter a szerzője.

Amde a monográfia-igényű tanulmány nemcsak a régi magyar irodalom történetének egyik sokat vitatott kérdését zárja le véglegesen, hanem ugyanakkor bizonyítékot szolgáltat a modern irodalomtudományak az impulzus fontosságáról vallott nézetéhez is, amennyiben minden irodalmi hatás fokmérője „az átvevőben lehetőség- vagy vágyképpen meglévő tendenciákat, az alkotóerő egészét vagy alkatelemét bátorító, felszabadító, tápláló behatás...” (lásd Barta János i.h.). Bornemisza Péter sajátos értéke például a XVI. század többi drámaírójával szemben az, hogy mint a nemességgel szoros kapcsolatban lévő személyiség, belülről látja az országos problémákat, s a görög tragikusok nyújtotta művészi anyagot szuverén módon alakítja a maga politikai mondanivalójához, következésképp elemzett két műve „annak a fejlődési szakasznak egy-egy konkrét eseményét jeleníti meg, amikor a Habsburg-térhódítás már megkezdődött, de a reformáció tábora még elég erősnek látszik a támadás elhárítására”.

A másik nagyobb terjedelmű tanulmány szervesen kapcsolódik a Bornemiszaról szólóhoz, amennyiben az erkölcsi kérdések iránt fogékony kor eszmei fejlődését mutatja be a fiatal Balassi Bálint szerelmi költészetén keresztül. Jóllehet a kötet egyik bírálója (Szócs István, *Utunk*, 1970. 39.) meggondolkoztató érvekkel igyekezett ezt az összefüggést — mármint az erkölcsi nézetek fejlődésének tükröződését — megkérdőjelezni, a választás jogosultságát irodalomtörténeti érveken kívül a folklórtudomány is igazolja. Mert miről is van tulajdonképpen szó? Janus Pannonius és Balassi Bálint költészete azért jelent a középkor lírájával szemben előrelépést, mivel működésük a magyar személyes líra kronológiailag is legelső, mű-

téka

felidézve a temérdek gáncsot is, mely Németh Lászlót — túl jogos kritikán és termő vitán — hol egy elvakult nacionalizmus, hol egy elidegenedett dogmatizmus oldaláról érte. Örömmel találkozunk Gaál Gábor és a művész Németh László elmélyedő viszonyának felvázolásával. A tudománytörténész-életrajzíró (remek párosulás) egy alkotó személyiség viszontagságain, gondolati reflexióin és alkotásain át magyarság, szocializmus, Európa sajátos összeforrottságára, egy jellegzetes szláv—magyar—román tájékozódásban megnyilvánuló Ady-hűségre vet világot, jelezve a történelmi korforduló erkölcsi rengései közt helytálló ember tanúságát. Ez a könyv idejében érkezik: amikor Németh László drámáit nálunk is játsszák, műfordításoknak köszönhetőleg a román olvasóközönség is megszerette, s szívesen elemazzük népit és urbánust, Nyugatot és Keletet áthidaló, konkrét „antropológiai” gondolkozását. A gazdag képanyagból az író Fábry Zoltánnal közös képét emeljük ki 1966-ból. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970.)

Dér Zoltán

Az első műhely

Kosztolányi Dezső önképzőkori éveit mutatja be a szabadkai irodalmi hagyományok jeles gyűjtője és értékelője, az „Életjel Miniaturák” 12. füzetében. (Egy évvel korábban, ugyanebben a sorozatban, Dér Zoltán Az árny zarandoka címen a szintén szabadkai Csáth Gézaról közölt tanulmányt.) 1965-ben esemény-számba ment Kosztolányi regénytördekének, a Mostohának és egyéb kiadatlan írásainak kötetbe gyűjtése; a szerző akkori szövegközléseit újjakkal egészíti ki, amelyek közül a

téka

legérdekesebb egy önképző-köri műfordítás-bírálat, ebben ugyanis Kosztolányi közismerten szabad felfogású átköltés-szemléleténél sokkal szigorúbb nézeteket fejt ki (e nézetekhez saját műfordítói gyakorlatában csak pályája vége felé igazodott). Az új Kosztolányi-közléseket önálló tanulmányba építő kis könyv értékes adalék a költő pályájának megrajzolásához. (A Szabadkai munkásegyetem kiadása, 1970.)

„S két szó között a hallgatás...”

Az Erőműfalván született s fasiszta gyilkos áldozatává esett Nagy Zoltán verséből vett idézet került címül a Magyar Mártír Írók Antológiája fölé: kiszolgáltatott fogoly hallgatása jelképezi itt hitlerizmus és háború elnémitettjainak a sorsát. A bevezető szerint ez a cím „mindenre utal, ami az áldozatokkal egyáltalán történt”. 137 költő, író, tudós, újságíró florilegiuma — irodalmi szemelvények gyűjteménye — ez a válogatás, öregeké és fiataloké, széplelkeké és harcosoké, akik 1942 és 1945 közt az internáló táborok, munkaszázadok, hadifogság, bombázások, kivégzések áldozataivá váltak vagy összeroppantak a tomboló vészben. Ismert nagyok, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Bálint György, Gelléri Andor Endre, Gulyás Pál, Püskösti Andor, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szabó Dezső, Szerb Antal szerepelnek itt, nem egy olyan szerző mellett, akit szakkörök tartanak nyilván, van, aki pályája elején állt. S megtaláljuk a romániai magyar irodalom fájdalmas vesztésglistáját is, a szellemi örökség felvillanó értékeivel. Bíró József, Brassai Viktor, Erdélyi Ágnes, Gulácsy Irén, Józsa Béla, Karácsony Benő,

vészileg érett megnyilatkozása. Az előfeltételeket csak a reneszánsz teremtette meg azzal, hogy egyre tágabb lehetőségeket biztosít a szabad személyiség kibontakozásának, és az „individuum” érzelmeit hűen feltáró verseknek mind szélesebb körű visszhangot teremt, sőt az epigonokon, illetve a kéziratos énekeskönyveken át a népköltészetet is megtermékenyíti (lásd Voigt Vilmos: *A szerelem kertjében. Ethnographia*, 1962. 2).

Szígeti a Losonczy Annához intézett, de jobbára csak három belső sajátosság — a szerelem titkosságára való utalás, a szerelem és szenvedés összekapcsolása, valamiféle fogadásra való hivatkozás — alapján ciklusba rendezhető tizenyole versből indul ki. Az első szakasz *A házasság nélküli szerelem viharában* elemzi két ember szerelmi kapcsolatainak alakulását, ám ez a viszony egyben a humanista költői sablon képei és fordulatai fokozott személyi tartalommal telítődésének és az egyre inkább tudatos versépítkezésnek a folyamata is. Eszmeileg ez az időszak előbb szembeeségülés a szerelmet kárhözátó vallási tanítással a test vonalmának jogán, majd annak töredelmes beismerése, miszerint a szerelem kínokat okozó szenvedély, tehát kerülni kell. Hasonló magatartásra utalnak Balassinak ebben az időszakban keletkezett istenes versei is, melyekben nevelője, Bornemisza Péter tanításának szellemében fogadja bűnei vezekeléséül a csapásokat.

A második döntő szakasz *A szerelem nélküli házasság* poklában töltött esztendő, mikor is megalázódik ugyan istene előtt, de a bűnbánat és bűnbocsánat szükségességének hangzatosával egy új gondolkodási mód, a jogviszony kölcsönösségére alapozott racionális polgári felfogás kerül előtérbe, amely a versszerkezetek eddiginél logikusabb felépítésében is tükröződik.

A harmadik állomást a nagy „intellektuális és emocionális erőfeszítések” születt Julia-ciklus jelzi, hisz a költő egész életszemléletét revideálta; felismerte, hogy a „lélek csendességét” a férfi és a nő közötti kölcsönös szerelem biztosíthatja, mert ez a forrása a földi boldogságnak, és ez áll csak összhangban a társadalmi és az isteni törvényekkel. A versekből tehát egy nyugodt élet, magasabbrendű életforma utáni vágy jut kifejezésre, művésziileg kiforrott formában (Balassi-versszak), amellyel szándékai jogosultságának tudatában lép a nyilvánosság elé, hogy a tehetségének kijáró elismerést kikövetelje magának.

A reformáció vallási szemléletéből sarjadt politikai állásfoglalás (Bornemisza) és az újrafogalmazott reneszánsz életeszmény irodalmi vetületének bemutatása után (Balassi) a szerző az írói tudatosság útját a „történelemformáló nép” képviselőjének jelentkezésén, valamint a korszak nagy szellemi áramlatainak hazai hasznosításáért viaskodó reformer társadalmi és pedagógiai nézetein keresztül vizsgálja.

A marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memóriáléja, Szígeti József elemzésében, egy új társadalmi osztály, a városi polgárság világszemléletének dokumentuma, azok az emberek, akiket a rendi társadalom pusztán a közelet „elűszobájáig” enged jutni, noha a történelmi idők megtanították már az esemé-

téka

nyeket közösségi (vagyis osztály-) szempontból regisztrálni, s a feltétlen tekintély elvét az ésszerű magyarázatok s az ebből fakadó józan ítéletek keresésével váltották fel. A tények tiszteletében, a lényegre törő mondatszerkesztésben s a történetírói és szépirói elemek keverésében kifejezésre jutó ösztönös írói igényesség, valamint az önigazolásnak szánt főúri emlékiratok típusától elkülönítő egyéb jegyek nemcsak egy új műfaj hazai meggyökeresedéséről adnak hírt, hanem az európai humanizmus sokat emlegetett erdélyi vetületének arra a kevésbé feltárt változatára is figyelmeztetnek, amely a bölcséletileg kevésbé képzett városi polgárság körében alakult ki a vulgáris sztoicizmus normáiból.

Lényegében ugyanezt az adaptációs folyamatot példázza magasabb szinten Apáczai Csere János eszméi fejlődése is, aki két fejlettebb társadalmi rendszer ideológiáját: az angol puritanizmust és a Németalföldön megismert racionalizmust igyekszik az elmaradott erdélyi állapotokhoz igazítani, olyan körülmények közepette, amikor a polgárosodás elakadása folytán ezeknek a tipikusan antifeudális jellegű ideológiáknak elfogadtatásában legfeljebb a viszonylag haladó középnemesi rétegre támaszkodhat. Szükség-szerűen kényszerült tehát „elvileg forradalmi nézetekből kiindulva, a hazai erőviszonyok nyomására mindinkább a fejlődés lassú, zökkenésmentes útjára”, és talán ő az első racionalista, aki arra vállalkozik, hogy szóban és írásban hirdetve a gyakorlati tudományok szükségességét, elhárítsa a haladás elé gördített akadályokat.

Az elmondottakkal remélhetőleg sikerült valamelyest érzékeltetnünk, milyen úttörő munkát végzett a szerző komplex elemzési módszerének kiérlelésével. Az elért eredmény viszont kötelez is; éppen azért bízunk abban, hogy az érdeklődési körébe vágó filológiai részleteredmények szintézise után e hatalmas adatismeret birtokában a régi magyar irodalom eddig még át nem kutatott területeinek a tanulmányozására is vállalkozik.

Engel Károly

Papp Gábor rajza

Korvin Sándor, Kovács Katalon Jenő, Ligeti Ernő, Mikecs László, Salamon Ernő vértanúságát siratja egy-egy irodalmi esszéíró, elvként vállalva, hogy „mártír számunkra mindenki, akit ártatlanul öltek meg”. A két kötetet Bóka László 1947-es, első kísérletének kibővítésével Keresztury Dezső és Sik Csaba szerkesztette. (Magvető, 1970.)

Páskándi Géza

Az eb olykor emeli lábát

A költő, a novellista, a gyermekversek és mesék szerzője után a drámaíró Páskándi is önálló kötetben szólalt meg. Az olvasóktól nem eléggé felfedezett Űvegekben az elbeszélések mellett olvashatunk már néhány „párbeszédet”; az újabb párbeszédnek mellet az újabb párbeszédnek — abszurd és realista, de mindenképpen költői alkotások — adják. „Nem színpadi szerző, elsősorban író vagyok, aki azért ír néha drámát, mert hallgat az anyag sugallatára, s hagyja, hogy anyaga is alakítsa őt” — vallja Páskándi a kötet bevezetőjében. Mégis, két-három darabja hivatásos vagy amatőr színészek előadásában színpadról is megszólalt, másokat folyóiratokból ismerünk (a Vendégséget például a Korunkból). Akad a kötetben új felfedezés is (többek közt a címadó „verses mesejáték avagy stílusparódia a romantikáról, három felvonásban”) — s az egész együtt újrafelfedezés: Páskándi drámai nem valamiféle irodalmi divat visszhangjai, hanem a világban felismert abszurd jelen-ség, „a képtelenség, az észellenesség, a véletlenek uralma... mint fájó, eszünket bontó lehetőség” felismerésének és nagy írói felelősséggel, pontossággal megvalósított ábrázolásának művészi dokumentumai. (Kriterion, 1970.)

BÖLCSELET ÉS GYAKORLAT

Az irodalomban: óriás, a politikában: gyerek — Polgári értelmiségi, de végtelenül hasznos a forradalom számára — két egymásra következő cím a LE FIGARO LITTÉRAIRE 1280. számából. Mindkettő az újabban ismét élénk politikai tevékenységet kifejtő Jean-Paul Sartre-ra vonatkozik. Miközben fenntartás nélkül elismeri gondolkodói és írói érdemeit, Louis Martin-Chauffier kudarcok sorozatának próbálja feltüntetni Sartre politikai pályafutását, és tulajdon gyermeki jóhiszemősége áldozatának a politizáló Sartre-ot. Ezzel szemben Jean-Edern Hallier azt bizonygatja, hogy Sartre, a közéleti ember — irodalmi munkásságától függetlenül — nagy szolgálatokat tesz a forradalmi mozgalom ügyének. Annyi bizonyos, hogy maga Sartre számára sem olyan egyszerű ma az elkötelezettség vállalása, mint mondjuk az Ellenállás idején. Hiszen ő, aki a Lét és Semmiben még olyannyira alapvetőnek és korlátozhatatlannak tartotta a választás szabadságát, nemrég úgy nyilatkozott, hogy valósággal hihetetlennek tűnnek a szemében hajdani gondolatai az emberi szituációk egyenértékűségéről. Az is bizonyos azonban, hogy aligha akad napjainkban olyan élvonalbeli értelmiségi, akinek munkássága élesebben vetné fel a kérdést: mi legyen elmélet és gyakorlat viszonya általában, bölcselet és ideológiáé különösen.

Köztudomású, hogy annak idején, híres Levelében a humanizmusról Martin Heidegger elsősorban Sartre nézeteivel szállt vitába. Jóllehet kételkedett abban, hogy ragaszkodnunk kell-e továbbra is a humanizmus kifejezéshez, Heidegger megjegyezte — amint erre tavaly januárban a REVISTA DE FILOZOFIEban, a REVUE INTERNATIONALE DE PHILOSOPHIE 1968. 85—86-i számára hivatkozva, Octavian Chefan figyelmeztetett —, hogy a szerinte szubjektív-metafizikai eredetű hagyományos humanizmus ilyen megkérdőjelezése nem egyértelmű az embertelenség igazolásával. Nagy körültekintéssel kell megítélnünk — figyelmeztet újra Chefan — azokat a bírálatokat is, amelyek mostmár maguknak a marxista kutatóknak a részéről érik a humanizmus fogalmát. Althusser „elméleti antihumanizmusa” először is arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a marxizmus gyökeresen szakít a hagyományos, antropocentrikus és teleologikus humanizmussal; másodsor szigorúan elhatárolja a marxizmust mint elméletet ennek ideológiai lecsapódásától, a szocialista humanizmustól; vagyis a gyakorlati társadalmi célokat szolgáló, nem a valóságos viszonyokat, hanem az átélésük módját visszatükröző ideológia körébe utalja a humanizmust. Hasonló megfontolásokból von „episztemológiai cezúrát” a fiatal Marx és az érett Marx munkái közé.

Ismeretes, milyen nagy port vertek fel Althusser munkái. A feltűnő azonban az — és ez jellemző Chefan szerint a humanizmus-felfogás tisztázatlanságára —, hogy sem Althusserben, sem pedig vitapartnereiben (Adam Schaff, Erich Fromm, Jorge Semprun és mások) nem merül fel az a gondolat, vajon nem lehetne és nem kellene a bennfoglaltságára való örökös hivatkozás helyett, alapfogalmaiban szabatosan meghatározni és rendszerezni, módszeresen kifejteni, egyszóval elméleti rangra emelni, tudományos antropológiává, viszonylag önálló diszciplínává fejleszteni a humanizmust a marxizmuson belül. Althusser kritikusaí tehát lényegileg maguk sem tudják feloldani azt az ellentétet, amelyet Althusser tételezett elmélet és ideológia között. Azonban miért volna szükségképp önellentmondó fogalom az elméleti humanizmus?

Ideológia, politika és tudomány elvi összetartozása mellett foglalt állást nemrég Lukács György is a LE MONDENak adott nyilatkozatában (1970. 8035). Az ideológia az az eszköz — mondja Marx nyomán Lukács —, amelynek révén az ember tudatára jut a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondásokból származó meghasonlottságának. Ám ebben az esetben a „dezideologizálás“ képtelenség, mert nincs olyan kérdés, amelynek ne volna ideológiai vonatkozása; az ember nem élhet anélkül, hogy rá ne eszmélne saját problémáira, és ne szervezsd meg harcad ezeknek megfelelően. Vagyis az ideológia nem áll ellentétben a társadalmi valósággal, hanem része ennek, és nem rekeszthető ki a tudományból. Mindenki el fogja ismerni, hogy Machiavelli filozófiája elszakíthatatlan a korabeli Itália helyzetétől, vagy hogy amennyiben a XVIII. századi angol filológia Homérosz tanulmányozását állította előtérbe a Vergiliusé rovására, akkor ez azért történt, mert Homérosz tanulmányozása szorosan összefüggött azokkal az új eszmékkel, amelyek a kapitalizmus fejlődése következtében tűntek föl Angliában. Tehát lehetetlen „kikalakoltatni“ az ideológiát az életből, de a tudománytörténetből is, mert a tudomány-és a filozófiatörténet legfontosabb tényei ideológiai jellegű tények.

Arra a kérdésre: mivel magyarázható, hogy napjainkban több filozófus szembeállítja Marx fiatalkori írásait a későbbiekkel, Lukács György a következőket válaszolta: „Azt hiszem, hogy a lét szemszögéből vizsgálva a tudat problémáit, Marx szembeállította az ontológiát az ismeretelmélettel, a logikával, az episztemológiával. E nézőpontról az ifjú Marx írásai semmiféle lényeges dologban nem különböznek későbbi írásaitól. Az egyetlen különbség: az ifjú Marx azzal a szándékkal írta munkáit, hogy tisztázzon bizonyos problémákat saját maga és olvasóinak bizonyos rétege előtt, s innen van írásainak meggyőző, propagandisztikus célzata, viszont nagy tudományos munkái, mint például A tőke, azért íródtak, hogy megalapozzák a munkásmozgalom szilárd ideológiáját. A különbség Marxnak más-más életszakaszából származó írásai között a közvetlen célokban mutatkozik, ami azonban az alapvető módszert illeti — és számomra az az alapvető, hogy Marx a létből kiindulva akarta megmagyarázni a tudatot, nem pedig megfordítva — Marx felfogása semmit sem változott Disszertációja óta.“

K. J. A.

A NEMZETKÖZI ÉLET ALAPNORMÁI

(Lumea, 1971, 376.)

A teljes jogegyenlőség fontos helyre került azon alapelvek sorában, amelyek mellett Románia Szocialista Köztársaság külügyi kapcsolataiban következetesen sikrasszál, nemzetközi tiszteletben tartásáért tántoríthatatlanul küzd — írja Aureliu Cristescu A jogegyenlőség — a nemzetközi élet alapnormája című cikkében.

Nem véletlen, és nem konjunkturális tényezők következménye, hogy Románia a jogegyenlőség, a függetlenség és a nemzeti szuverenitás kölcsönös tiszteletben tartásának elvére, a belügyekbe való be nem avatkozás és a kölcsönös előnyök biztosításának elvére alapozza külpolitikáját: a sok megpróbáltatást elszenvedett román nép történelmi tapasztalatai érlelték meg ezt a magatartást. A román nép hagyományai megkövetelik minden nép személységének és kultúrájának tiszteletben tartását, hiszen hosszú ideig elsen-

vedte nemzeti jogai semmibe vevését, s most végre kiéli szabadságeszményei kibontakozását a szocialista hazában.

Huszonöt esztendeje, az ENSZ Chartájának aláírása óta a szuverén jogegyenlőség alapelvét a két- és többoldalú szerződések egész sora újra kimondta, s megerősítette sok állam hivatalos nyilatkozata is. Ime, néhány kivételesen fontos nyilatkozat és szerződés, amelyben világosan megfogalmazták a „princípiumok princípiumát“: Ázsia és Afrika országainak 1955-ös bandungi értekezlete, az Afrikai Egységsszervezet Chartája, az el nem kötelezett országok belgrádi (1961), kairói (1964) és lusakai (1970) konferenciája, a KGST statútuma, a Varsói Szerződés, az európai béke és biztonság megerősítésére vonatkozó, Bukarestben 1966 júliusában elfogadott határozat. A szuverén egyenlőség elvének térhódítása, ilyen gyakori kimondása fontos kortünet-

ként értékelhető: megnyilvánul benne a nemzetközi élet demokratizálódásának tendenciája.

Aureliu Cristescu felsorolja az ENSZ tavalyi, jubileumi ülészakán ünnepélyesen elfogadott nemzetközi jogi Nyilatkozatából a szuverén egyenjogúság elemeit — a) az államok jogi szempontból egyenlők; b) minden államot megilletik a teljes szuverenitással járó jogok; c) minden államnak kötelessége tiszteletben tartani a többi állam személyiségét; d) az állam területi épsége és politikai függetlensége sérthetetlen; e) minden államot megillet az a jog, hogy szabadon megválassza és fejlessze politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális rendszerét; f) minden államnak kötelessége, hogy a nemzetközi jog jóhiszeműen teljesítse nemzetközi kötelezettségeit és a többi állammal békében éljen —, majd rátér e szintentikus előirányzatok értelmezésére.

Ténybeli kiindulási pontja: az államok különböznek egymástól területük, lakosaik száma, fejlettségük, gazdasági és katonai hatalmuk, politikai rendszerük és államformájuk szerint. Ennek ellenére a nemzetközi jog mindegyiket egyenlő alanyként tartja számon, s szerepük a nemzetközi életben nem lehet csupán hatalmuk, nagyságrendjük vagy sajátos helyzetük által meghatározott. Az egyenlőség alapelvét az teszi kivételesen fontossá, hogy érvényesítésével meg lehetne

akadályozni a ténybeli különbözőségek jogi megkülönböztetésekké degradálódásának a folyamatát: a jogi normák egyben mindenféle különbözőségek reális kiegyenlítődségi tendenciáinak eszményi keretei. A kis és közepes nagyságrendű államok szempontjából nem közömbös, hogy a teljes jogegyenlőség megköveteli: a nemzetek közösségét érintő problémák megoldása minden érdekelt állam közreműködésének eredménye legyen, továbbá egyetlen, valamely nemzetközi értekezleten részt vevő államra sem lehet rákényszeríteni, saját akarata ellenére, olyan határozatot, amely ellenkezik érdekeivel, még ha a határozat — úgymond — megfelel is a többség érdekeinek. Az államokat nem kötelezik azok a nemzetközi szerződések, amelyek nem szabad akaratuk nyilvánításával jöttek létre.

Aureliu Cristescu világosan megfogalmazza, hogy a politikai egyenlőség lábba tiprását, az illető állam nemzetközi egyenlősége elvének megsértését jelenti, ha az érdekeivel ellentétes külpolitikai vonalvezetést, bizonyos nemzetközi állásfoglalást erőszakolnak rá, hogy külpolitikáját idegen érdekeknek megfelelően módosítsa.

A szerző befejezésül ismételtelen hangsúlyozza: a nemzetközi törvényesség, a jog elsődlegessége az államközi viszonyokban olyan alapkövetelmény, amelynek megvalósításáért küzdenek szerte a világon a szocializmus, a haladás erői.

ÚJ HALADÓ TÖREKVÉSEK AZ AMERIKAI TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN

(*L'homme et la société*, 1970. 16.)

Jean Chesneaux cikke az egyesült államokbeli társadalomtudományokat átfordító szakmai egyesületek szerepével, illetve azokkal az új baloldali tömörülésekkel („radical caucuses”) foglalkozik, amelyeknek kibontakozó mozgalmában jut újabban kifejezésre a nonkonformista történészek, közgazdászok, szociológusok és politológusok tiltakozása a *katonai-ipari komplexum* szolgálatában álló tudományossággal szemben.

A különböző társadalomtudományok művelőit tömörítő egyesületek ugyanis döntő befolyást gyakorolnak az illető kutatási ágra, az e területeken tevékenykedő tudósok, tanerők egyéni karrierjére. Hatalmas anyagi alapokkal rendelkeznek, és befolyásuk kiterjed a magán-alapítványokra (Ford) is. Diszkrétan, de igen határozottan ellenőrzik a kutató-

munka ideológiai irányát. A liberális külszín mögött érvényesülő eszmei monolitizmus maradi („el nem kötelezett”) politikai magatartással párosul, s ez gyakorlatilag a fennálló renddel való szolidaritásban jelentkezik. A liberális hagyományok és a lelkiismereti szabadság nevében e társaságok vezetőségei gondosan kerülnek, hogy időszerű kérdéseket (imperializmus, Vietnam, Black Power) vitassanak meg, ugyanakkor azonban szoros kapcsolatokat létesítettek a különböző kormányzatszervekkel. Ők diszponálnak a munkaszerveződések, azaz a kutatásra fordított anyagi alapok fölött, különösen a szociológiában, a gazdaságtudományban és a politológiában.

Chesneaux megállapítja, hogy a vizsgált szakmai egyesületek szerves részei a katonai-ipari, illetve a ma már *katonai-*

ipari-akadémiai komplexumnak. Irányításukat „kiváló szakemberek“ kis csoportja tartja — igen hatékonyan — a kezében. Ők képviselik a szakmát a nagy nyilvánosság előtt, a sajtóban, a rádióban, a televízióban és a szenátus bizottságaiban. Könyveik és cikkeik hangadók, tanítványaik előtt pedig nyitva áll az érvényesülés útja. A nagy, tőkés alapítványok, amelyekben bizalmi tisztségeket töltenek be, szintén őket konzultálják az ösztöndíjak és az alapok elosztásakor. Hasonló szerepet tölt be például Galbraith és Rostow a gazdaságtudományban, Parsons a szociológiában, Jr. Schlesinger a történelemkutatásban és W. Skinner az antropológiában. Így jött létre és így működik minden kutatási ágban az a tevékeny *establishment*, amelynek vezetőit ugyan elvileg évenként újrapasztják, de egy jól működő gépezet segítségével a legbefolyásosabb személyiségeknek sikerül hosszú időn át ellenőrzésük és irányításuk alatt tartaniuk az egyesületek életét.

E rendszer ellen azonban néhány év óta erőteljes mozgalom van kibontakozóban mind szellemi, mind politikai téren. Mindegyik kutatási ágban a *kritikai* gondolkodás fellendülésének lehetünk tanúi, s ez a bírálóat az establishment eszmei alapjait vette célba. A történészek például a jó lelkiismeretet sugárzó történelemszemléletet támadják és az imperializmus kérdését feszegetik (Horowitz, Kolko). A közgazdászok és szociológusok az amerikai társadalom alapvető ellentmondásait boncolgatják. Túl a szakmai vonatkozásokon, e bírálóat és tiltakozás az amerikai társadalom válságában gyökerezik, illetve e társadalom politikai opciói ellen irányuló nagy mozgalmakkal szolidáris (Black Power, a vietnami háború elleni tiltakozás, az amerikai ifjúság széles rétegeinek lázadása a rendszer erkölcsi normái ellen, a radikális egyetemi reformot sürgető mozgalom). A

radical caucuses, az ún. „radikális tömbök“ mozgalma az értelmiségi és politikai kontesztáció új megnyilvánulása, amely főként az amerikai egyetemi élet hagyományos értékeit teszi kérdésessé. A „radikális tömbök“ a különböző kutatási ágakban tevékenykedő baloldali értelmiségieket fogják össze, többé-kevésbé formális szervezeti keretekben. E tömbök harca elsősorban az illető szakma hagyományos egyesületeiben zajlik. A nagy összecsapások rendszerint az évi közgyűléseken robbannak ki, ahol a baloldaliak radikális határozati javaslatokkal lépnek fel, külön munkaüléseket szerveznek, amelyeken nem csupán a velük rokonszenvezők, hanem ellenfeleik is megjelennek.

A tömbök általában spontán képződmények, és tartózkodnak is attól, hogy intézményes alakot öltsenek. Nem tömörülnek országos szövetségekbe, hanem megőrzik rugalmas, képlékeny formájukat. Tagjaik meg vannak győződve arról, hogy ez a megoldás biztosítja maximális kezdeményező képességüket és hatékonyságukat. Ami kialakulásukat illeti, a tömbök abban a tiltakozó mozgalomban születtek meg, amely 1965-ben a vietnami háború ellen mozgatta meg az egyetemi campusokat. Soraikban nagy fajsúllyal szerepelnek a nők és a négerék. Az egyetemi körök és az uralkodó rendszer kapcsolatainak leleplezése mellett a tömböket ösztönző militáns szellem — szakmailag — a hagyományos, liberális tudományossággal szembeszegzett radikális tudományos munka ösztönzésében nyilvánul meg. A tömbök elvetik a semlegességet a társadalomtudományokban, és a néptömegeket, a haladást szolgáló kutatás művelőinek tekintik magukat. Tagjaik tudatos felelősséget éreznek a csupán erkölcsi fórumként felfogott *Mozgalom* (Movement) iránt, amely törekvéseik nem-strukturált kifejezése.

VIRUS ÉS RÁK

(Magyar Tudomány, 1970. 9.)

Rosszindulatú daganat, rákos megbetegedés úgy jön létre, hogy a szervezet sejtjei elkerülnek a normális sejtosztódást szabályozó mechanizmusok hatását, és szaporodóképességük korlátlaná válik. A sejtek rohamos szaporodása zavarja, majd lehetetlenné teszi életfontosságú szervek működését, és a fokozódó egyensúlyzavar végül a szervezet pusztulásához vezet.

Nász István a molekulár-virologia eddigi kulcserekményeit áttekintve világítja meg a szakembereket és kívülről érdeklő izgalmas orvosbiológiai kérdést: a vírusok szerepét a rák kóróktanában. Rámutat arra, hogy a vírusok a baktériumokkal ellentétben nem önmagukat megkétszerező, önálló, folyamatos osztódással szaporodnak, hanem mintegy rákényszerítik a fertőzött sejtet, hogy sa-

ját sejtanaga helyett vírusrészecskéket termeljen. Ezekben a sejtekben a vírus *vegetatív szaporodási formában* van jelen. A részleteiben igen bonyolult vegetatív szaporodási szakasz végül a fertőzött sejtek széteséséhez, a vírusok kiszabadulásához vezet. A kiszabadult vírus — a *virion* — azonban nem mutat semmilyen életjelt, csupán fertőzőképességét őrizheti meg hosszú időre. A káros vegetatív vírus tehát a fertőzött, átprogramozott sejt részévé válik, mint önálló szervezet nem létezik; a közvetlen kutatómódszerek számára hozzáférhető, meghatározható és osztályozható virion viszont a vegetatív virustól lényeges vonásokban különbözhet.

A tanulmány szerzője hangsúlyozza: ez az a pont, amely bonyolulttá teszi a rák kóroktanának a kutatását. A kutatók még nem dolgoztak ki olyan módszert, amellyel biztosan eldönthetik, hogy a rákos sejt kóros nukleinsav-garnitúrája belső sejtműködészavar vagy külső fertőzés eredménye-e. A sikeres állatkísérletek ellenére rákos emberi sejtekből

csaknem fél évszázadon át nem sikerült kórokozó vírust biztosan kimutatni. 1954-ben azonban a *polyoma*, 1961-ben pedig az úgynevezett *SV₄₀* vírusokról bizonyosodott be, hogy olyan rákos daganatokat okoznak, amelyekből a kórokozó vírus „eltűnik” a daganatképződés folyamán. A rákkutatásban megjelent a *kezdeményező (iniciatív) daganatvírus* fogalma azoknak a vírusoknak a jelölésére, amelyek csupán megindítják a daganat képződését, fenntartásában azonban önálló, szaporodó daganatvírus formájában nem vesznek részt. Így egyre valószínűbbé válik a régi gyanú helyessége: a sejtek rákos elváltozásaiért, a *malignus transzformáció*ért DNS-tartalmú vírusok a felelősek.

A kutatások fényében a rákos folyamat különleges szaporodási módnak is felfogható, amelyben a daganatképző DNS-vírus — a vírusok többségével ellentétben — nem magát szaporítja tovább a sejtben, hanem a sejt-mag nukleinsav-szerkezeteibe épülve, az egész sejtet kényszeríti korlátlan szaporodásra, és így szaporodik önmaga is.

SZÍNESZ ÉS KÖZÖNSÉG

(Teatrul, 1970. 12.)

Talán a véletlen hozta, talán szerkesztői elképzelés eredménye, hogy a bukaresti színházi folyóiratnak abban a számában, amelyben az 1970-es színházi teljesítményeket kiemelő díjakat, illetve a díjazottak névsorát, portréját s tevékenységük rövid jellemzését közlik (közöttük van a kolozsvári *Három nővér* s a *Szentivánéji álom* rendezője, Vlad Mugur, valamint e két előadás tehetséges ifjú színésznője, Stief Magda), olvashassunk egy publicisztikai írást és egy szociológiai felmérést a sztár-kérdésről.

Magának a „sztár” szónak sokáig gyanús volt nálunk a hangzása; ahogy Dinu Sáraru „védőbeszédében” írja, „a színház kollektív művészet” egyébként nemes formulája szellemében a színész szerepe háttérbe szorult — s ezen még az sem segített, hogy oly nagylelkűen ítélték oda címeiket. Meggondolkoztató a cikkírónak az a megjegyzése, amely az országszerte annyi szürke előadás tanulságaként a műsortervek és a színészi erők összehangolását sürgeti. Ma már ugyan senki sem vonja kétségbe nálunk, hogy a színház elképzelhetetlen sztárok nélkül — írja Sáraru —, mégis a színházi plakátok nem különböznek az iskolai ünneptések szereposztásának közlésmódjától. Pedig a néző azt mondja: „Érdemes

megnézni George Constantint a *Lear királyban*.”

Ezt a véleményt támasztja alá a szociológiai felmérés számszerűségével dr. Pavel Câmpeanu tanulmánya a fővárosi színházlátogatók véleményéről, kedvenceiről (*Preferințele spectatorilor: teatre și actori*). Az anketé mintegy 400 alanya különböző foglalkozású, életkorú és nemű bukaresti néző, de mindegyik kategóriára érvényes a megállapítás, hogy elsősorban a színész vonzza a közönséget — inkább, mint a szerző vagy az előadott mű. Ami a személyeket illeti, a kedvencek listáját főlényesen vezető Radu Beligant leszámítva, a nézők ítéletét jelentősen befolyásolta a film és a televízió; és nemcsak a zenés előadás, hanem a vígjáték is erőteljesebben bevési a néző emlékezetébe egy-egy színész teljesítményét, mint a dráma. Ebből Câmpeanu azt az indokolt következtetést vonja le, hogy három nemzedék (a 25—34, 35—44 és 45—54 évesek) közös óhaja a komponenzáló színház, a feledés színháza, a szórakozás, a legfogékonyabbak, a 15—24 évesek, akik modellt, azonosulási lehetőséget keresnek, s akik számára a sztár egy még ismeretlen életbe való beilleszkedés lehetőségét jelenti (vagyis a sztár-kérdés nem

másodlagos jelentőségű, társadalmilag elhanyagolható), ezek a legfiatalabbak kedvelik csak jobban a drámai színeszt a vigjátéki színésznél.

A szóbanforgó szociológiai ankét még jónéhány tanulsággal szolgál, amelyeket érdemes volna a hazai magyar színházak gyakorlatában is kamatoztatni.

SZATMÁR — 1970...

(Igaz Szó, 1970. 12.)

A sepsiszentgyörgyi és hargitai „keresztmetszet” után az *Igaz Szó* jelentős feladatra vállalkozott. Noha csak helyeselhetjük a szerkesztőségi előhangot, mely szerint „ezúttal sem szándékunk a romániai művelődést, ezen belül magyar nemzetiségi irodalmunkat tájegységekre szabdalni”, mégis éppen Szatmár és vidéke esetében indokolt a fokozott odafigyelés, a reflektorfénybe állítás, hiszen mostanáig mint tájegységről keveset beszéltünk róla, egyáltalán meglehetősen kiesett folyóirataink érdeklődési köréből. Pedig a „szatmáriak”-ban ugyancsak él az egészséges lokálpatriotizmus — éljenek ma Kolozsvárt vagy Bukarestben; a szatmári író — ahogy ezt Láng Gusztáv szép esszéjében kifejti (*Kis irodalmi földrajz*) — másképp, rejtezőbben őrzi a helyi színeket, mint más tájak alkotói.

Méltó ehhez a hagyományhoz Láng eszmefuttatása: „S megvallom, legbüszkébb ezért vagyok rájuk. Ahogy az igazán jó bor »bírja a palackozást«, íze, zamata hosszú szállításokon sem törik meg, s minden ínynek kedvesen viszi magával a saját földjéből kioldott cukrokat, úgy íróink is itt tanultak látni és beszélni, — hogy szólni tudjanak mindenkihez, aki nyelvükön ért. A régi kézikönyvekben, tanulmányokban elég földrajzi jelzöt találhat, aki keres: írtak már alföldiségről, székely írókról — szatmári irodalom, »szatmári iskola« nem volt, s szabadjon remélnem, hogy nem is lesz. Aki itt született, az mindig »össznépi«

igyekezett lenni, ahogy nyelvjárunk is talán legközelebb áll a köznyelvhez — hogy visszatérjek kezdő ötletemhez, a »görögös« táj vándorútra, a szellem Odüsszeiájára sarkallja neveltjeit.”

E finom, de pontos jelzés igaza lemérhető a folyóirat irodalmi anyagában: Szilágyi Domokos, Páskándi Géza, Panek Zoltán (aki Páskándival a párbeszédet folytatta), Kocsis István, maga Láng Gusztáv és még néhányan tulajdonképpen csak vendégszereplők ebben a számban — azt a sort folytatják, amelyet többen is emlegetnek írásaikban: az Erdősi Sylvester Jánostól és Károli Gáspártól Ady Endréig és Móricz Zsigmondig ívelőt. A „szatmári pezsgést” csak Pusztai János új utat törő regényrészlete, Cseke Péter megdöbbentő interjúja Gellért Sándorral s talán a színházi vonatkozású cikkek támasztják alá; a helyi termés, különösen a „Művelődés és népművészet” címszó alá sorakoztatott beszámolók, például a szatmári Forrásról, színvonalukkal nem győznek meg a benünk felsorolt érdemeikről. Meggyőzőbb a „keresztmetszet” rangját megadó Lángesszé értelme: „S még szebb lenne, ha az emlékezés aktív emlékezés volna; ha a táj mai emberei úgy nyúlnának mindennap könyvhöz, szerszámhoz, tollhoz, hogy e mozdulatban egy kicsit közelebb kerüljön a jelen és múlt. Ha a művelődésnek olyan televénye lenne a vidék, amilyen virágzóvá falvait mindmáig szorgalmas és találékony népe varázsolja.”

A KORUNK HÍREI

Az iskolák téli szünidejében Kolozsvárt a Tanártovábbképző Intézetben a véglegesítő és II. fokozati vizsgák előkészítése alkalmából mintegy hatvanan vettek részt a Kuszálík Piroska tanárnő vezette Korunk-találkozón. László Béla, Lázár József és Herédi Gusztáv a folyóirat főbb tematikáit ismertették. Figyelemre méltó észrevételek és javaslatok hangzottak el az ifjúság és nevelés tárgykörében — különösen az 1970. 7. és 11. számokkal kapcsolatban — Ádám Anna (Nagyvárad), Habina Mária (Nagybánya), Kajcsa Jenő (Székelyvaja), Nagy Péter (Mezőbergenye) és Ráduly Gitta (Sepsiszentgyörgy) hozzászólásaiban.

A Kolozsvári Írók Társasága gyűléstermében a maroshévízi és gyergyóditrói középiskolák tanáraival és felsőbb osztályos tanulóival találkoztunk. A tantestületi tagok szabad időben végzett kutatómunkájáról szölkttak Nagy János, Zajzon Sámuel és Zöld János tanárok.

Január 13-án Nagyváradon a szabadegyetem műsorán szereplő Korunk-előadások során Weiszmann Endre egyetemi előadótanár, *A szimmetria elve a mai fizikában és kihatásai a gondolkodásra* címmel tartott előadást.

Sumar

<i>Gáll Ernő</i> : Umanul în vârtejul viitorului	175		
<i>Cesare Luporini</i> : Bazele antropologice ale comunismului	180	VIATA INTERNAȚIONALĂ	
<i>Béres András</i> : Concepția marxistă despre esența umană	186	<i>Jordáky Lajos</i> : Variațiuni pe tema prognozei politice	273
<i>Gerd Wolandt</i> : Antropologie modernă	193		
<i>Bretter György</i> : Limba și etica	201	TEHNICĂ ȘI SOCIETATE	
<i>Nicolae Tertulian</i> : Heidegger — azi	207	<i>Dumitru Niculescu</i> : Cincinalul calității	278
<i>Martin Heidegger</i> : Obiectul analizei existenței (trad. de K. Jakab Antal)	213		
<i>Csép Sándor</i> : Privire asupra antropologiei lui Böhm Károly	220	DOCUMENTE	
<i>Balázs Sándor</i> : Drumul spre finalitate	224	<i>Kohn Hillel</i> : În amintirea comuniștilor din anii 1930	284
<i>Varga Ibolya</i> : Prognoză — noțiuni și realități	230		
<i>Semlyén István</i> : Futurologi în secolul trecut	236	ISTORIE VIE	
<i>Eörsi István</i> : Poezii	244	<i>Csetri Elek</i> : Momente din viața lui Teleki Sándor	288
<i>Pusztai János</i> : Fragment de roman	246		
<i>De Gaulle</i> : Memorii (trad. de Farakas László)	253	TINERET—EDUCAȚIE	
		<i>Nagy Károly</i> : Cîteva probleme actuale ale teoriei pedagogice	296
OGLINDĂ			
<i>Fábián Ernő</i> : Despre intelectualitatea din provincie	262	RECENZII	
		<i>Kántor Lajos</i> : Promisiunile științei literaturii (Pietre)	304
NOTE		<i>Angi István</i> : Eseu și filozofie	308
* * La aniversarea lui Kacsó Sándor	272	<i>Engel Károly</i> : Studii despre literatură maghiară veche	313

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ,
ȘTIRILE REVISTEI KORUNK

OLVASÓINKAT LEVÉLBEN ÉRTESÍTETTUK 1971-ES TÁRGY- KÖREINKRŐL. A VÁLASZOKBÓL IDÉZUNK.

A távlati tervben szereplő humán-genetika és gerontológia korszerű problémáinak várhatóan nyílt és tanulságos feldolgozását azért is üdvözölöm örömmel, mert sejtésem szerint bonckés alá kerülhet jelenünk és jövőnk ellentmondása: a meghosszabbított élet (nevezhetném az elöregedés védelmének) szemben a frissen burjánzani akaró élet világviszonylatban kibontakozó szabályozásával.

Erzésem szerint úgy kell a kérdéssel foglalkozni, hogy annak világvetési keresztmetszete az élet optimizmusát hirdesse.

DISZ PÉTER
Arad

A Korunkat a hazai magyar szellemiség egyik legfontosabb tényezőjének tartjuk, s mivel mind történelmi, politikai, világgazdasági, néprajzi, szociológiai, mind pedagógiai és – kisebb mértékben – irodalmi érdeklődésünket kielégíti (kivüle természetesen még sok mindent kell olvasnunk, látnunk és hallanunk), biztosítjuk Önöket, hogy a Korunk rendszeres olvasói maradunk.

ROKALY JÓZSEF
Maroshévíz

A lap régi olvasója vagyok. Ismerem a lap viselt harcait s azokat a támadásokat, melyek annak idején érték, mert kiállott a demokratikus jogokért. Üdvözlöm a Korunk alapításának 45. évfordulóját.

UGRON JÁNOS
Sepsiszentgyörgy

Örömmel tapasztaltam, mennyire széles és változatos lett az utóbbi időben a Korunk olvasóinak köre. Olvassák tudósok, tanárok, művészek, de olvassák, s talán egyre többen, olyanok is, akik foglalkozásuknál fogva nem tartoznak a szó hagyományos értelmében vett értelmiségiek közé. A haladás kérlelhetetlenül eltörli azokat a konvencionális határokat, amelyek régi értelmezésben értelmiségiekre s fizikai dolgozókra osztják az embereket.

SCHRAMMEL FERENC
Piski

Nagyon helyesnek találom annak a hagyománnyá vált tendenciának a folytatását, hogy a Korunk-számok anyaga egy-egy téma köré csoportosul, de helyes az is, hogy nem kizárólagosan, mert így a főtéma iránt kevésbé érdeklődő olvasó is megtalálja a maga élvezetes, magas eszmefuttatású olvassmányát. Különösen vonzónak találom a nagy politikusokkal, írőkkel készült interjú anyagát (ilyen volt a beszélgetés Dom Helder Camara érsekkel az 1970. 10. számban), és szívesen olvasom történelmi személyiségek memoárjait.

PORTIK ANTAL
Szováta